

UTAZÁS KELETEN
A VILÁGOSI NAPOK UTÁN.

ÍRTA:
SZEMERE BERTALAN.

MÁSODIK KÖTET.

PEST, 1870.
KIADJA RÁTH MÓR.

XVII.

Mohammed életrajza és a korán.

1.

Kelet nemcsak az emberi nemzetnek, de az emberi műveltségnek is bölcsője. A vallás mindenütt, de kivált keleten, a theocratia e választott földjén, a népek élete. Ezeknek nemzetisége dogmájokban, történetük hitükben áll.

Azon kis területe a földnek, mely a Közép-tenger keleti része s a Veres-tenger partjai közt elnyúlik, s melyet csaknem egészen Libán heglánczolata, Judea halmái, Arábia bércei és sivatagai foglalnak el, a világ legnagyobb három vallásának: a zsidó, a keresztyén és izlam *) vallásnak volt hona. Egyik a másik után jelent meg, egy a más vállain emelkedett s a egyisten elvont tiszta hitének mindenik tágasb tért nyitott; mert Jeliovát csupán a zsidó nép ismerte, a keresztyén isten néphez és országhoz nem köttetvén, terjedt ugyan, de kez-

*) I z l a m arab nyelven jelent: istenben megnyugvást; mozlem, muzlem, muzulmán jelenti azt, ki az izlamvállást követi.

detben igen lassan, úgy hogy a IX-ik században Allah imádóinak száma jóval nagyobb volt.

Kelet népeinek szellemi tehetségei közt uralkodó azon tehetség, mely láttatja a láthatlant is, t. i. a képzelődés. Míg az ész következtetve vonja le isten léteit, a képzelődés azt látja, hallja, szól vele, beszélgeti, leírja, felfedezi, imádja, s élő hitét másokkal elfogadtatván, ég és föld közt teremti ama láthatlan lényeket s világokat, mik az emberek elméjében több helyet elfoglalnak mint az anyagi világ. A képzelődés szellemesíti az emberiséget; a szellemiség az, mi isten felfedezésére vezérel, s isten hite az, mi erkölcsösíti s istenesíti az embert.

Ehhez adjuk hozzá az éghajlatot, időt és elmélkedést, s ezekben összesen a vallások eredetének legfőbb tényezőit fogjuk e földrészben feltalálni.

Az örökké tiszta és langy ég, mely kelet népei fölött emelkedik, megóvja őket azon sok szükségűtől, mi ellen mi nyugotiak munka által folyvást küzdünk. Mi nálunk az anyag uralkodik a szellem felett. Mi szenvedünk vagy élvezünk, időnk elmélkedni ritkán van. Ellenben nekik alig van valami szükségük, mit a természet magától ki nem elégítene. Körültök legelő nyájaik készen nyújtják tápláikat; a tiszta kútvíz oltja szomjukat; a művelést nem kívánó szilva- és pálmafán kenyerük naponkint megérik; tevéjük tejet nyújt, s hátán mezőrül mezőre mennek; három dárdára szúrt pár ponyva alatt sátorfödelet találnak; így élnek hosszú, örökös magányban s csendben, mely édes anyja az elmélkedésnek. Az elmélkedésnek határa a véghetetlen, s a véghetetlené az isten. Mi természetesb, mint hogy az ily kedvező körülmények közt lakó nép hatalmasabb, lángolóbb képzelődéssel bír a metaphysikai igazságok vizsgálatára,

mint e nép; ő volt az első, mely egének örök tisztasága s éjjelnek mély átlátszósága által a csillagászat első ismeretére vezéreltetett. A végtelen sivatagok lakói jutottak legelőbb a végtelen isten eszméjére, mert a kettő közt belső rokonság létez; de ha az embernek eleme az oceán volna, ennek határtalan síkján ama nagy eszmére bizonyosan még előbb jutott volna.

Mi Arábia lakóit illeti, arab hagyományok szerint, mik egyébiránt az ó-testamentom adataival összehangzának, azok Noé fiától Semtől, származnak. Ábrahám házat Hágár és fia Izmáei elhagyni kénytelenítettvén, ők is Arabiába menekedének, hol az őslakóktól szívesen fogadtatván, Izmáél maradéka köztök tizenkét hatalmas nemzetségre ágazott.

Arábia lakóit kezdet óta két osztályra lehet sorozni; egyiket képezték azok, kik városokban, várakban s tengerparton lakván, földet műveltek, szőlőtőkét s kerteket ültettek, nyájakat szaporítottak, és részint hajók által a tengereken, részint teve-karavánok által a pusztákon, különböző országok termékeivel csere és átviteli kereskedést űztek. A teve volt a sivatag hajója, a caraván annak hajóserege s az arabok a puszták hajósai.

De a népnek valódi typusát a nomád nemzetségek képviselték, melyek idegenekkel nem érintkezvén, ősjellemeket tisztán megtartották. Ezek számosabbak is voltak. Untalan költözködtek, foglalkozásuk pásztori volt, a puszták minden titkos előnyeit ismerték, örökké kútól kúthoz vándoroltak, miket még a patriarchák korából ismertek; hol sátoraiknak árnyékos fát s nyájaiknak zöld mezőt találtak, ott megállapodtak, s odább mentek, ha a víz s legelő elfogyott.

Kisebb nagyobb nemzetségekre valának oszolva, egy seik vagy emír vezérlete alatt, ki nagy hatalommal birt, de függött a vénektől s a közvéleménytől, s hatalma örökös nem volt; tartott, míg a nemzetség bizalmát bírta, És bár a nemzetségek a családi frigyét egymás közt fentartották, soha nem ismertek el egy középonti hatalmat, kivéve, ha idegenele megtámadását kellett a széleken visszaverni; de egymás ellen annál gyakrabban háborúskodtak, sőt mondhatni, örökké. Ha ma egy tribus felsőbbséget viva ki magának más felett, holnap azt viszont elveszté, naponkint változtak frigyek, barátok, ellenek. Álladalom nálók nem volt, csak családok, mik most elválva, majd szövetkezve új meg új tribnst képeztek. Nem ismertek sem törvénykönyvet, sem alkotmányt, sem rendezett kormányt, azonban a patriarchális rendszer alatt szabadok voltak, mert az ősi szent-hagyományoknak és régi szokásoknak mind a fők, mind a tagok vakon tartoztak engedelmeskedni. Az állam a család, a törvény a szokás volt.

Természetes, hogy ily viszonyok közt mindenik jó lovag s gyakorlott bajnok volt. Mindig készen kellett lenni vagy védni magát, vagy támadni mást. A nyugalom kivétel, a tusa szabály volt. Egy nap mint felfogadott kísérő védte a karavánt, másnap megtámadta azt, mely gondjaira nem vala bízva. Mi csoda, ha a boszu (a talio) náluk vallásos kötelességgé vált? Tagját a család, családot a nemzetség tartozván védni s megboszulni, személyes megsértések nagy háborúkat idéztek elő, melyek sokszor nemzedékről nemzedékre szálltak át. Ezért volt nálók a nő, mint fegyverre alkalmatlan megvetve, ki mint fogoly, kiváltással még csak pénzbe kerülendett, s innen megmagyarázható ama szokás, hogy

a született leánygyermek nagy része náluk megöletett vagy bálványuknak áldozatul hozatott.

Századokon át így éltek az arabok, physikailag és erkölcsileg változatlanul. Míg elszigetelt helyzetük a pusztában megóvta idegen járom ellen; belső szakadozottságuk, villongásaik, s úgy a politikai mint vallási egységnek hiánya lehetetlenné tévé, hogy mint hódítók félelmesek legyenek. Egy nagy test voltak apró tagokra metélve; mindenik nemzetség magában erő- s életteljes volt egyénileg, de mint egészben az egyakarati hiányzott. Vándor élet s naponkinti harczok bármi jeles vitézekké edzették gyermekkor aktul kezdve; míg Közép-ásiának más, talán kevésbé hadra termett népei a műveit világot meghódíták, ők nem ismerve erejük nagyságát, pusztáikban hír nélkül tespedtek, ontva egymásnak vérét hasztalan.

Az arab testére nézve szikár és könnyű, de tevékeny és idegzetes, veszélyt és nagy fáradságot kiálló. Mértékletes, sőt nélkülöző, kevés és igen egyszerű táplálással beéri. Szellemi tulajdonait tekintve éles eszű, elemés, gyors felfogású, gazdag képzeletű. Érez élénken, bár nem tartósan, a fekete s villámló szemekből büszke és szabadságot kedvelő lélek sugárzik ki. Szokáson alapult törvényhozása, ha némely tekintetben embertelen volt, de másban erényt, bölcseséget, humanitást lehel. Lovag volt mind, a szó teljes értelmében; nemes lelkű, vendégtisztelő a túlságig, az utast nemcsak étellel s itallal bőven ellátta, de védte is halálig; ki sátora kötelét megérinté vagy női öltönyének szélét, az szent vala előtte, volt legyen bár halálos ellene. Rendkívül fogékony lévén énekre, költészetre, néha a tribusok az olympi játék egy nemét ünneplék, hol a diadalmasnak ítelt

költemény leíratván, ez a templomban mint szent emlék függesztették fel. Nyelve bő s már akkor kiművelt lévén, nagy kedvvel hallgatta a szónokokat, de a hosszú beszédeknek elébe tette a mondatos előadást, a példabeszédekét, a képes mese-alakot, s eszméit s tanait örömmest költői parabolákba öltöztette. Mint keleten mindenütt, Arábiában is új meg új álpróféták támadtak, egy bizonytalan néphagyomány azt tartván, hogy Arábiát egy jövendő Messiás újra fogja alakítani. Im ez azon titkos gyökér, mely által keleten a proféták a népek leikeibe behatottak.

Mi a vallásokat illeti, melyek Arábia népeinél e korban Mohammed előtt uralkodtak, azok többfélék voltak, de mind megromlott állapotban. Vagy elfajultak az idővel, vagy így jutának ide; de annyi igaz, hogy Arábia ekkor minden eretnekség gyűlhelyévé lön.

Legszámosabban a Szabin vallást követték, mely eredetében tiszta volt, az egy isten hitén alapulván, de később az isteni elv helyét a szymbolumok foglalták el s helyette a csillagokat s égi testeket imádták, mi utóbb valóságos bálványimádássá aljasult. Arab hagyomány szerint ez volt az a vallás, mit Ábrahám, apatriarcha előbbi tisztaságába visszaállíta, kinek megtérését a korán így adja elő:

»Abrahám monda atyjának Azarnak: te a bálványokat istennek tekinted? Te és a te néped nyilván tévedésben vagytok.«

»Nézd, mint láttatok mi Ábrahámmal a mennyeknek és földnek országát, és mint tanítók mi őt hinni erősen.«

»Midőn az éjszaka körülvette őt árnyékával, láta egy csillagot és fölkiálta: imhol az én istenem! De

a csillag ekkor eltűnt. Monda ekkoron: én nem szeretem azokat, mik elenyésznek.«

»Látá majd fölkelni a holdat és monda: imhol az én istenem. És midőn az is lenyugovék, fölkiálta: ha az úr nem vezérel, eltévedtem volna.«

»Látá fölkelni a napot, és mondá: ez itt az én istenem, ez bizonyára még nagyobb. De midőn a nap lenyugovék, fölkiálta: ó én népem, én ártatlan vagyok a bálványimadásban, melyet ti vallótok.«

»Fordulok homlokommal a felé, ki alkotá az eget és a földet, igazhívó vagyok, és nem azok közül való, kik melléje társat adnak (VI. F. v. 74—79.).«

Kevésbé számosan, de szinte sokan voltak, kivált a persa határszélek felé, a M a g u s z vallás hívei, mely Zoroaszter után szellemi tisztaságát s egyszerűségét szinte elvesztvén, isten helyett annak jelképét a napot s tüzet imádta, s végre mindenféle botrányos szertartásokba hanyatlott, feledve bölcs Salamon tanítását: »Valóban oktalankok mindazok, kik isten ismeretével nem bírnak, és a művet nézve, nem képesek látni a mestert, hanem a tüzet, szelet, a könnyű levegőt, vagy a csillagok körét, vagy a rohanó vizet, vagy az ég villámaint vélik istennek, ki a világot igazgatja.«

Zsidók is költöztek kezdet óta Arábiába, hova még többen menekültek akkor, midőn Palesztina a római sereg által pusztítottván, végre Jeruzsálem lerontatott. Községeket képezvén, termékeny földeken telepedtek le, városokat építettek, nagy befolyásra tőnek szert, s ha kevés volt, ki vallásukra tért, ők magok annál inkább szaporodtak, s vallásos szokásaikból, szertartásaikból az arabok sokat elsajátítottak.

Vége voltak keresztyének is. Szent Pál apostol

maga jára ott valaha mint térítő. De főképp sokan mentek oda a III-ik században, midőn a keleti egyház új meg új felekezetekre oszolván, a bukott s üldözött félmenedéket idegen földön volt kénytelen keresni. Tudjuk, hogy e korban az egyház még alakulóban s belső küzdelemben lévén, minden évtized új eretnekséget szült, s Arábia volt egyik ország, hová egyik eretnekség a másik után seregestől vonult. Hosszú volna előszámlálni azon felekezeteket, mik ez időben a legfontosb dogmák iránt ellenkeztek egymással, mert ezek száma légió, csak például megemlíjtük, hogy a Nesztorianusok Jézusban két különböző természetet állítván, taníták, mikép Mária csak anya, Jézus csak ember volt; az Eutyichianuszok ellenkezőleg: hogy Jézus a megtestesülés előtt egészen isten, utána egészen ember volt; az Ariánusok a szentlélek istenségét tagadták; a Carpocratianuszok Jézust választott embernek mondák lenni, ki isteni természetet csak a keresztségkor nyert; a Doketisták őt istennek hirdetők, de egyszersmind állíták, mikép a megcsalatott zsidók nem őt, hanem egy üres alakot feszítőnek fel, — s íme e mese-hírt Mahommed is elfogadá a korán IV. F. 156. versében. Ezért ne csodálkozzunk, ha a koránban a keresztyénségről sok ferde fogalmat találunk; a kutforrás, miből ő meríthetett, lévén az egyház számos eretnekségei.

Az elmondottak, ha nem tökéletes, de némi képet nyújthatnak Arábia akkori állapotáról. Vallási tekintetben a bálványimádók s eretnekségek fészke volt; társasági tekintetben megrögzött hagyományok s szokások majd embertelenül kegyetlen, majd nagylelkűleg humanusz vegyülete; political tekintetben családi, nemzetségi szerkezettel bírt, nemzetivel s álladalmival nem. Nemde óriás feladása volt tehát neki, e végtelen chaoszba ren-

det hozni? És ő nemzetté fűzé össze az elvált egyes tagokat, közös hit által egyesíté a felekezeteket, saját szabad lelkesedését önté az ellenséges nemzetségek táborába, s az alig 2—3 millió nép fölkelvén, ment mint a puszták óriása, s alig egy század alatt a legnagyobb birodalmakat megrázván, három világrészben lobogtatta győzelmes zászlóját.

2.

Mohammed született Mekkában, aprilban, Kr. sz. u. 569-ben a Koreis főnemzetségből, mely Hasem s Abd Semz testvér után két ágra oszolt. Amaz volt az idősb ág, s mint a jerusálemi templom őrzése a levitákra volt bízva, úgy a mekkainak őrsége a Hasem maradékának jogaihoz tartozék, mi e nemzetségnek a többiek felett elsőséget adott. Hasem fia volt Abd al Mosalleb, ezé a többek közt Abu Taleb és Abdallah, ki, a szép Aminával nemzette Mohammed-et, mi arab nyelven dicsőített-et jelent.

Alig volt két hónapos, midőn atyja meghalván, anyjának tejét bu és házi gondok elfogyaszták, úgy hogy kénytelen vala fiát szoptatás végett egy beduin nőnek, Haléma-nak átadni, ki a gyermeket magával elvivé. Ennek hajlékában Mohammed három évet tölte, hat éves koráig anyjánál lakék, ki medinai útjában meghalván, nagy atyja vévé magához; de ennél csak két évig maradhatott, mivel ez is jobb életre szenderült, nem felejtvén el árva unokáját legidősb fiának Abu Talebnek különös pártfogásába ajánlani.

Miután ez időben Abu Taleb volt a templom s a Kába őre, Mohammed több éveken át nála mint egy főpapi házban élt, s napjait a templomi szertartások és szolgálatok körüli állandó foglalkozásban tölté el.

Kába volt neve a mekkai templomnak, mely Abraham által építették, és szent volt az, ama fekete kő miatt, mely annak külső szögletébe van helyezve. E kő csodálatos eredetéről a hagyomány a következő: Adám élvén a paradicsomban, oltáru, melynél imádkozék, egy szekrénynyel bírt s kiüzetése után attól megfosztatván, kérte istent, adna neki egy hozzá hasonlót. Isten meghallgatván kérését, egy felhőből csináltat ada neki, mely halálakor eltűnván, fia Set köbül párját faragott, de ez az özönvízben szinte elsülyedt. Utóbb Abraham és Izmáei újra fölépíték a Kábát, s ekkor Gábor angyal visszahozá nekik ama fekete követ, mely a monda szerint hófehér vala, de később a bűnös halandók csókjaitól egészen megfeketedett. E szent kőhez jártak bucsiiképen Arábia lakosai, mint járnak a muzulmánok ma is, hétszer kerülvén s csókolván meg azt, és aztán elmenvén a Zem-Zem forráshoz, melyet Izmáelnek s anyjának egy angyal fedezte fel, midőn bujdosva a pusztában, szomjan csaknem elvesztek. De bár e kő vala e templomban a legszentebb tárgy, idővel Abraham tiszta hite, jelleméből egészen kivetkezett, úgy, hogy Mohammed korában benne 360 kő- és fakép álla, melyeket az arabok istekként imádtak.

Tizenkét éves volt Mohammed, midőn nagybátyjával Abu Taleb-bel, ki nemcsak Kába-főör, de gazdag kereskedő is vala, Szyriába első karaván-utját tévé. Keresztül menvén a moabiták s ammoniták régi lakföldén, Bozránál állapotk meg, sátort ütve egy keresztyén kolostor mellett. Úgy látszik, hogy az élénk elméjű gyermek itt egy Szergiusz vagy másképp Bakira nevű barátal gyakran társalkodóit, hogy ez adta neki az első ismereteket a keresztyén vallás dogmáiról, s különösen lel-

iiébe csöpögtette a bálványok elleni undort, tartozván a Nesztoriánokhoz, kik annyira a képek ellenzői voltak, hogy ez okbul még a keresztnek mint symbolumnak kitételét is eltilták.

Később, évek folytában, Mohammed Szyriába, Damaszkusba, Aleppóba, Antióchiába, Jémenbe és Arábia különböző részeibe több kereskedői utazásokat tőn, s útjában nemcsak mindenféle vallásfelekezetekkel érintkezésbe jőve, hanem megismerkedett mind azon sokféle mesékkal, regékkel, csudálatos s babonás hagyományokkal, mik a puszták különböző vidékein, az ó korbul eredve, ez ős népeknél firól-fira, szájról szájra szállottak. A karaván - kereskedés nem csak az által vala fontos, hogy messze országok különbözőféle termékeit hordta cserébe, hanem, hogy csatornája volt eszméknek s ismereteknek is, az egymástól távol eső nemzetek közt. Ezen korban a legtudósabb s tapasztaltabb ember a karavánkereskedő volt, mivel ő utazott, ő látott, ő hallott legtöbbet. Ekkor kevés ember tudott írni s olvasni, Mohammed maga is írástudatlan volt; a tudós legbővebb kútfeje a szóbeli előadás volt; midőn vándorlásaikban a karavánok este egy forrás mellett magas pálmák árnyékában pihenve letelepedtek, ép oly gyönyörteljes mint tanulságos volt a föld különböző részeiből összetalálkozott utasok elbeszéléseit hallgatni. Jártá ő a híres vásárokat is, hol az üzleten kívül számos tribusok költői a legjobb költemény díjáért versenyeztek, hol regélők beszélték el a múlt kor titok- s bájteljes hagyományait, s új meg új térítők és próféták, vallásaiknak híveket igyekeztek szerzeni. Mohammed rendkívül hív emlékező tehetséggel bírván, így lőn elméje mindazon sok töredékes ismeretek s tanok nagy, bár rendetlen tárházává, melyeknek nyomaira a koránban minden lapon találunk.

Mekkában lakott ekkor egy özvegy asszony, szinte a Koreis nemzetségből, kinek neve volt Kadisa. Férje után gazdag örökség maradván reá, szüksége volt egy értelmes s becsületes ügynökre, ki karavánüzleteit vezérelje. Öcscsének ajánlatára a már ekkor 25 éves Mohammedet fogadta fel, Ígervén neki kettős dijt; ez feladását oly szerencsésen és hűségesen végezte el, hogy utjából visszatérve, Kadisa kétszer annyit adott neki, mint mennyit ígért. Miután Mahommed déli Arábiába több karaván utazásokat hasonló sikerrel végze, Kadisa, ki szép volt, bár már negyven éves — mi keleten öregkor, — kezét ajánltatá neki, és noha rokonai ellenzék azon okbul, mivel Mohammed szegény volt, a házasság köztük csakugyan megtörtént. Vígán illetett meg a pompás lakodalom, Mohammed háza ajtaját vendégszeretőleg mindenkinek kinyitattá, egy tevét öletett le, melynek húsát a szegények között osztatá ki, s helyette jó nagybátyja Abu Talek, saját erszényéből 12½ okk aranyat adományozott nejének, mi húsz ifjú tevének értékét képviselte.

Házassága után Mohammed kereskedő utait még éveken át folytatá, bár kisebb szerencsével semmint azelőtt, s nagy tekintélyben álla polgártársai előtt részint mint egyike a legvagyonosbagnak, részint mint értelmileg s erkölcsileg kitűnő férfiú. Józan ítélete s jámbor lelke miatt ismerősei, pőrékben, gyakran bíróul választék. Egyszer történt, hogy a Kába tűz által megrongáltatván, igazításra vala szüksége, mely okbul a fekete követ helyéből kimozdítani kellett. Midőn régi helyére vissza akarták tenni, e szent munka végrehajtása fellett verseny támadván a tribusok közt, végre azt határozák: bíró ez ügyben az legyen, ki az Al-Haram

kapun először fog belépni. Mohammed volt e személy. Ki is meghallgatván a feleket, azt határozta, térítették a szent kő alá egy posztó lepedő, melynek széleit valamennyi tribusok képviselői tartásák, és ekkép emeltetik a kő fel helyére, hol azt ő saját kezével erősíté meg.

Bár vagyonában Mohammed nem gyarapodék, volt anyyija, hogy az élet mindennapi gondjaitul ment lévén, szellemének elmélkedő hajlamát követhesse. Gyakran magányba vonult, kivált a Ramazan szent hónapban, hol a Száfa halmára, hol egy barlangban a Hara hegyén, hol lelki merengésben, álmodozásokban, látásokban tölté idejét. Egyszer csaknem hat hónapig volt folytonos illetésben, extázisbán, néha semmit nem tudva a körülete lévő dolgokrul, a földön érzéketlenül fekvék. Sokan azt vélik, hogy ez nem egy magasztalt lélek paroxizmusa volt, hanem valóságos epilepticus állapot, miben sok nagy ember, mint Caesar is szenvedett. Hú neje Kadisa aggodalommal látta mind ezt és kérdéseket tón neki, mikre ő kitérőleg vagy homályos szavakkal felelt. Azonközben ő az új vallás szülésében kínlódott. Utálta a bálványimádást, az egy elvont isten hitéről meg vala győződve, de nem tudta mint fogjon a roppant munkához. Tudni vélte, hogy Ádám egy istent hitt, hogy időjárával ez egyszerű, e felséges vallás megromlott, ezért látta a teremtő szükségesnek koronkint prófétákat küldeni le, kik az emberiséget ismét igaz útba vezéreljék. Szerinte ilyen vala Noé, Ábrahám, Mózes, Jézus, de a kiknek követői ismét tévelybe estenek. Ő különösen Ábrahámot választá ideálul, mint egyszersmind ős atyját a népnek, melyhez ő is tartozott. Látván maga körül ostoba bálványozást, azt vélte, eljőve az idő, hogy isten új követet küldjön, különben ez volt a néphit is, és lelkében oly

nagy uralomra kapott e meggyőződés, hogy körültekintvén magát a bálványimádók közt, önmagát hitte a választott isteni követnek. Ez nem egyéb volt, mint a keleti hagyományok következetes folytatása.

Úgy látszik, az óriás eszme lelkében csak nehezen, lassan, hosszú küzdés után nyert alakot. Már negyvenedik évében járt, midőn neki az első, úgy nevezett menyeyei felfedezés téteték. Hara hegyén bőjtölve, imádkozva, szent elmékedésbe elmerülve tölté idejét, az éj csendes, a csillagos ég tiszta volt, midőn ő teveször köpenyébe burkolva feküvék a földön s halla egy hívó szót; fejeitül a köpenyt levonván, fölneéz, s oly szemvakító fény önté el, hogy elájult. Felüdülvén, láta egy angyalt emberi alakban, ki bizonyos távolságban egy selyembetűkkel beírt lepelt terítvén elébe, mondá: olvasd. Én nem tudok olvasni, felelé Mohammed. Olvasd, — ismétlé az angyal, — az úr nevében, ki mindent teremte. Olvasd a mindenható nevében, ki a toll használatára tanítá az embert, ki lelkére a tudomány világát kibocsátá, s megtanítja arra, mit az előtt nem tudott.

És ekkor Mohammed lelke megvilágosodván, a lepelről leolvasta isten parancsait, mint ő azt később a koránban kihirdette. Midőn az olvasást elvégező, a menyeyei küldött mondá: »0 Mohammed, valóban te isten prófétája vagy és én Gábor vagyok, az ő angyala.«

Mohammedet a viradó reggel remegve és a kétkeedésnek szörnyű kínjában találta, nem tudván, való volt-e, avagy álom a mit látott s isten akaratán ak kijelentése-e, vagy gonosz lelkek játéka? De mindent elmondván hű nejének, Kadisának, e szerető kedély föltétlenül hitt neki azonnal, e fölfedezésben az ő extazisainak s ábrándjainak szerencsés megoldását látván, s fölkiálta: »Örvendetes

hírt hozasz nekem. Igen, te a nép prófétája vagy. Hiszen nem kedvelléd-e nemzetséged, nem valál-e szomszédidhoz nyájias, a szegényekhez jótevő, az idegenekhez vendégszerető, ígéretidhez hű és védője az igaznak?» Kadisa sietett ezt rokonával, Yarakával közölni, ki előbb zsidó volt, aztán keresztyén lett, s az ó és új testamentom némely részeit arab nyelvre fordítván, mint írástudó Mohammed házában a vallási kérdésekben oraculumul tekintetett. Ő, a hiv barát, ép oly kész vala hinni, mint Kadisa a nő, mondván: »Ez angyal ugyanaz, mely hajdan Mózesnek megjelent; üzenete, mit égből hozott, igaz; férjed valóban próféta.«

E két személy: Kadisa és Yaraka, lőnek Mohammed első hívői, amaz szívben hitt neki, ez mint bölcs, Mohammed belső kételyeit okoskodással oszlatta el.

Eleinte hitágazatait Mohammed csak háznépével titokban közli. Saját szolgálja, Zeid volt első követője, de a térítés munkája oly lassan haladt, hogy három év múlva alig számlála negyven hívőt, s azok is ifjakkból, nőkből, idegenekből, szolgálkból állottak. Titokban hol itt, hol ott, néha egy barlangban gyűlének össze imádkozni, de utóbb nemcsak felfedezték őket, hanem meg is támadták, s vér folyt. Egyik legdühösebb ellene saját nagybátyja Abu Lahab volt, ki fíját Othá-t kényszerítő nejétől, Rokájátul, ki Mohammed leánya volt, elválni. A talán nem várt ellenségeskedés Mohammed lelkére csüggesztőleg hatott; sovány, zavart és kétkedő lőn, s még inkább a magányt kérésé, hol szellemi elragadtatásai rajta még nagyobb erőt vettek. Ekkor kapta amaz égi parancsot, hogy keljen föl, menjen és hangos szóval hirdesse az új hitet. Ez történt hivatásának negyedik évében.

Összehívd tehát Száfa halmára a Hasem nemzetség

tagjait, s kezdte hozzájuk szólani; de a dühös Abu Laliab őt imposztornak nevezvén, követ hajintott reá. Majd ismét saját házához hívta őket, s megvendégelvén őket bárányhússal és tejjel, hosszan kezdte fejtegetni az új tant, mit ő, mint monda, égből kapott. Lelkesedéssel szólott, s végül kérdé: ki az közületek, ki e terhet velem megosztani akarja? Ki akar lenni testvérem, helyettesem, vezérem? De a gyülekezet mélyen hallgatott, némely csodálkozott szemtelenségén, sok gúnyosan mosolyogva csóválta fejét. Míg végre az alig 12 éves Ali, Abu Taleb fia, lépe elé s ajánlá föl neki magát. »Íme, nézzétek benne testvéremet, helyettesemet, képviselőmet, — kiálta fel Mohammed, — figyeljetek szavaira, és engedelmeskedjétek neki mindnyájan.« De a gyülekezet indulatos kacajra fakadt s gúnyosan mondák az öreg Abu Talebnek, hogy most boruljon le saját gyermeke előtt, és ígérjen neki engedelmisséget.

De mindez Mohammedet nem ijeszté vissza többé; sőt ihlettsége nőttön nőtt, s úton-útfélen, künn a mezőn, benn a városban nem szűnt meg vallását hirdetni s a bálványok ellen szólani. Azonban a veszedelem is öregbedett. Míg ő egy istenről, imádságról, erkölcsi elvekről elvontan szólt, a nép fanatizmus és harag nélkül hallgató, ez eszmék átalánosak s nem ép ismeretlenek lévén, oly magasak valónak, hogy felhő s csillagként az emberek feje fölött könnyen elvonultak; de midőn a szellemi istentanból következéseket húzott a megszokott bálványokra, s ezeknek, melyek a templomokat betöltők, lerontását hirdető, egyetemes volt ellene a nép gerjedelme. Hozzájárultak mindenféle polgári érdekek tekintetei. A Hámsem-ág, mely a kábá-nak öre volt, védte a bálványokat, mikhez volt kötve nemzetségi kiváltságainak birtoka; az

ifjabb s versenyző Abd Semzág, örömet nagyítá az eretnokséget, mi egy basembeli egyéntől származott, hogy végre kezére keríthesse a kába-órséget, mire oly régóta áhítozott. Ez ágnak feje Abu Szófián volt.

Mohammed mindent megkísérte, hogy tanait terjeszse, de ellenei is mindent elkövettek, hogy szándékát megghiúsítsák.

Először is nevetség tárgyává akarták tenni, és ez mindenütt rettenetes fegyver. Midőn az utcán áhítoatosan mendegélt, felé majd egy, majd más fölnevetve kiálta: nézd Abd al Motálleb unokáját, ki azt állítja, hogy ő tudja, mi történik fen az égben! Természetes, miként soknak nem ment fejébe, hogy ez ember, kit ő mint gyermeket ismert, ki mint ficzkó szaladozott Mekka utcáin, ki evett ivott, ki kereskedett mint más, most apostolnak, isten követének adja ki magát. Sok, ki tanúja volt lelki elragadtatásinak, különcz szórakozásinak, testi rángatózásainak, őt betegnek vagy épen nehézkörosnak monda, némely végre azt állitá, hogy búbájos, boszorkány, vagy épen gonosz lélek hatalmában van. Midőn szónokolni akart, zajjal s fajtalan dalokkal zúgták le szavát; midőn az utcán ment, senki nem köszönté s ha ő köszönt, azt senki nem viszonzá; férfi s nő, idegen s rokon, mint bélpoklost kerülte; a gyermekek az utcán csalónak szitkozva kiálták; a kábába imádkozni sokszor nem ereszték; ha háza udvarában könyörgött, sarat hajigáltak rá; küszöbére éjjel töviseket hintettek el, hogy kilépve, lábait megvérezné; a költők, a többek közt egy Amru nevű, szatyrákat, epigrammokat, dalokat írtak el-lene, mi e verskedvelő népnél villámgyorsan elterjedvén, az izlam terjedését minden üldözésnél inkább késleltette.

Egykor, midőn hétszeres körútját a kábában jár-

ván, a szitok, csúfolódás, a zaj ellene még hangosabb volna, mint egyébkor, imáját végezvén, ellenei felé ment, s fejét lehajtván, komoly nyugalommal mondá nekik: íme, itt az áldozat, bánjatok vele tetszéstek szerint. E szelíd megadás többekre mélyen hatván, mondák neki: menj békével Kaszimnak atyja, mi tudunk téged becsülni és tisztelni. De másszor viszont a neki dühödött sokaság kezéből bátor hive, Abu-beker, alig bírta megszabadítani.

Az értelmesbek, a gondolkodók, úgy ellenei, mint némely tanítványai azt kívánták tőle, isteni küldetését csodatételekkel igazolná, mint tette Ábrahám, Mózes és Jézus; hogy Mekka szűk és terméketlen völgyét tágítaná és termékenyítené meg, hogy Kossai-t, az ő idők bölcsét halottaiból támasztaná fel, hogy idézne elő egy angyalt, ki ő benne hinni parancsolna, vagy ki őt mentené föl a szükségtől vásárra járnia s ott rizst és szilvát vennie, mi táplájára naponkint szükséges. De ő erre válaszolá: mikép isten neki csodákra tehetséget nem adott. Mi kell nagyobb csoda, — mondá, — mint a korán maga? egy könyv felfedezve egy írástudatlan ember által, nyelvében oly főlésés, okoskodásában oly megczáfolhatlan, hogy emberek s angyalok nem képesek hozzá hasonlót előállítani. Hol kell világosb jel, hogy ez istentől származott? A korán maga egy csoda.

Legtöbb hajlamot tanusítanak az új vallás iránt azon idegenek, kik a szent hónapban Mekkába bucsútjární mindenfelől jöttek. A városbeli fők egyik gondja volt tehát ezeket tőle óvni, elidegeníteni, s komolyan tanakodtak, mikép teljesítsék ezt akkép, hogy beszédekben s indokolásaikban egymásnak ellen ne mondjanak.

Azt mondjuk, hogy ő jós? Nem, mert ő nem beszél rángatózva, mint az, kit a rősz bánt, sem a nyelve nincs tele mássalhangzókkal, mint jósainkéi.

Azt mondjuk, hogy bolond? Nem, mert egész lényén gondolkodás és méltóság ömlik el,

Azt mondjuk, hogy csak költő? De hiszen ő nem beszél versekben.

Azt mondjuk talán, hogy bűbájos? Nem, mert ő nem miivel csodákat, ő nem foglalkozik az igézés titkai-val, ő csak ajkának szavaival s ékes nyelvével bájol el.

Tehát mondjuk, hogy ő egy közbéke-háborító, ki a családok közt visszavonást idéz elő, ki megédesíti a tévelyek mérgét, ki eszközli, hogy a testvér testvérel, a fiú atyjával, a nő férjével meghasonlik.

Igaz, hogy ez ármánynak néha nem várt következménye lett, igen sok idegen ép ezért vágyott látni s hallani a férfiút, ki Mekkában annyi botrányt okozott; de más oldalrul a térítő Mohammedet sokan közülök ez ellenvetéssel fogadák: mit akarsz velünk? polgártársaid, rokonaid jobban ismernek, ők inkább vannak azon helyzetben, téged megítélni, ha minket meg akarsz győzni, kezdj rajtok, s előbb őket győzd meg, kik véreid s polgártársaid.

Majd a nép vénei alkuba ereszkedének vele. Ha kincset kívánsz, mondának neki, szólj, és összehordunk annyit, mennyivel soha egy Koreis sem bírt. Ha uralomra vágysz, Saidnak nevezünk, s mindenben azt teendjük, mit te fogsz kívánni. Ha valami rősz szellem hatalmában szenvedsz, elhozatjuk Szyria leghiresb orvosait, s számlálatlanul vetjük nekik oda aranyainkat, míg meggyógyítottok De Mohammed mind erre hitvallomásával felelt: én ember vagyok, mint ti, de ember,

kinek kijelentetett, hogy isten, a ti uratok, egyetlen isten. Jaj azoknak, kik bálványokat adnak melléje. Jaj azoknak, kik az alamizna parancsát visszautasítják, és a kik a jövő életet tagadják. Ő hívá elő az eget és a tengert, és ezek felelék: íme, itt vagyunk, hogy neked engedelmeskedjünk. Isten elleneinek jutalma a tűz. Angyalok vigasztaló ígéteret hoznak az egy isten imádójának, a hívő haldoklónak s hirdetik neki a gyönyörök kertét.

Ez sem sikerülvén, ellenei egyik legsikereseb módnak gondolák szavát hatástalanná tenni, űrt csinálván körüüé. Meghagyák tehát, hogy midőn szónokolni kezd,, minden távozzék el tőle, s így tetteleg elszigetelve, kizárva érezze magát polgártársai köréből. Ilyenkor aztán nem tehetett egyebet, mint hogy a kábába meuvén, halk szóval imádkozott, de úgy, hogy szavait a körulte lévő ifjak megérthessék, — így lopva s találomra hintegette el tanának szellemei magvait.

Azonban a mint Mohammed követőinek száma szaporodott, a szerint nőtt a Koreisek ingerültsége is. És Abu Talebet közösen felhivák, vagy hallgatásra bírni vagy elküldeni öcscsét, különben ez s hívei eretnekségükért életükkel fognak lakolni. Abu Taleb ezt neki azonnal hírül vitte, intvén, hogy makacssága által magára s egész nemzetségére végveszélyt fog vonni. Mire Mohammed lelkesülve felelé: »Ó bátyám, ha ellenem küldenek jobbról a napot, balról a holdat, még sem térnék le utamról, hacsak isten nem parancsolná vagy nem hívna el innen.«

E szilárd elszántság az öreg Abu Taleb-et bámulásra ragadván (ámbar ő vallását nem változtatá soha), fogadást tőn neki, hogy bár mit tegyen, ő soha nem

hagyja el, sőt kivitte, hogy összes nemzetsége, Abu Lahub kivételével, pártfogását ígérte meg neki, — oly erős Tolt az araboknál a családi kötelék.

Így Mohammed háznépének élete némileg biztosítva volt ugyan, de nem azon híveié, kik hasonló hatalmas nemzetséghez nem tartozván, ily tekintélyes pártfogással nem bírtak, s ő aggódván miattok, maga rábeszélte őket, hogy Abyszsziába menekednének. Ez történt hivatásának ötödik évében, s ez nevezetik az első h e d z s i r á n a k (= futásnak), megkülönböztetésül ama másik futástól, midőn Medinába a próféta maga menekült. Az eképek apródonkint kiköltözködtek száma 83-ra ment, köztük volt Mohammed veje és leánya is.

Abyszsziában ekkor nesztorián keresztyének laktak. Fejedelmüknek, türelme és igazságszeretete miatti nagy és jó hire volt. A muzulmánokat ő annál szívesebben fogadta, mivel azok sok ideig mint fél keresztyének tekintettek, oly sok hasonlatosság volt kezdetben a korán s az evangélium között. E fejedelem egyszer kérdezvén őket, miből állna azon új vallás, mely miatt hónukból kivándorolni kényszerítették, egyik közülök így felelt: közöttünk egy jeles férfiú támadt, ki tanítá nekünk az egyisten hitét, a bálványok megvetését, apáink babonáinak iszonyúságát, parancsolá a vétket kerülni, őszintéknek lenni beszédeinkben, ígéreteinkhez híveknek, felebarátink iránt jótévedőknek, eltiltá a nők megszeplősítését, özvegyek s árvák megkárosítását, élönkbe szabá az imát, a tartózkodást, a bűnt, a külső és belső tisztaságot és az alamizsnát. — Hisz ez épen az, mit mi is hiszünk, válaszolá a fejedelem. És mit hisztek Jézusról? Mire Dzsafár, a kérdező, Abu Taleb fia, testvére Alinak, a korán következő versét mondá föl: »A messiás, Jézus, Máriának fia,

isteni apostol volt és az ige, mit isten Máriába leküldött.« Ó csoda, csoda, kiálta fel a fejedelem; a közt, mit te mondasz Jézusról s mit róla vallásunk mond, nem nagyobb a távolság, mint szélessége e fűszálnak, melyet ujjaim közt látsz.

Azonban Mohammed követőinek száma mindinkább nővén, ellenei egy határozatot vívtak ki, mely szerint a városból mindazok száműzettek; úgy hogy Mohammed maga is a vész elől kénytelen vala Orkliám tanítványához Száfa halmára vonulni. De itt sem maradhatta békében, itt is mindenkép üldöztették. Hamza és Omár ugyan (ez a későbbi híres kalif), óriás erejű ifjú hősök, csodálatos véletlennél fogva hitére térvén át, ügyének nagy segedelmére lőnek, de az mégsem gátolá meg, hogy őket Abu Taleb ne volt legyen kénytelen egy távol eső birtokába küldeni, hol neki egy erősített várfélelaka volt. De e pártfogás csak végkép kimérgesíté a szakadást a H a s e m s A b d S e m z két ág közt, s ez utóbbi Abu Szófián vezérlete alatt kivitte, hogy a két ág közt mindenféle mind házassági, mind kereskedési összeköttetés mindaddig megtiltassék, míg Mohammed, az eretnek, kézre nem szolgáltatik. E határozat bõrre írva a kábaban ünnepélyesen felfüggesztetett. Mohammed három egész évig rejtezett a nevezett váracskában, gyakran szenvedve éhséget és nem egyszer ostromoltatva dühös elleneitõl. De a szent hónapok a bucsújárókat minden bántalom ellen biztosítván, Mohammed ekkor sem mulasztá el soha megjelenni Mekkában, s hirdetvén tanait s újabb égi nyilvánításait, nem kevés hívõket szerze, ezek közt több tribusok fejeit, kik haza térve, távol népek közé magokkal vivék a prófeta elszórt igéit.

Csak három hoszú év után térhetett õ Mekkába

vissza; egyik oka volt, mivel a bőr, mire a száműzetési határozat fölírva s mi a kábában kifüggesztve volt, annyira elrothadott, hogy a határozatnak csupán első e szavai: »A mindenható isten nevében« maradtak épen, — mit a muzulmánok isteni csodának tulajdonítottak.

De alig téré vissza, reá a sors új csapásai vára-koztak. Előbb nagybátyja, gondnoka, pártfogója, véde, a nagy tiszteletben álló Abu Taleb múlt ki, majd tisztelve szeretett hitvese, Kadisa, ki nála jóval idősebb volt. Amabban világi oszlopát, ebben hitének legfelsőbb részesét veszté el, s így földi és erkölcsi támaszától egyszerre megfosztatván, mélyen elkeseredék. S nem ok, nem elősejtés nélkül, mert Abu Taleb halála által neki bátorodott üldözői annyira feldühültek ellene, hogy szülőföldén nem maradhatván, Zeid hű szolgájával a 15 mértöldnyi távolságban eső Tajef városába vonult. E várost a Thakif nemzetség lakta; kies vidékben feküdt, szőlők és kertek közt, melyekben barack és szilva, dinnye és gránátalma, kék és zöld füge, lotusz-virág bőven termett, mint pálmafa is, zöld és aransárga gyümölcsök gazdag fürteivel. Mohammed rosszul választott. E város népe, fészke volt a legtudatlanabb bálványozóknak. Egy asszonyi kőképet imádtak, azt híven felőle, hogy étellel bir s istennek leánya. Alig időzék köztök egy rövid hóig, s nemcsak nem hallgatók beszédeit, hanem üldözték, kicsúfolták, követ dobáltak reá, s később oly dühösek lőnek ellene, hogy a szolgák s gyermekek még a város falain túl is szidva s hajjálva kergették.

Ekkép onnan csúfosan kifizetvén, darab ideig a pusz-tában bolyonga, mindaddig, míg hű szolgájának, Zeid-nek, sikerült őt titokban Mekkába visszavezetni, hol egy tanítványának hajlékában gondosan elrejtették.

Ily szomorú s bitang helyzetben találta magát Mohammed, hivatásának tizedik évében.

3.

Mennyei hivatását Mohammed belsőképen hitte-e? — ki tudná megmondani, de hogy vallásának igazságáról, minek terjesztésében fáradozék, mélyen meg volt győződve, az nem szenved kétséget. O, korában óriás jelenet volt, kifejezése egy tisztább vallás utáni váagnak, mely, talán öntudatlanul, homályosan, de a népben valóban élt. Ezért sikerült nagy műve. Ember mind célta ér, ki egy nép s egy kor szellemi szükségének s hajlamának élő képviselője. Kissé megelőzi a kort, ezért üldözik, de azt kifejezi, képviseli is, s ezért követik, s így egy ilyen férfiú dicsősége nemcsak az övé, de a koré is, melyben él. S nem lehet tagadni, hogy az arab néppel ekkor egy titkos ösztön, a létezőnél észszerűbb, szellemibb vallást kerestetett.

Kadisa, Mohammed magányainak s myszticus ihlenteinek hű társa, és Abu Taleb, a jó rokon s nagy befolyású pártfogó, sírban feküdvén, Mohammed helyzete Mekkában napról napra borultabb lőn. Szülőföldén ő törvényen kívül állt, kénytelen lévén elbúvni, mint egy gonosztevő, és még azon híveire is, kik elrejtegették, veszedelmet hozhatott. Ha világi jókra törekedett, e volt-e az ut hozzájuk? Hivatásának már tizedik éve volt betelendő, üldözéssel, szenvedéssel, viszontagsággal teljes tiz év. És még most is, hajlott korában, midőn mások élvezet s pihenést keresnek, ő szándékában állhatatos maradt, s bár mindenét feláldozta, vagyonát, nyugalma, hitelét, barátait, rokonait, — kész volt honát s nemzetségét is elhagyni, semhogy hitéről lemondjon.

Mihelyt a búcsújárási szent hónap megérkezik, hűvhelyét azonnal elliagyá, s a mindenfelől összegyülekezett sokaság közé vegyülvén, igyekezék valami hatalmas tribust vagy várost megnyerni, mely őt vendégkép befogadja s hitterjesztési vállalatában védje. Sok ideig nem boldogult céljában. Kik buzgóságból jöttek Mekkába, undorral fordultak el a hittagadótul; kik világi hasznokra néztek, óvakodtak szövetkezni olyan emberrel, kit Mekka leghatalmasbjai üldöztek.

Azonban midőn egyszer Akuba halmán szónokolna, tetszését némely zarándokoknak különösen megnyerte, kik Játreb (a későbbi Medina) városából jöttek, s Mekkának zsidó lakosaival baráti viszonyban állottak. Ezekről ők már sokat hallottak a zsidó vallás hitágazatiról s egy Messiásról, ki eljövendő. Elbájoltatván Mohammed ékeszólása által, s tanai és a zsidó valláséi közt több pontban összehangzást lelvén, mondák egymásnak: hátha ez azon Messiás, kiről a zsidók beszélnek? S e meggyőződés mindinkább erősödvén lelkökben, végre Mohammed hitére tértek.

De városukban belső villongás dúlván, ekkor hozzájuk még nem ment el Mohammed, hanem velők egyik legtanultabb tanítványát küldé el, ki ott mint térítő szép sikerrel munkálkodott. Csak három év múlva, midőn a medinai muzulmánok száma már hetvenre ment, jövének ők ismét vissza, s a prófétával ünnepélyes szövetségre lépének. Ő azt kívánta tőlök, hogy a bálványimádásról lemondván, az egy isten hitére térjenek; maga iránt jóban s roszban engedelmességet követelt; követőinek, kik vele oda mennek, pártfogást biztosított, — csak ily föltételek alatt kötelezte le magát hozzájuk menni s nálok maradni, barátaiknak barátja, elleneiknek

ellene leendvén. »De ha ügyünk mellett el fognánk veszni, mi leend jutalmunk?« kérdek ők. »A paradicsom«, feleléi Mohammed röviden.

Azon pillanatban, midőn szövetségét köté Moham-med, ellenei, Abu Szófián elnöksége alatt, ki időközben a kába öre s városi kormányzó lőn, gyűlést tartának, tanácskozva arról, mikép lehetne az új hit terjedését meggátolni? Némely azt vélte, legjobb lesz Mohammedet a városból száműzni; de ellenveték mások, hogy más nemzetségeket fogván majd megnyerni, élőkön boszut állana a városon. Némely javasló őt tomlöczbe vetni, s ott tartani, míg meg nem hal; de ez sem fogadtatott el, attól tartván, hogy barátai ki fognák szabadítani. Végre abban egyeztek meg, legjobb lesz megölni, s hogy magokat Mohammed nemzetségének boszúja ellen bizto-sítsák, elvégezek, hogy minden nemzetségből egy mártsa kardját a próféta testébe.

Este az összeesküdtek valóban meg is jelentek Mo-hammed lakánál. Az ajtónyíláson benéztek, látának egy embert köpenyébe burkolva a földön fekünni. Kissé tana-kodván, végre beléptek, a zörejre az alak fölkel, és előt-tük álla nem Mohammed, de Ali, a hű tanítvány, ki érte életét így veszélyezte. Mert az összeesküvésről eleve értesült próféta Abu Beker-rel a Thor hegyére, egy barlangba menekült, hova ennek leánya három napon át titokban horda ételt és italt, s honnan ők ketten két teveháton menekülőnek Medinába, üldöztetve folyvást, de utói nem érve sehol. Csak Kobánál, Medina előtt, állapoténak meg, hol négy napig időztek, s hallván az örvendetes hirt, hogy hívei a városban egyre szaporod-nak, Mohammed a legelső pénteken tartá ünnepélyes bemenetelét.

Korán reggel könyörgésre híván össze tanítványait, mintán az új hit főbb ágazatait egy beszédben nekik melegen előadta volna, Al Kaszva nevű tevéjére ült, s így ment be Jatreb városába, mely ez idő óta Medina-al-nebi-nek (azaz próféta városának) neveztetik,

Hetven lovag mint testőrség kísérte be. Oldala mellett Abu Beker ment. Néhány tanítványai pálmalevelekből tűzött árnyaiét tartottak feje felett. S Boreida, a testőrség vezére, felkiáltván: »Ő isten apostola, ne mondják, hogy zászló nélkül mégysz be«, turbánjáról kendőjét leoldván, ezt mint zászlót lándzsájára tűzé, s vitte a próféta előtt. Városbeli követői tolongva jöttek elébe őt üdvezelni, és zajos örömkialtásokkal kísérték. Mohammed, a honából kikergetett, a bujdosó, kinek fejéért szülfölde száz tevét ígért, így vonult be Medinába, nem mint hontalan, ki menedéket keres, inkább mint hódító, ki diadalünnepet tartja.

Kedvencz Ali-ja is nem sokára szerencsésen, de pusztákban bujdosása miatt fáradtan s vérző lábbal érkezett meg, mint háznépe is, köztök szeretett neje, a szép s ifjú Ajesa.

Ez eseményt nevezik a történetben kedzsirá-nak vagy a próféta futásának, mely történt Kr. sz. u. 622-ik esztendőben, s honnan kezdve szokták a muzulmán írók az időt számítani.

4.

Mohammed, kortársainak előadása szerint, közép termetű volt, izmos és ideges, keze és lába nagy, ez mindig sarutlan. Ifjú éveiben rendkívül erős s élénk volt, később vastag s nehéz lón. Feje nagy volt, minden részeiben jól kiképzett, s izmos nyakán erősen állt. Homloka ma-

gas, halántékai kiülők, átfutva szemöldéig nyúló kék erekkel, melyek, midőn indulatba jött, meg-megdagadtak.

Ábrázata gömbölyded, fehér s kissé piros bőrrel, kifejezésteljes vonásokkal, sasorral, fekete átható szemekkel, csaknem összeérő szemöldekkel, nyílt s mozgékony szájjal, miből ékesen folyt a beszéd; kissé rendetlen fogai fehérek, fekete haja fondorítás nélkül ömlött vállaira, szakálla hosszú és dús volt.

Viselete rendesen nyugott s egyenlő vala; ritkán tréfált, arczán többnyire komolyság s méltóság ült, de mosolygásában sok megnyerő kellem rejlett. Testalkata izmosb volt, mint ez az arab faj tulajdona, és ihlett s gerjedt állapotaiban volt benne valami lángoló és sugárzó, hívei a prófétai fény kiragyogásának mondták.

Nem szenved kétséget, hogy rendkívüli elmebeli tehetségekkel bírt. Gyors felfogással, nagy emlékezzettel, lobogó képzelődéssel és leleményes észszel. Neveltetésének mitsem köszönhetvén, ennek hiányát éles vizsgálódással pótolta, s pusztá hallásbul és társalkodásbul képes volt elméjébe összehalmozni mind ama vallások ismereteit» melyeket vagy az ős idők hagyománya megőrzött, vagy melyek itt-ott, bár azon korban sűrűn kelve s enyészve, még életben voltak. Előadása komoly és mondatos volt, ihlett pillanatiban elragadó, mit nevelt szavának érczes és zengzetes hangja, mely öblös melléből szerte csengett, mint boltozat alatt a viszhang visszaverődik. Nyelve, oly szabatos, szabályszerű, s tiszta volt, milyen tökélyre az arab nyelv sem előtte, sem utána nem emelkedett. Modora a keleti költőké, szónokoké s bölcseké volt, tele virágokkal, képekkel, aphorizmákkal s példálódó mesékkel, szóval, a nép geniusához a nép nyelvén szólott.

Ezért nem alap nélkül mondogatá ő koránját cso-

dának, mit többnyire Mekkában versenkint mondott tollba, abban sok különös, zavaros, homályos, de sok szép fölséges, magas eszme s gondolat is van; s ha meggondoljuk, hogy azt egy ember, s írástudatlan ember, emlékezetéből rakta össze, a művet bámulatosnak, rendkívülinek lehetetlen el nem ismernünk.

Íme néhány hagyományos mondása:

Midőn isten a földet teremtő, ez reнге és reszkete, mígnem hegyeket tőn rá, hogy velők megszilárdítaná. Ekkor az angyalok kérdék: Ó isten, van teremtésedben erősebb a hegyeknél? És isten feleie: a vas erősb a hegyeknél, mert ezeket az széttöri. És van teremtésedben erősb a vasnál? Igen, a tűz erősb, mert ez azt elolvasztja. És van teremtésedben erősb a tűznél? Igen, a víz, mert ez a tüzet kioltja. Ó uram, van teremtésedben erősb a víznél? Igen, a szél, mert ez a vizet megrohanja és mozgásba hozza. Ó teremőm, és van teremtésedben, mi a szélnél is erősb volna? Igen, a jó ember, ki alamizsnát ad; ha jobbjá adván azt, balja elől eltitkolja, az ilyen ember mindennél hatalmasabb.

Szerinte minden jó tett szeretet. Szeretet, ha felebarátodra mosolyogva népsz; szeretet, ha őt jó tettekre inted; szeretet, ha a vándornak ösvényét megmutatod; szeretet, ha a világtalant vezérléd; szeretet, ha az útból a követ és tüskét elhárítod; szeretet, ha az éhesnek ételt, a szomjasnak italt nyújtasz. Embernek valódi gazdagsága azon jókból áll, miket felebarátaival tesz. Igen, meghalván te, a világ azt kérdi, mi vagyont hagytál hátra? de az angyalok, kik a sírban tőled számot vesznek, azt kérdik tőled: mi jó tetteket bocsátál magad előtt az égbe?...

Mértékletes és tartózkodó volt, szigorú megtartója

a böjtöknek, legtöbb idejét imának, elmélkedésnek, templomi szolgálatnak, vallási szónoklásnak, buzgalomnak szentelé; még mikor fejedelmi hatalma volt is, nem mint hódító, de mint próféta és apostol élt. Nem kedvelte a fényt s pompát sem házában, sem öltözetében, ő valóban nagyobb dolgokban akart kitűnni. Ruhái gyapjuszövetből készültek, néha yémeni gyapotbul, miket olykor ki kelle foltozni. Turbánt hordott akkép, hogy a rá kötött kendő egyik vége, vállai közt lefüggött. A selyemkelmét eltiltotta, ha csak másféle fonallal nem volt vegyítve, mint az aranygyűrűket is, — ő egyet ezüsből viselt, tenyere felé fordított fejére ezt metszetvén: »Mohammed, isten követe.« Tisztaságra igen sokat adott, a naponkinti mosakodásokat pontosan megtartotta. Két dologban mondhatni kéjzűzőnek; először a nőkben, összesen, de nem egyszerre, tizenöt neje volt, e részben az ősi szokást követte s célja volt örököst kapni, de nem kapott, — másodsor az illatos kenőcsökben, mikkel szemöldét, haját, szakállát kenegette, s miről túlbuzgó tanítványai azt hírlelék, hogy e jó szag testének vele született s csodálatos illatozása. Szokása volt mondani: isten az örömet s gyönyört három dologba helyezte e világon: imádságba, illatba, nőbe, s mint ama kettő égbe emelkedik magától, a férfit égbe nők társasága emeli, kik ima és illat közt töltik csendes életüket.

Míg Kadisa élt, nem vett több nőt. Sok ideig aztán kettő volt, később több, azért is, mivel araboknál sok nő sok tribussal hozta rokonságba, s e rokonság legbiztosabb alap volt hatalmas szövetségekre szert tenni. Ott most is a családi összeköttetés a legszentebb s leg-sérthetlenebb frigy. Kadisának becses emlékezte a szép Ajesát csaknem féltékenynyé tévén, ez egyszer

monda: »Nemde, isten adott neked helyébe szebb és jobb nőt?« »Soha, monda Mahonned melegen, — soha nem adhat jobbat. Midőn szegény valék, dússá tőn; midőn mások hazugnak mondának, ő hitt bennem; midőn egész világ üldöze, ő hű maradt hozzám.«

Házi élete, patriarchák módjára, egyszerű volt. Ő, a később hatalmas próféta, pásztorilag élt, mint a legszegényebb arab. Ajesa neje maga beszélte, hogy néha egy hónap folytában sem raktak tüzet; élelmük szilva és víz volt, ha csak főtt ételt valamely jó barát nem küldött. Szolgái két nap egymásután búzakenyeret soha sem kaptak. Ő maga rendszeren szilvával és árpa kenyérrrel, tejjel és mézzel táplálkozik; szobáját maga söpré, maga raká meg tüzét, fejé juhait, hozá kútról vizét, maga foltozá ruháit, szóval maga szolgálta ki magát.

Az öregeket segítette, a betegeket gyógyította, a házatlanok hajlékot szerzett, a mosé körül az árvák, özvegyek, aggok számára színt építtetett, hol azok padokon ültek, s ezért a pad vendégeinek neveztettek, ajtaja a szűkölködőnek és szerencsétlennek mindig tárva állt, a szegénnyel vagyonát készséggel megosztotta, a keveset mikor kevés volt, a sokat mikor gazdag lőn, azaz, ő soha sem lőn gazdag, mert a háborúban nyert zsákmányból őt illető részt vagy kiosztá a szegények és harcosai közt, vagy vallásos célokra fordítá, mondván: mit a szegényeknek adunk, szent letétemény, mit égben kapunk vissza.

A nőket jogokkal ruházta föl, kik addig semmi joggal nem bírtak: jogot kaptak elválni, örökölni, szegezni, s irántok a gyermekeket nagy tiszteletre kötelezte, mondván: egy gyermek csak anyja lábainál tart-

hat igényt a paradicsomra. Hívei közt, tizenkét emberből alakított kis csoportokban, behozta a kölcsönös barátság frigyét, miszerint azok egymással jóban s rosszban osztozni tartoztak. Meghatározta, hogy minden muzulmán vagyonának egy tizedét, mint alamizsnát, a szegényeknek adja, váltságául annak, mi birtokában marad. E törvény azóta az izlamban pontosan megtartat! k, s célja meggátolni a roppant gazdagság s a kiáltó szegénység közti ellentét botrányát. Így veté ő meg követői közt alapját a családi szellemnek, a felebaráti szeretetnek és a jogbeli, vagyonbeli, kötelességbeli egyenlőségnek.

Kadisától egy fia volt Kaszim, kit gyermekkorában elvesztett, és négy leánya: Rokaja, Othmán neje; a szép Fatima, a híres Ali khalif neje; Zeinab, Abul Aszsz neje; Omni Koltlium, ki sógorához, a főlebb említett s özvegyült Othmánhoz ment nőül. Mohammednek még Máriátul, ki keresztyén származású volt, lón egy fia, Ibrahim, ki szinte korán elhalt. E szerint, az úgy nevezett zöld turbános emírek neki csak leányágoni maradékai.

Magány viszonyaiban másokkal mindig igazságos volt. Barátival úgy, mint idegenekkel, gazdagokkal úgy, mint szegényekkel, hatalmasokkal úgy, mint gyöngékkal egykép méltányosan bánt, s a nép szerette őt általában, mivel nyájasan fogadta őket s panaszait békésen, részvétellel meghallgatta, nem mint bíró s fejedelem, de mint apa és társ. Habár indulatosságra volt is hajlama, bírt magán uralkodni, úgy hogy még házi körében is türelmesen és elnézőleg kormányzott, mint bizonyítá Anasz nevű szolgálja, mondván: nyolcz éves korom óta haláláig szolgálám őt, s bár érdemteltem volna gyakran, soha sem szidott meg.

5.

Ilyen volt s maradt Mohammed hivatásának elsőbb korszakában, életében egyszerű, vagyonában szegény, elveiben türelmes, szenvedéseiben alázatos és kitartó; tértéseiben fegyver mély hite s nyelvének ékesszólása volt. Csaknem a megváltó jellemének magasságára emelkedett, kinek hatalma s ereje tisztán a szelídségben, tűrésben, alázatosságban állott.

Medinába érkezvén, egy számos párt élén látta magát, állva részint azokbul, kik vele Mekkából menekedtek ide, részint kik itt szövetkeztek hozzá, részint kik a pusztaság különböző részeiből naponkint csatlakoztak hitéhez. De bár tizenhárom évig folytonosan üldöztetett, csúfoltatott, sértegeti etett, bár családja s nemzetsége miatta szegény, megvetett, bujdosó, ő maga száműzött lón, s az ellenséges Abd Semz ág kapta magához Abdu Szófián vezérlete alatt Mekkában a hatalmat, talán tovább is, mint a szó prófétája s a hit mártýra folytatta volna békés szerepét: ha rögtön eszközök birtokába nem jut, mik az uralkodás s némileg a boszu terére ragadják. Hozzájárul, hogy a puszták lakói, kik hozzá csatlakoztak, bátor, veszélyhez s harcához szokott emberek lévén s a háborúban alkalmat látván gazdag martalékokra, Mohammednek csaknem lehetlen volt őket bírni, igazgatni s megtartani máskép, mint ha csatavágyaiknak néha enged. Azonban, ha nem lehet is tagadni, hogy a térítő helyét ekkor a hódító foglalta el, s a prófétát a vezér váltá fel, úgy látszik mégis, hogy állandó s végczélja vallásának nyomatékos terjesztése volt, s ő megvala győződve lelkében, mikép isten azért adá kezébe a hatalmat, hogy vele éljen.

Alig pihente ki magát Medinában, tüstént egy mosét

építettett, fala földből s téglából volt, s a lombokkal takart födelet frissen kivágott pálmák törzsei tartották fel. Mintegy 100 négyszög rőf tért foglalt el, bárom kapuval, melyből egy rész Szoffat név alatt, a hajléktalan szegények lakául szolgált. Sok ideig nem bírták elhatározni, isteni tiszteletre a hívők mikép hívassanak meg; harsonával e zsidók szokásaként? vagy magas helyen rakott tűzfénynyel? avagy dobveréssel? Végre Abdallah, Zeidnek fia monda, mikép ő égi kijelentést vön, hogy élőszóval kellene a hívőket összegyülekeztetni. Ez idő óta egész keleten naponkint ötször, a négy világsark felé, ekkép kiáltoznak a magas minaretekről alá a muezzinok: »Nagy az isten! Nagy az isten!Nincs más isten az istenen kívül! Mohammed isten követe! Jöjjetek imádkozni, jöjjetek imádkozni!« Melyhez este még ezt adják: »Édesebb az imádság az álomnál, édesebb az imádság az álomnál!« Ez igénytelen, sőt szegény moséban eleinte minden egyszerűn ment végbe. Este szilvafa-forgácsal világíttatott meg, csak később olajjal. Mohammed a földön állva szónokolt, egyik oszlophoz vetvén hátát, később egy alacsony szószéket csináltak neki, melyre három lépcső vezetett. Innen ő hol ülve, hol állva beszélt, támaszkodva egy korláthoz. Úgy mondják, beszéde mindig egyszerű és mindig megható volt, szavai felebaráti szeretetet, békét, jóakaratot, türelmet, s igaz meggyőződést leheltek, s az ihlettség pillanataiban tökéletesen elragadta hallgatóit.

De e mosé volt tanúja a második korszakbeli változásnak is. Itt kezdte a hódítást s a karduralmat hirdetni ama hires nyilatkozványában, mely röviden így hangzik:

»Több prófétákat küldte isten az ő különböző ké-

pességeiről tanúságot tenni: Mózes tanúságot tőn irgalmáról és gondviseléséről Salamon bölcsességéről, felségéről, dicsőségéről; Jézus igazságáról tiszta viselete, miudentudóságáról az emberi szívek titkainak ismerete, hatalmáról csodatételei által. De mind e képességek nem valának elegendők meggyőzni az embereket, még Mózesnek és Jézusnak csodatételei is hitetlenséggel találkoztak. Én tehát, az utolsó próféta, karddal küldtem Kik hitemet hirdetik, ne ereszkedjenek vitába s okoskodásba, de irtsák ki mindazokat, kik a törvénynek engedelmessé válnak. Minden, ki harcol a hitért, essék bár vagy győzzön, bizonyosan dicső jutalmát veendi... A kard kulcsa mennynek és pokolnak. Ki a hitért szenved, tűr, vagy hal, mindez ott fen, imádságnál és alamizsnánál magasb érdemnek vétetik...» S hogy bátorságot öntsön kebleikbe, ismételve mondogatá, mikép: mi örök idő óta el van végezve, azt el nem lehet kerülni, — senki nem élhet tovább, és nem halhat előbb, mint órája ki van jelölve, bár ágyában pihenjen, bár csatában vívjon, — és e tan az, miből a nép a praedestinatio hitét szívta.

És bár Mohammed nem engedé bántatni a hiteleneket sem, ha adót fizettek s világi felsőbbségét elismerték; bár ő az így nyert kincset leginkább a hit terjesztésére fordítá: mindez nem gátolá meg a felállított új elv következményeinek kifejtését, mert minden elvnek megvan a maga élete, logicája, mely szükségképen kifejti magát, mint az elvetett magnak csírája, és így lőn belőle, a szelíd philantropbul, vérontó harczos, a békés apostolbul türelmetlen parancsoló, a meggyőző szónokbul törvényhozó fejedelem. S ez idő óta hívőinek száma még inkább szaporodott; rablás, martalékos harcz mindig különös vonzalommal bírt az arab népre, mely

gyermeksége óta majd védve magát, majd támadva másét, majd ismét nemzetsége sérelmeért boszút állva, vándor s némi haramia-életet élt. Ily szellemű népet még ő is csak úgy vezethetett, ha annak hajlamát egyben másban követte.

Mohammed valóban csakhamar három ízben kísérté meg az ellenséges mekkaiak utazó karavánjait elfogatni, mikből csak a harmadikat koronázta süker. A hedzsira második évében meghallván, hogy Abu Szófián vezérlete alatt Szýriából ezer megterhelt tevéből álló karaván térne vissza Mekkába, ő 314 emberrel, de melyben csak két lovag s hetven tevés volt, elébe ment. Mít Abu Szófián megértvén, segedelemért Mekkába üzent, honnan 100 lovag és hétszáz tevés küldetett ki. Így történt köztük a csata Bedernél, mely Mohammednek első nagy csatája volt, s mely az ő diadalmával végződött. Elleneiből hetven hullt el, és ugyanannyi esett fogságba.

Ezután a Béni Kajnoka zsidók ellen mutatkozott szigorúnak, kiket Medinából ki is űzött, számra mintegy hétszáz férfiút, javaikat elkobozván.

Míg ez Medinában történt, a mekkaiak boszút lihegtek, ingereltetve főkép Abu Szófiánnak erélyes neje Henda által, kinek atyja s bátyja Bedernél elestek. A hedzsira harmadik évében Abu Szófián 3000 emberrel, kik közt 700 pánczélos vitéz és 200 lovag vala, indula ki Mohammed ellen, ki csak hétszáz embert bírt összegyűjteni, s ezek közt lovag kettő volt, vértet csak száz viselt. A csatát sok ideig vonakodott is elfogadni, de valóban bízván istenében, s ki sem kerülhetvén az összeütközést, Ohodnál a csata megtörtént, s nemcsak serege meg veretett, de maga is megsebesítettett egy parittyá által, mely ajkát hasítá ketté, s egy nyílvevő által, melynek

feje arczában benmaradt. Ellenei őt halottnak hívén, egy napon visszavonultak, később újra Medina élébe mentek, a várost megrohanni; de Abu Szófián megtudván, miként Mohammed még él, jobbnak látá, egy évre békét kötven, diadalmasan Mekkába visszatérni.

E csata után Mohammed több apró harczeneteket tett Tabuk vidékén és a szyriai határszélen némely fajok ellen, melyek a medinai karavánokat kifosztották; a Béni Nadher zsidók ellen, kik őt megölni akarták, s kiket lakhelyükből is kiűzött; továbbá a Béni Mosztalek nemzetség ellen, mely Okodnál a mekkaiakkal ellene harczolt. Mindenütt dús martalékot nyert, ez utóbbiaktól 200 fogolyt, ötezer juhot, ezer tevét.

De a mekkaikkal kötött egy évi fegyverszünet eltelvén, Abu Szófián ismét síkra szállt, s több tribusokkal szövetekezvén, Medina előtt tízezer fegyverrel jelent meg. Mohammed helyzete rendkívül nehéz volt; szemközt álla vele egy roppant számú tábor, ben a városban pedig a zsidók, különösen a Béni Koraidák, s egy más hatalmas arab nemzetség, (melyet ő ingatag hite miatt csak képmutatónak nevezett) valának titkos ellenei. Ezért egy persa eredetű tanítványának bölcs tanácsára a várost víz-árokkkal vétette körül, s habár arab szokás szerint egyes vitézek közt véres bajvívások történtek, úgy látszik Mohammed inkább titkos utakon igyekezett ellenének táborában a szövetekezett tribusokat meghasonlítani. Ekép Abu Szófián nem tudván az arab harcvezetésben egészen új és szokatlan vízgáton áthatni, s gyanú támasztatván elméjében szövetségeseinek hűsége iránt, türelmét veszté, s gúnyolván Mohammed féltékenységét, ki bástya mögé búvik, Mekkába visszatért azon örök gondolattal, hogy később veend rajta boszút.

Ekkor Mohammed haragjának egész súlya a szerencsétlen, bár hibás Beni Koraidákra szállott. Kegyelmet remélvén, — mivel azzal kecsesgették, — magukat nem sokára megadák, de a próféta által választott bíró, Szád Ibn Moad, őket egy lábíg kegyetlenül kivégeztette. Igaz, hogy mint kezdetben a zsidók leginkább hajlottak az új valláshoz, s kétkedve kérdezők: vajjon nem Mohanimed-e a hírül adott Messiás, úgy később mellékes szer-tartásbeli kérdések miatt végkép elidegenedtek tőle; igaz, hegy vele s követőivel hűtlenül bántak, s élete ellen nem egyszer vetettek hálót; igaz, hogy látszólag frigyét kötvén vele, titokban ellene áskálódtak; de az is igaz, hogy semmi tribus irányában nem vetkőzött ki Mohammed annyira prófétai nagy jelleméből. Őt ez ügyben nem annyira a kegyetlenség bélyegzi letörülhetlenül, mint azon kislelkű, alattomos, mindenesetre őszintétlen modor, miként azt végrehajtatni engedte; mert bár nem ő tette, de tőle függött, hogy meg ne történjék. Mohammed ily kislelkűnek, ily embertelennek, ily boszu-állónak sem azelőtt, sem azután soha nem mutatkozott, élettörténetében ez a legfeketébb lap. S mondhatni, ez eredete azon kölcsönös gyűlölségnek, mely a muzulmánok és zsidók közt azóta folyvást firól fira száll.

Hat éve múlt el, hogy Mohammed Medinába menekült, s társai égő honvágyat éreztek meglátni szülőföldüket, Mekkát, annyival inkább, mivel e város még mindig minden arabnak szent volt. E vágyat Mohammed annál kevésbé akarta gyöngíteni, mivel ő az ősi vallást nem eltörölni, de megtisztítva helyreállítani óhajta, melynek gyökere nemzeti hagyományoknál fogva Mekkában volt. Közeledvén tehát a szent hónap, midőn a búcsújárók bánthatlanok voltak, s ő kijelentést nyervén

égből: 1400 ember élén Mekkába indult. Ennek hire futamodván, a megfélemlített Koreisek lovagsereget küldtek ellene, de ezt Mohammed ügyesen kikerülte, s a hegyek járatlan szorosain sebesen és ügyesen áttörvén. Mekka előtt Hódéiba mellett táborot ütött s innen békés szándékáról a mekkaiakat értesítette. Céljait ugyan nem érte el, mivel a Kábába be nem eresztetett, de a mekkaiak ez alkalmat jónak találván békét kötni egy oly férfival, kinek hatalma, tekintélye, befolyása egész Arábiában szakadatlanul növekedett, vele tíz évre szövetségre léptek, jogot adván neki és követőinek évenként egyszer Mekkába jönni, ott három napig időzni, és kegyes bucsujárásaikat elvégezni.

A hedzsira hetedik évében Kaibar városa ellen ment, melyet környékével együtt zsidók laktak. Már ekkor zászlóval járt, két zászlója volt, egyikén a nap, másikon egy fekete sas képe állt. Miután több apróbb erősített helyeket bevett volna, Kaibart szállotta meg, hol veje Ali vitézségének csodajeleit adta. Sok idő múlva s csak tetemes veszteséggel vétetheték be az erős hely, s majdnem Mohammed maga is áldozatul esett, a zsidók neki mérgezett bárányhúst adván enni. Ekkor egyszersmind különbféle fejedelmekhez, mint II. Kozru persa királyhoz, Heracliusz római császárhoz s az egyiptomi kormányzóhoz is követeket küldött, s felhívta őket vallását fogadni el, de süker nélkül.

Ezután, míglen ő Mekkába búcsút járnival ment, 3000 emberből álló sereget küldte a Mutai római kormányzó ellen, kinek alattvalója által Mohammed Szyriába küldött követe meggyilkoltattott. A később rettenetes hírű Khaled »isten kardja« melléknévvel, itt tüntette ki magát először, nehéz de fényes győzelmet víván ki a római seregen.

De mit leginkább óhajtja, az volt: bírni Mekkát, szülővárosát, nemzetségének ősi bölcsőjét emlékezethaladó idők óta, a helyet, hol legszebb korát élte le, bírni a Kábát, Izmaél maradékai kegyességének legfőbb tárgyát, a szent szekrényt, melyet gyermeksege óta imádott, — és íme e várost még ellenei bírták, még a Kábát bálványok jelenléte fertőzteté meg. Itt tűzni ki az egy isten szellemi vallásnak zászlóját, e szent várost tenni azizlám székévé, a központtá, hol Arábia valamennyi népei találkoznak, ez volt vágyainak végsője. S miért habozott volna? Parancsának sok ezer bajnok engedelmeskedett, puszták megedzett lakója mind, kik a napot, szelet, éhet, szomjat, esőt megszokták s a harczot inkább egy mulatságos vadászatnak, semmint veszélynek s fáradságnak nézték. Kedvelték ugyan a martalékot, de rendhez, fegyelemhez is szoktak, s bátorságuk nem fogyván, hadi tapasztalásuk öregbedett. Annyi győzelem után magukban s vezérökben erősen bíztak, bennök a katona vak engedelmességéhez a hívő tanítvány dühös fanatizmusa járult.

Igaz, a tíz évi békekötés még fenállt, de itt,hol utasok, pásztorok s karavánok közt minden napi az összeütközés, Mohammed könnyen lelt ürügyet, ha ugyan szüksége volt rá, a frigyét felbontottnak nyilvánítani. Hatalma azonban Arábiában már oly félelmes volt, hogy a Koreisek siettek minden elégtételt megajánlani. Sőt maga a büszke, a hatalmas Abu Szófián jött hozzá követül, de bár mindent elkövetett, bár közbenjárásra Mohammed körében minden jelentékeny egyént felhívott, még nőit, leányait is, — célta nem érhetett. Ő tehát maga a medinai moséban a béke megtartására újra megesküdü, de Mohammed nem járulván hozzá, őt az nem kötelezte.

Mohammed titkos terve lévén Mekkát véletlen meglépés által keríteni birtokába, 10,000 emberrel útnak indult, megtiltva dob- s harsonaszót, minden lármat, tábori tüzet, s választva hegyek mellékes utait. Elébe nagybátyja, Al Abbasz jött, ki neki hív rokona volt mindig, de vallását csak ekkor fogadta el. Ekkép érkezék ő Marr Azzahranhoz, Mekka mellett, a nélkül, hogy ellenei észrevették volna. Történt azonban, hogy egy éjjel Al Abbasz a város körül portyáztatván, két embert elfogott, kiknek egyike maga Abu Szófián vala. Omár, az erélyes, hős s fanaticus hívő, azonnal kardra akarta őt hányni, de Al Abbasznak sikerült foglyát Mohammed színe elébe állítani, ki részint nagylelkűség, részint fenyegetés által őt hívővé tette. Sajat szemeivel alkalma lévén csodálni a próféta fényes, páncélba öltözött ropant hadát, Abu Szófián Mekkába sietve, Mohammed nevében békét Ígervén mindazoknak, kik, bár hitet nem változtatnak, de ellen sem fognak állani.

Mohammed pedig levetvén piros bíbor öltönyét, fekete turbánt s durva zarándok-zubbonyt ölte magára, s napkeltekor imádkozva mene be Mekkába, nem mint hódító, inkább mint alázatos búcsújáró. Jelenlétében hajtatott végre életének nagy czélja, t. i. a Kábának mind a 360 bálványa irgalmatlanul ledöntetett. Innen a Zem-Zem szent forráshoz mene inni s megmosakodni; majd hitágazatait magyarázva, a gyülekezetnek szónokolt, végre Al Száfa halmán állást foglalván, a vallására tért összes mekkai nép előtte ünnepélyesen elvonult.

A tömeg már ekkor hajlandó volt őt mint isteni lényt tisztelni, de ő minden személyes hódolatot eltávolított magától. »Miért rettegsz szillem előtt? mondá egy embernek, ki félelemmel közelített hozzá. Eu nem va-

gyök sem isten, sem király, én szülötte vagyok egy Ko-reis asszonynak, ki napon szárított hússal élt.« S midőn Abu Beker hozzá egy századot haladt aggastyánt vezetne, ki halála előtt a próféta ruháját illetni óhajtá, Mohammed monda: »Miért mozdíták ki hajlékából e gyöngye seiket? én magam elmentem volna hozzá.« És szőnyegére ültetvén, mellét kezével barátságosan illeté, s vele buzgón imádkozott.

Türelme s irgalma e napokban valóban nehéz próbákon ment át. Legdühösb elleneivel, kik őt szegénynyé, becstelenné, földönfutóvá tevék, rögtön szemközt találta magát. Hada, hívői s a medinaiak boszut lihegtek s reményltek Henda a kegyetlen nő, Vakza a vitéz Hamzának gyilkosa, Abdallah Ibn Szád a próféta egykori tollnoka s a korán meghamisítója ellen. Akármilyen volt legyen indító oka? szeretete kedves szülőföldre iránt, vagy vállalatának szerencséje enyhíté haragját, vagy Mohammed valóban irgalomra hajlott természeténél fogva; el kell ismerni, hogy ő nem büntetett, csak megbocsátott.

A történet szemére veti mint bünt, hogy hitét karddal térj észté; mintha a keresztyénség kardnak nem szinte, igen sokat köszönhetne! Azonban, ha Mohammed jellemét jól megvizsgáljuk, alig szenved kétséget, hogy ha ő világi hatalomra jutása előtt Jézusként mint apostol, mint reformátor, mint vértanú hal el, pályája minden folttul ment maradt volna. Hivatása első időszakában ő hite, tűrése, magamegadása, végtejen kegyessége és a szó, az ige á l t a l volt nagy.

Mekkából egyszersmind apró hadcsapatokat küldött a szomszéd városokba s falvakba, a bálványokat ledönteni s lakóikat hitére téríteni.

Azon közben a thakefek, havazok, dzsozmok,

szádok s a hegyes vidéken lakó több beduin tribusok részint buzgóságból hitük mellett, részint hogy Arábiát egy növekedő kényuralomtól megóvják, szövetségre léptek ellene. Mit Mohammed megértvén, 12,000 jól fegyverzett embert személyesen vezérelt ellenök. Az ellenség táborra 4000 edzett bajnokot számlálván, a csata Honéin mellett sokáig kétes, sőt darab ideig ezeknek vala kedvező, de végre a diadal a prófétáé lőn. Azonban a vert sereg egy része Tajef erősített városba vonta magát, melyet Mohammed 20 napon át hasztalan vívott, úgy hogy utoljára is alku által jutott birtokába; — de a vezér, Malek és tribusa, hitére áttértek. Ilyen háborúban serege mindig roppant martalékokkal gazdagodott, például ez alkalommal 0000 fogolylyal, 4000 unczia ezüsttel, 40,000 juhval, 24,000 tevével.

De a havazoknak Mohammed mindent, mi tőlök elvételék, visszaadatott. A közbenjáró Halémának, egykori dajkájának leánya volt. Midőn e nőt, tej-testvérét, a próféta megismerte, tiszteletül fölkele ülő helyéből és alája saját köpenyét teríté.

Efféle nagylelkűség, s különösen az, hogy jótéteményei által Mohammed a hitben még ingadozó mekkaiakat lekötelezni igyekezett, elégedetlenséget és féltékenységet gerjeszte a medinaiakban, mondván ök: íme, ő ellenségeit jutalmazza! ő utoljára is el fog minket hagyni, s Mekkába menend. Mire ő előhívatván öket, mondá: Halljátok meg, medinaiak! Nem viszálkodtatok-e hon egymással s nem én hoztam-e a békét közéték? Nem jártatok-e a tévely ösvényén, s én nem vezérlelek-e igaz útra? Nem voltatok-e szegények, és én gazdagokká tettelek? Mint kihíresztelt csaló érkeztem hozzátok, de ti hittetek nekem; üldöztek, és ti védőim lette-

tek; számúztok, és ti befogadtatok; gyámtalán voltam, és ti segítetek. Azt véltetek, hogy én nem érzem ezt? Azt véltetek, hogy én lehetnék hálátlan? Panaszkodtok, hogy a Koreiseket ajándékokkal halmozom, s nektek semmit nem juttatok? Igaz, én nekik világi jókat adok, de mert csak így lehet világi szívókét megnyerni. Nektek, kik igazak, hívők vagytok, adom — magamat. Ok juhokkal és tevékkel térnek haza, de ti isten prófétájával mentek vissza. Mondom annak nevében, ki Mohammed lelkét kezében tartja, hogy bár az egész világ térne egy oldalra, ti a másra, én veletek maradnék. Már most kérdem, melyik részt jutalmaztam meg jobban?

E beszéd a medinaiakat könnyekre fakasztván, fölkiáltának: mi osztályrészünkkel meg vagyunk elégedve; s miután Mohammed Mekkában még egy búcsút járt, s a város igazgatását elrendezte volna, Medinába visszatért, — nem feledvén el útjában anyjának, Aminának pusztai sírját fölkeresni, hol zokogva sírt, de mint hitetlen fölött nem imádkozott.

Hire Mohammednek villámgyorsasággal terjedt el Arábia legtávolabb tartományaiiba, s naponkint új meg új tribusok követei érkeztenek, őt vagy mint prófétát elismerni, vagy adót ajánlani. Gondjai is meggyültek, az apostolihoz az uralkodói járulván, és szerencsésével együtt növekedett mind terveinek nagysága, mind statusférfiui belátása és tevékenysége. Ez időbe esik Tajef városának teljes meghódítása, s a hatalmas Tai beduin nemzetség főnökének, Adinak megtérése.

Utóbb ő idegen országokba szándékozott hitét átültetni, kivált miután meghalló, hogy a növekedő hatalmára féltékeny római császár, Heracliusz, ellene sereget

gyűjt. Erőfeszítéssel táborát Mohammed 20,000 gyalogra és 10,000 lovasra nevelé, s így indula meg Szyriába. Égető hőségben utazván az átkos hírű Haj áron át, csak Tabuknál üte sátort, honnan vezéreit hódítgatni a közel vidékekre kibocsátván, sok apró fejedelmet megtérített, de még több martalékot szerzett. Azonban a meleg évszak, a sereg fáradsága, táplá- s vízhiány, a római sereg nagysága, otthonról érkezett rász hírek kényszeríték őt hadi útját tovább nem folytatni.

Közeledvén a szent hónap, s meggátolva köz s magán dolgai által, ő maga a zarándoklást nem végezhetvén, Abu Bekert küldé Mekkába, de utána ment mihamar Ali egy új korán-fejezettel, melyben a kard uralkodása a legszigorúbb értelemben kihirdtetett. Ez új kijelentés szerint a hitetleneknek a megtérésre négy hónap adatik, minek végével senki nem kap kegyelmet, ellenök minden módon, minden időben, minden helyen, nyíltan és titokban harcz fog folytatatni, míg vagy megtérnek, vagy adót fizetnek, s még a szent hónap sem fog senkit a megtámadás ellen biztosítani. Szerinte ez év végével Mekkában hitetlen nem lakhatik, nemzetség- s vérbeli kötelék figyelembe nem vétetik, sőt a hívő minden közlekedéstől eltiltatik a bálványzókkal, legyenek bár legközelebb rokonai vagy legkedvesebb barátai.

Ekkor küldte a Verestenger vidékére s boldog Arábiába Alit, ki részint szóval, részint fegyverrel sok hívőket szerzett, és ez időtájban bukott meg Al Aszvad és Mozeilma, két ál-próféta is, kik kezdetben jelentékeny párt élén állottak.

6.

Azonban Mohammed kezdé sejteni, hogy ereje fogy s közeledik a sírhoz. Ibrahim egyetlen fiának ha-

lála, a folytonos magasztult lélekállapot, a feszített gondolkodás, elméjének örökös ingerültsége, sőt láza, mi nála tehetség és betegség volt egyszersmind, testi fáradtságok, az apostolság s uralkodás emésztő gondjai, s talán az említett megmérgezés is erejét megtörték. Ily előéltetekben határozta el életerejének utolsó maradványát egy búcsúzó mekkai zárandoklásra fordítani.

Ennek hire elterjedvén, városokból, falukból meszsze síkokról, szirtes begyekből, szóval Arábia minden részeiből tolongva gyűltek a tribusok a zárandok-prófétát utolsó búcsújában elkísérni. Medina körül az árnyékos völgyekben ezer meg ezer sátor kelt mint egy varázsütésre, s oly szép, festői, csodálatos, mintuj tünemény volt az addig viszátkodásban élt népeket felebaráti egyetértésben szemlélni s egy közös vallásban egyesülve látni. Kíséretének számát némelyek 55, mások 90, mások viszont 114 ezerre teszik, s több száz volt az áldozatra szánt tevék száma, melyek virágkoszorúkkal s lengő színes zászlókkal fölczifrázva haladtak a sivatag homokén. Néhány mértföldnyi hosszú vonalt képezve mendegélt a tarka zárandok-tábor, hegyek ormain most felvillanva, majd völgy torkában elenyészve, s könyörgéseitől s buzgó jajjaitól visszhangozva zengtek a puszták.

Mekkába megérkezvén, búcsújárásában szorosan tartá magát az Ábrahám által megszentelt szertartáshoz, s ezen utolsó búcsújárása szolgál e részben a muzulmánoknak mintául maiglan. Gyöngesége miatt gyalog nem mehetvén, teveháton járta körül a Kábát, így mene a Zem-Zem szent forráshoz is, hol lenyíratván hajfűrteit, azokat tanítványai drága ereklye gyanánt őrizték meg. Több ízben, mint hattyú, ki végdalát énekli, szokatlan lelkesedéssel szónoklott a hitágazatokról, hol a

Kábában, hol a Szába halmán; itt egy tevehátrul, hogy a hegyoldalt, mint amphitheatruraot elborító sokaság által annál jobban láttathassák, — teve volt az ő papi-széke, illő szószék a puszták oraculumának. Minthogy pedig betegség s számtalan szónoklás miatt hangja gyöngye s a tér nagy: maga a szabad természet volt; csengőbb hangú tanítványai bizonyos távolságra helyeztettek el, kik a próféta szavait, mint felállított örök szájról-szájra átadván, azokat a számtalan hallgatók körében mintegy visszahangoztatták.

Egyik beszédét, talán ép az utolsót, a hagyomány csaknem szó szerint ekkép tartá fén:

»0 emberek! figyeljete szavaimra, mert nem tudom, ha ez év elmúlván, vájjon fogtok-e többé itt látni. Ó hallgatóim, én is ember vagyok, hozzátok hasonló; a halál angyala bármely pillanatban megjelenhet, és parancsának engedelmeskednem kell.

»Legyetek irgalmasok és méltányosak egymás iránt.

»Mindenkinek élete s vagyona szent legyen mindenki előtt, mint e hónap és e nap a hívőknek szent.

»Tudjátok meg, hogy valamennyien meg fogtok jelenni az úr előtt, ki cselekedeteitekről számot kívánand.

»Minden, ki letéteményt fogadott el, hűségesen adja vissza azt, midőn visszakéretik.

»Minden, ki felebarátjának kölcsön ad, kamatot azért ne kívánjon. Az adós ne adja vissza, csak a tőkét.

»A kölcsön adott összegek kamata eltöröltetik, kezdve azon összegeken, mikkel mások nekem tartoznak.

»A gyilkos többé ne boszultassék meg, kezdve azon, ki megölte öcsémet Rabiát, fiát Haritlmak, ki Abd al Motálleb fia volt.

»Egy évben tizenkét hó leend, melyből négy különösen szent lesz.

»Ő emberek, ti birtok joggal hitveseiteken, mint ezek bírnak joggal rajtatok. Az ő tisztök, házatokat paráznság által meg nem becsteleníteni; ha ez ellen vétenek, isten megengedi őket elhagyni, sőt megfenyíteni, de nem halállal. Bánjatok velők kímélettel és gyöngéden. Gondoljátok meg, hogy ők hajlékaitokban olyanok, mint a foglyok, kik úr alá vannak vetve, és a kik magoknak semmit sem tartottak fel. Ők isten nevében nektek átadták testüket és lelköket. Ők egy szent letémény, melyet isten bízott kezeinkre.

»Ő emberek, figyeljete szavaimra és vessétek jól azokat lelkeitekbe. Én nektek egy törvényt hagyok, mely, ha hozzá állhatatosan ragaszkodtok, örökre megőriz a bálványozástól, a hitetlenségtől, a tévelytől; egy világos, érthető, határozott törvényt, a koránt, mely nekem az ég által jelentetett ki.

»Ő emberek, figyeljete szavaimra és vessétek jól azokat lelkeitekbe. Tudjátok meg, hogy a muzulmánok mind egyenlők és testvérek. Senki ne tulajdonítsa el magának, mi felebarátjác, hacsak ő azt neki szabad akaratjából nem adja. Óvakodjatok az igazságtalanságtól, ez rátok örök kárhozatot vonna.

»Ő én istenem, — kiálta fel, mint egy ember, ki biráját bizalommal kérdezi, — jól betöltém-é hivatásomat?«

Igen, prófétánk, te azt jól betöltéd, — kiálta ezer torokból a nép.

»Ő istenem, — mondá a próféta több nyugalommal, — halld meg mellettem teremtéseiteknek e tanúsodását.«

És szülővárosától örökre elbúcsúzván, mint jött, Medinába visszatérel, s midőn már hozzá közel volt, megállapodott és fölkiálta: »Nagy az isten, nagy az isten! Nincs kivüle más isten, nincs neki társa. Övé a birodalom. Őt magát illeti dicséret. Ő a mindenható. Ő teljesíté, mit ígért. Ő állott szolgája mellett, és ő volt az, ki elleneit szétszórta. Térjünk vissza házainkba, s imádjuk és magasztaljuk őt.«

A hedzsira 11-ik évében Ozama, egy csak 20 éves ifjúnak vezérlete alatt Szyria ellen roppant tábornok volt küldendő, midőn betegsége borzasztó fej fáj dalomban s őrzöngő lázban nyilatkozva, rögtön megsúlyosult. Nehéz álmából éjjel fölbredve, egy szolgája kíséretében a temetőbe vánszorgott, és sírtól sírhoz menve, áhítatosan imádkozott a megholt hívőkért s egykori harcosaiért. »Örvendeztetek, ti lakói a sírnak, kiálta fel. Békésebb a hajnal, melyre ti ébredtek föl, mint az, mely az élökre várakozik. Sorsotok az övékénél boldogabb. Isten titeket megszabadított ama vészekről, mik őket fenyegetik, s melyek egymásra következők jönnek, mint éjjel a viharok, melyek közül az, a mi jó, sötétebb annál, mi elment.«

Azonban óráról órára rosszabbul lett, forró láz kínoztta, s fején és testén fakadt hólyagokból vizek ömlöttek ki, mit ő a megmérgezés következményének állított. De mihelyt fájdalma szűnt, Alitól és Abu Bekertől támogatva, a moséba kívánt vitetni, s ott haldokló hangon prédikált, mondván: »Muzulmánok, ha közületek valakit valaha megüték, itt vagyok, üssön vissza ő is. Ha valakit szóval megsértők, itt vagyok, sérelemért fizessen sérelemmel. Ha valakinek vagyonát elvevém, itt vagyok, s vegye el mindenemet, mivel e földön bírok. És ezek nem hiábavaló szók, senki ne gondolja, hogy

magának ekkép igazságot szolgáltatván, haragomat vonja magára. Harag és boszú soha sem volt természetemben.« És valóban egy ember felállta, s állítá, hogy neki Mohammed három ezüst dinar-ral adósa volna, mit Mohammed megtoldva azonnal kifizettetett, hozzá tévén: »Könnyebb itt a földön, semmint ott örökké szenvedni a büntést.« Ugyanekkor egy más felállta, s meghatva a jelet ünnepiessége által, bevallá, hogy ő kétkedő, képmutató, tehát nem méltó tanítvány. Mire a haragos Omár ki akará őt a moséból vettetni, mondván: minek fedezed fel azt, mit isten eltúrt, hogy rejtve maradjon? De Mohammed megfeddé Omárt, szólván hozzá: Ő fia Khat-tab-nak, jobb e világon pirulni, mint a másikon szenvedni.

A következő pénteken (muzulmánok vasárnapján) a moséba nem bírván menni, maga helyett oda Abu Bekert küldé, de ebből sokan azt gondolván, hogy ő meghalt volna, azonnal oda vitette magát, s így szólott: »Hallottam, hogy próféták halálának hire titeket inegzavart; de melyik próféta élt örökké, hogy azt hívétek, mikép én soha sem hagynálak el? Minden úgy történik, mint isten elvégezte, s mindennek megvan kitűzött ideje, mit sem siettetni, sem késleltetni nem lehet. En vissza fogok térni ahhoz, ki engem küldött, s hozzátok legvégső parancsom, hogy maradjatok egyesülve, hogy szeressétek, becsüljétek s támogassátok egymást kölcsönösen; hogy intsétek egymást hűségre s állhatatosságra a hitben, s jó cselekedetek elkövetésére; csak ezek által gyarapodhatok az ember, minden egyéb romlásra vezet. Én most előre megyek, ti mihamar követni fogtok. Halál mindnyájunk sorsa, senki se kísértse meg azt tőlem elfordítani. Éltem javatokra s halálom is javatokra leend.«

Ezek valának utolsó szavai közhelyen Más napon könnyebben érzé magát, de javulása csak látszólagos volt, mert rögtön vonaglani kezdett. Azonnal meghagyta, hogy szolgálai legyenek szabadok, s mi pénz házában találtatott, azt a szegények közt mind kiosztani rendelte. Néha, ösztönileg, egy korsó felé nyujtá kezét, s a benne lévő hús vízzel kísérte meg ábrázatát megfecskendezni, bágyadt feje kedves Ajesa nejének ölén nyugodván, végre meredt szemeit égre emelvén, töredezett hangon mondá: »Ó isten, — legyen úgy! — a paradicsom dicsőült lakosai közt« — és meghalt.

Ajesa jajgatásai mihamar tudatták a ház s a város népével a nagy eseményt. A nép megrémült mint földrengéskor, mindenki oda hagyta dolgait, a Szyria felé indulandott sereg ellenrendeletet kapott, mindenki tudta, mi történt, de senki nem hitte. Hogyan halt volna meg? zuga a sokaság. Hát nem volt ő közbenjárónk istennél? Omár a rettenetes hős s a fanaticus hívő villogó pallossal kezében kiáltá: »Ő csak rövid időre távozott el, mint Mózes, Imrám fia, negyven napra a hegyre fölment, de mint ő, a próféta is vissza fog jönni.«

Az okosabb Abu Beker később megjelenvén, s a holtat megcsókolván, csak nehezen tudta a népet ily szavakkal megnyugtatni: »Valóban, ha csupán Mohammed volt imádástok tárgya, ő meghalt; de ha istent tisztelitek, az nem halhat meg. Mohammed csak isten prófétája volt, s osztá sorsát azon apostoloknak s szent embereknek, kik előtte elköltöztek. Avagy mivel meghalt, el akartok tőle fordulni, s hitétől elszakadni? De ne felejtsetek el, hogy hittagadástokkal istennek nem ártotok, hanem saját magatokra vontok kárhozatot, míg

isten áldásának teljét fogja önteni azokra, kik benne hisznek.«

Mohammed halála történt a hedzsira 11-ik, vagy Kr. sz. után 632-ik esztendőben.

Teste megmosatván és tömjéneztetvén, három lepedőbe, két fehérbe, és egy jémeni csikós gyapjúkelmébe takartatott, ezután ambrával, maszkkal, aloeszszel s egyéb szagos füvekkel elkészítetvén, keleti szokás szerint három napon át közszemléletre kitétetett. A fölött, hova temetessék, vita támadott. A mekkai származású hívők Mekkába akarták vitetni, hol született; némelyek Jerusálembé, mely a próféták temetőhelye; a medinaiak megtartani óhajták a városban, hol menhelyet talált s hol nagygyá lőn. Végre a bölcs Abu Beker véleménye győzött, ki Mohammed akaratának lenni állítá, ott eltemettetnie hol a halál éri, se szerint Ajesa lakában azon ágy helyén ásaték sir, hol kimúlt, és ott temetett el.

Most e helyen egy pompás, 165 lépés hossza, 130 lépés széles mosó emelkedik, melynek midőn a hívő muzulmán távolról meglátja fehér kúpjait s négy magas minaretjét, arczra borulva és buzgón imádkozva köszönti azokat.

Sok hívők járnak búcsúra ide is, de ez nem szent kötelesség, mint a mekkai búcsú az. Mit a keresztényének sokáig hittek, hogy vas koporsója négy mágnesoszlop közt légben függene, az elmés mesék országába tartozik.

Részrehajlatlan ítélő nem fogja tagadhatni ezek után, hogy bár Mohammed egy bizonyos időben inkább vezér s hódító volt, de életét úgy kezdte s úgy végezte, mint vallásos ember s mint kegyes próféta.

7.

Mohammed mind beszédeiben, mind a koránban ismételve s ünnepélyesen kijelenté, hogy ő Mózes, Jézus s más isteni küldöttek csodatételeiben hisz, — hogy ő ember, ki közönséges anyától született s mint minden más ember, meg fog halni, — hogy ő neki a koránon kívül semmi más igazság ki nem jelentetett; mindez mitsem használt, a nép neki csodákat tulajdonított, úgy látszik, már életében szájról szájra szárnyaltak róla efféle hagyományok, melyek halála után az idő folytával együtt szaporodtak. Mint a magas begyek annál kisebbeknek látszanak, mennél messzebb távozunk el tőlök, úgy ellenkezőleg a rendkívüli emberek alakjai annál óriásabbak, mennél nagyobb a tér s idő, mely tőlök elválaszt. A nép, a sokaság hasonló a veréb-csoporthoz, mely bámulva nézi a fejedelmi sast, mely közüle fölrepül, s midőn az a légben fölebb-fölebb emelkedve a magasban végre elvész, azt hiszi, hogy az a napba vagy az égbe szállt. Mohammed követőinél ez annál meglepőbb, mivel tekintvén a korán mint tan, az inkább egy philosophia, sem mint egy vallás, a mennyiben a vallás alatt a szó valódi értelmében dogmák s myszteriumok oly összegét kell értenünk, melynek forrása nem az ész, sőt a mely néha érvényt s elismerést az ész ellen követel. A korán csak egy főigazságot állított fel: egy az isten, melynek felfogására elég az emberi ész maga is; könyvéből minden tant, mi myszteriumot s a józan észszel megfoghatlan dogmát foglal magában, részletes gonddal kizárt. És ime követői, a dervisek, a világ e legnagyobb s legfinomabb mysticusai, minden cselekedetét, mit a mindennapi ész oly természetesen kimagyaráz, csodákból származtatják; hol van vallás, mely számosabb csodák-

kai s misztéri uniókkal volna átszöve? Különben ez sorsa minden vallásnak. Úgy látszik, emberi elme a végtelen, a megfoghatlan, az örökkévaló istenhez nem közeledhetik a nélkül, hogy képzeletünk csodálatos eszméket, képeket, dolgokat ne teremtsen, ez talán már maga egy neme imádásának, s lélemben közeledvén a legfőbb lényhez, az ő közelsége az, mely földöntúli dolgok érzésére s átására szellemünket ez új, e látnoki tehetséggel ihleti.

Mohanniedről tehát a hagyományok sok csodát beszélnek. Jellemzésül néhányat el fogok sorolni.

Midőn dajkája Haléma magához vitte, a teve, melynek hátán ült a gyermek, szótehetséget nyert, s hirdette, hogy e gyermek a legnagyobb próféta, a főküldött, kedveltje a mindenhatónak.

Midőn három éves volt s a mezőn játszanék, Haléma látta, hogy Gábor angyal megjelenvén, mellét fájdalom nélkül kinyitá és szívét belőle kivévén, abból az eredeti bűn mocskát kinyomá, s megtöltvén hittel és prófétai fényvel, azt mellébe visszahelyezé.

Másodszor midőn szónokolna, égből egy galamb szállá le, s fülébe sugá, mit volt mondandó.

Midőn Habib, hires fejedelem, csodatételt kívána tőle, parancsára ahold, köpenyének jobb ujján bemen vén, bal njján kiment, majd kétfelé vált, s egyik keletnek, másik nyugatnak indulván, az ég közepén újra egyesült.

Akkor, midőn Medinába menetele előtt Abu Bekkerrel a Thorhegy barlangjába bútt el üldözői elől, ezek őt a barlang szájáig nyomozták: de ime a nyílás előtt egy ákászfá nőtt, terepély ágain egy fészekben erdei gerlicze meleg tojásain ült, s az egészet egy pók könnyű hálójával voná be. Mindezt látván a Koreisek, meggyőződtek, hogy ekkor a barlangba senki sem mehetett be.

Midőn Abu Szófián hatalmas tábora ellen Medinát vizárokkal vétette körül, szükségét szenvedvén néha a nép, ő ezereket tartott jól egyiptomi szilvával egy kis kosárból, mely azután is telve maradt; másszor egy sült bárányczombbal s egy árpaczipóval ezer embert elégitett ki, a nélkül, hogy az étek elfogyott volna; Tabuk városa mellett táborozván, serege szörnyen szomjazott, végre egy kutat találtak, de melyben csak egy pohárka víz volt, mit neki nyujtának, melylyel ő szomját oltván, a maradékot visszaönté, — mire egy zugó forrás bugyogott ki, melyet az egész tábor s a tevék ezrei sem bírtak kimeríteni.

Tanítványai minden győzelmeit láthatlan angyalsereg segedelmének s azon pornak szokták tulajdonítani, melyet ő a csata kezdetén, — kétségkívül jelképes szokásból, — az ellenség felé szórt. Megemlíti még azon szörnyű kalapácsütés is, melylyel egy bérczet illetett, s melynek egy óriás szikrája egész boldog Arábiát megvilágítja, másik Constantinápolyt úgy, hogy benne a császári palotát lehetett látni, harmadik Persia fővárosának tornyait; — mindez előjele volt az izlám jövődő nagyságának.

Igy szólunk a muzulmán hagyományok. De más után járnak-e a keresztyének hagyományai? Mit találunk azon kor szent íróinál? Különbféle csodák s természeti forradalmak leírását, mik Mohammednek mint Antichrisztusnak születését a világgal tudatták. Constantinápolyban borzasztó szörnyek születtek; bucsúj árasok alkalmával a kereszt a hívők iszonyú félelmére ingadozni kezdett; a Nil, a szörnyek ez ősanja, két undok szörnyet szült, egy férfit s egy asszonyt, melyek felbukkanván a hullámokból, rémülve tekintének körül, és ismét elmerül-

tek; egyszer a nap egy harmadával kisebb lőn, halvány, bús sugárokat eresztve magából, s éjjel mint égő kemence lángolt az ég, véres lándzsák futkosván rajta.

Egyik legérdekeseb hagyomány az, mely Mohammed éjjeli útját Jerusálemben s a hetedik égbe írja le. úgy látszik, ez — legalább némi részben — tőle magától származik, de ő azt mint látnok i jelentést kívánta érteni, mint utat, mit nem testileg, de lelkileg, ihletileg tőn. íme adom azt Abulfeda, Al Bokhári és Abu Horeira arab történetírók után, de csak főbb vonásaiban:

Sötét s csendes éjszaka volt. Mohammed mélyen alvék, midőn fölébreszté egy szó: »Ébredj fel aluvó!« Gábor angyal álla előtte. Szelíd és tiszta volt ábrázata, képe fehér mint hó, hajai vállaira omlottak, sok színű szárnyain kívül, öltönye gyöngygyei s arannyal volt kihimezve.

Egy fehér paripát hozza Mohammednek, mind tulajdonaira, mind alakjára nézve csodálatost. Feje emberé volt, nyaka lóé, szemei fehérek mint hyacinth s fényesek, mint csillag. Sas szárnyai sugárokból állottak, s egész teste drága kövektől sugárzott. Kancza volt, s szemvakító fényéről s hihetetlen gyorsaságáról Al Bórának, azaz villámnak, neveztetett.

Mohammed rá akarván ülni, a paripa vonakodva épett hátra.

»Légy nyugodt ó Bórak, mondá Gábor, tiszteld isten profétáját. Soha nem ült téged halandó, kit isten jobban becsült volna.«

»Ó Gábor, felelt Bórak, ki ekkor megnyerte a szólás tehetségét, nem ült-e engem hajdan Abrahám, isten barátja, midőn fiát Izmáéit meglátogatta? Ó Gábor, vagy ez itt a közbenjáró s alkotója a hitnek?«

»Úgy van, ó Bórák, ez Mohammed, Abdallah fia, boldog Arábia tribusaiból egy, s igaz hívő. Ő Ádám fiai közt a fő, isten küldöttei közt a legnagyobb, a próféták pecsété. Közbenjárása nélkül senki nem juthat a paradicsomba. A menny van jobbján jutalmául azoknak, kik benne hisznek, balján a gyeheenna tüze, hova jutnak mindazok, kik tanításinak ellenmondanak.«

»Ó Gábor, felelt Al Bórák, azon hitnél fogva, mely téged hozzáköt, kérd meg őt, hogy a feltámadás napján lenne mellettem közbenjáró.«

»Légy bizonyos, közbeszóla Mohammed, hogy közbenjárásom által be fogsz menni a paradicsomba.«

Ekkor hátára ülván, a mekkai hegyek fölött az ég felé emelkedett.

Midőn ég és föld között villámként repülnének, Gábor felkiálta: »állj meg Mohammed, szállj alá a földre, s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat.«

Ez megtörténvén, szóla Mohammed: »Ó barátom és lelkem szerelmese, miért kívántad, hogy itt imádkozzam?«

»Mert ez a Szinai hegy, hol isten kiadá parancsát Mózesnek.«

Ismét repültek ég és föld között, míg Gábor másodszor nem parancsoló: »állj meg ó Mohammed, szállj le s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat «

Megtörténvén, Mohammed hasonló kérdést intéze hozzá mint előbb.

»Mert ez Bethlehem, hol Máriának fia Jézus született.«

Útjokat tovább folytatva a légben, jobb felől egy szót hallának: »Ó Mohammed, állj meg kissé, hadd szóljak veled; minden teremtett lények közt én hódolok neked legmélyebben.«

De Borák repült odább, s Mohammed nem állta meg, mert érzé, hogy nem dolga megállani, hanem az a mindenható s magasztos istentől függ.

Ekkor balrul halla egy hasonló felhívást, de Bórak folyvást repült, s Mohammed nem állta meg. E perczen előtte egy bájtjeljes hölgyet láta, fölékesítve a föld minden kéjeivel és gazdagságival. Édes mosolylyal zengve szóla ez hozzá: állj meg, ó Mohammed, hadd csevegjek veled; én minden teremtmények közt leghűbb hódolód vagyok. De Bórak folyvást repült és Mohammed nem állta meg.

Azonban Gáborhoz fordulván, kérdé tőle: »Miféle szók voltak azok, miket hallék, és ki volt ama hölgy, ki velem szólni kívánt?«

»Az első egy zsidó szava volt; ha vele szóba eredtél volna, összes nemzedet a zsidó vallásra térendett. A másik egy keresztyéné volt; ha rá hallgattál volna, néped mind keresztyén fogott lenni. A hölgy volt e világ minden gazdagságival, hiúságaival, csábjaival; ha rá hallgatsz vala, nemzedet az élet múltó gyönyöreit választotta volna az örök üdv helyett, s mind el fogott volna kárhozni.«

Folytatván légi útjokat, Jerusalemben szent templomának ajtajához érének, hol Bórákról Mohammed leszállván, azt azon karikába köté, hova lovaikat előtte más próféták kötötték. Bemenvén, ott találá Abrahámot, Mózeszt, Jézust s más prófétákat. Miután velük együtt imádkozott volna, égből egy fénylajtorja bocsáttaték le, míg vége a Sakrát, az az a szent alapkövet, Jákob követ nem érte. E lajtorján ő, segítettve Gábortul, azonnal az égbe ment, gyorsan mint villám.

Jutván az első égbe, ajtaján Gábor kopogtatott.

Ki van ott? kérdé belülről egy hang. Ki van veled Gábor? »Mohammed.« Kapott ő hivatást? »Igen.« Akkor isten hozta, s a kapu megnyílt.

Az első ég tiszta ezüsből volt, ragyogva boltozatán töménytelen csillagok, mik arany lánczokon függöttek. Mindenik csillagban őrt egy angyal állt, hogy abba rősz nemtők be ne menjenek. Midőn Mohammed belépe, egy öreg ember közelíte hozzá, s Gábor mondá: »Ez itt atyád, Ádám, üdvezeld őt.« Mohammed tévé mint parancsoltatok, s Ádám őt megölelvén, gyermekei közt a legnagyobbknak s a próféták közt elsőnek jelenté ki.

Ez égben számtalan mindenféle állatok voltak, mik egykor angyalok valának, s jelen alakikban istennél közbenjárók a föld különb féle állatai mellett. Köztök volt egy fehér s oly csodálatosan magas kakas, hogy taréja a második eget érte, bár az 500 évi útnyira volt az első felett. E bámulatos madár minden reggel harmonikus zengéssel üdvözlő az urat. A föld minden teremtményei — az embert kivéve — felkeltetnek szava által s minden nemebeli madarak hallelujáht vele versenyt énekelnek.

Ekkor a második égbe mene fel. Gábor kopogtatván kapuján, a leírt kérdések és feleletek után oda beresztettek.

Ez ég csiszolt aczélból volt. Itt Noét találták, ki Mohammedet megölelvén, őt a próféták legnagyobbjának jelenté ki.

A harmadik égbe hasonló szertartások után jutván, ez drága kövekből állt s ragyogását halandó szem nem bírta meg. Itt ült egy angyal, megmérhetetlen magas, kinek két szeme egymástól hetven ezer napi járásnyira volt. Parancsa alatt száz ezer osztály fegyveres nép állt.

Előtte egy nagy könyv feküdt, melybe szakadatlanul irt s belőle kitörölt.

»Ez, monda Gábor, Azráel, a halál angyala, ki isten titkait ismeri. Az előtte fekvő könyvbe folyvást a születendő névét írja, és belőle kitörüli azokét, kiknek ideje lejárt s kik azonnal meghalnak.

Ekkor a negyedik égbe mentek, mely a legfinomabb ezüstből volt készítve. A benne lakó angyalok közt volt egy, kinek magassága ötszáz nap járásnyi volt.

Külseje búslakodó és könnyek folyamai szakadtak szeméből.

»Ez, monda Gábor, a könnyek angyala, hogy sírjon az emberek fiainak bűnei fölött, s megjósolja a roszt, mi rajok várakozik.«

Az ötödik ég a legtisztább aranybul volt. Itt Mohammedet Áron fogadta nyílt karral és üdvözlettel. A boszú angyala lakik ez égben, s örködik a tűz eleme fölött. Minden angyalok közt, melyeket Mohammed látott, ez volt a legirtózatosb és a legundokabb. Képe veres rézből látszott lenni, elborítva bibircsókkal s kinövésekkel. Szemei villámot szórtak s markában lángdzsidát tartott. Lángtól körülövezett trónon ült, s előtte veresen izzó bilincsek halmaza kélt. Ha ő így a földre lépendett, a hegyek elemésződtek, a tengerek kiszáradtak s az emberi nem félelmében meghalt volna. Rá s felszolgáló angyalaira van bízva az isteni boszu végrehajtása a bűnösök s hitetlenek ellen.

Ezt elhagyván, a hatodik égbe száliának fel, mely átlátszó köbül volt alkotva, mi Haszalanak hivatik. Itt volt egy óriás angyal, félig hóbul félig tttzből, de a hó nem olvadt el, sem a tűz ki nem oltatott. Körülte alsóbb angyalok karban énekelték: ó isten, ki hót és tüzet

egyesítél, hívő szolgálodat így egyesítsd törvényed iránti engedelmességben össze.

»Ez, mondá Gábor, az ég és föld angyala. Ez küldözi angyalait a földre népedhez, hogy ezt ők hitedre térítsék.«

Itt volt Mózes is, de a helyett, hogy őt örvendezve fogadta volna mint tevék a többi próféták, látására sírva fakadt.

»Miért sírsz?« kérdé Mohammed. »Mert benned egy utódot szemlélek, ki nemzetedből többet fogsz paradicsomba vezérelni, semmint én vezethettem Izrael pártos fajából.«

Innen a hetedik égbe men vén, ott Ábrahámától fogadtatott. Ez áldott lak isteni fényvilágból van alkotva, oly földfölöttileg dicsőségesből, hogy azt emberi nyelv nem képes leírni. Egy lakosának leírása fogalmat fog a többiről is adni. Nagysága az egész földünket haladta, s hetvenezer fejjel bírt; mindenik fejnek hetvenezer szája volt, mindenik szájnak hetvenezer nyelve, mindenik nyelv hetvenezer különféle nyelvet beszélt, s mindez csupán a magas isten dicséretének éneklésével foglalkozott.

Míglen Mohammed e csodaszép lénynek szemlélésébe elmerült volna, hirtelen egy lotusz-fára ragadtaték) mely isten láthatlan trónjának jobbján virágzik. E fának ágai messzebb nyúlnak szét mint milyen a tér a nap és föld között. Árnyékában több angyal örvendez mint száma a homoknak, mely a tengerben s valamenyi folyam medrében találhatik. Levelei elefánt füléhez hasonlók, s gályáin ezer meg ezer halhatlan tollasok játszadoznak, énekelve a korán fölséges verseit. Gyümölcsei kedvesbek a tejnél, édesbek a méznél. Ha istennek minden teremtmény! összegyülnének, egy e gyümölcsből

valamennyit kielégítené. Minden magva egy hurit vagy mennyei szüzet rejt magában, boldogítani az igaz hívőt. E fábul négy folyam ered, kettő befoly a paradicsomba, kettő túl megy rajta, s belőle lesz a Nil és Euphratesz.

Ekkor Mohammed és égi kalauza ment az Al Mamúrba vagy az imádás házába, mely veres jáczintból és rubinból volt alkotva, s körülvéve örökké égő mécsek-től. Midőn Mohammed a kapun belépe, három edény nyujtaték neki; egyben bor volt, másokban tej, harmadikban méz. Ő azt választá s abbul ivék, melyben tej volt.

»Jól cselekvél, választásod jövendőtéljes, kiáltá Gábor; ha a borbul ittál volna, néped szerte szét fogott vala menni «

E ház hasonló a mekkai Kábához, s épen e fölött van az égben; naponkint hetven ezer felsőbb rendű angyal csinálja benne a hétszeres körutat, s Mohammed azt velők csinálta.

Gábor ennél tovább nem mehetett. De Mohammed gondolatnál sebesebben repiile végtelen úron át, két rész benne fényes volt, egy szörnyen sötét. E feneketlen homályból kiérvén, félelem szállta meg, isten színe előtt találva magát, trónjától csak két nyillövésnyire. A legfőbb lény ábrázata húsz ezer fátyollal volt befedezve, mivel dicsőségének látása a nézőt megsemmisítette volna. Kezeit kinyújtván, egyiket Mohammednek mellére, másikat vállára helyezé, ki belső édes kínos borzalmat éreze, mely szívéig s csontjainak velejéig hatott. Ezt követé édes kisugárzástól kísértetve, valami magasztos belső elragadtatás, melyet senki nem érthet, csak az, ki istenség közelében volt.

Ekkor istentől Mohammed több felfedezéseket kapott,

mik a korában vannak, s egyszersmind meghagyta, hogy minden igaz hívő naponként ötven könyörgést mondjon.

Midőn isten színe elől eltávozott volna, találkozáva Mózesrel, ez kérdé tőle: mit rendelt vala isten? »Hogy naponként ötven könyörgést mondanék.«

»És gondolod, hogye munkát elvégezheted? Én már előtted megkísérlém ezt, megkísérlém Izrael fiaival, de hiában. Térj vissza, s kérd, hogy annak száma szállíttatnék le.«

Mohammed visszatéve, és neki abból tíz elengedtetett. De ezt Mózesnek elmondván, ez a negyvenet is sokalta. Mohammed ismételve visszatéve mind addig, míg a szám ötre le nem szállíttattott.

Mózes még akkor is ellenvetést tőn.

Nem térek többé vissza, válaszoló Mohammed, több engedményt pirulás nélkül nem kérhetek. És ezzel búcsút vévén Mózesstől, elment.

Ugyanazon lajtorján, melyen égbe ment, innen a jerusálemi templomba le is szállt, hol Borákot még mindig a karikához kötve találta, s reá ülén, egy pillanat alatt ott terme, honnan elvitetett.

Mi illeti a koránt, jelen alaka nem Mohammedtől származik. A benne foglalt kijelentéseket ő különböző időben, különböző helyeken, különböző alkalmakkal és különböző személyek előtt tette, melyeket, ő írástudatlan lévén, vagy titkárai bőrre avagy pálmalevélre jegyeztek fel, vagy tanítványai pusztá emlékezetből később gyűjtöttek össze. Ez az oka, hogy sok homály, összefüggetlenség, ismétlés, ellenmondás van benne, bár sok magas, tiszta erkölcsi parancs, sok mély gondolat, emelkedett nézet és kivált sok költői ihletű szépség is. Csak halála után

szedette Mohammed egyik titkára Zeid Ibu Thabet által, utódja Abu Beker az egészet össze, de idő- és eszme-rend nélkül, mi a művet töredékesé és alaktalanná teszi, és miután az így kerengésbe ment könyvbe később tetemes hibák, változtatások s ellenmondó eltérések csúsztak volna, harmadik utódja Othman khalif az egészet gondosan megvizsgáltatván s a különböző szövegeket egybevetetvén, mint igaz koránt állapítja meg egyet, a többi példányokat mind megsemmisíteni rendelvén.

E szó korán, al particulával: »Al korán«, írást jelent; a muzulmánok, par excellence, könyvnek is nevezik.

Mint Mózes törvénye, a korán is mindenre, dolgokra és személyekre kiterjed. Ez egy vallásos, polgári, családi és orvosi törvénykönyv egyszersmind. Kalauza a muzulmánok bölcsőjétől kezdve, kíséri azt az élet minden szakain át; ott áll halálánál, mutatván jutalmul neki a paradicsomot, ha élt törvényei szerint. Mindent szabályoz: az ember jelen és jövő életét. Meg kell vallani, hogy belőle az emberek boldogságának mély szerelme sugárzik ki; ez a munkának l e l k e .

Összesen 94 fejezetből áll, melyek egymás után különkülön hirdették ki a szerint, a mint a körülmények ilyen vagy olyan parancsolatot szükségessé tőnek; ez az oka, hogy benne nincs rendszeres összefüggés és sok ellenmondás van. Miután Mohammed magát a Mózes és Jézus által kezdett munka folytatójának mondá, sok ideig reménylte, hogy a keresztyénnel és zsidókkal a hitben összeolvadhat, ezért e két vallás híveiről ő dicsérőleg és kímélettel szól; csak utóbb, halála után, véres összeütközések következtében nyilatkozik ki köztök s a muzulmánok közt amaz éles ellentétel, hol mind két fél

a másikat hitetlennek, pogánynak nevezte; de ez a korán eredeti tanaival nincs összhangzásban.

A koránnak fő hibája, hogy dogmák s polgári törvények könyve egyszersmind. Ilyesmi a legtökéletesebb törvényhozás lenne, ha lehető volna, mert ekkor a lelkiismeret lenne a kormány, az alattvaló polgár s hívő lenne egyszersmind, égi és földi hatalom összeolvadna; de ez lehetetlen, miután a törvényhozó nem csalhatatlan. Hogyan is lehetne e kettőt összekötni; a polgári intévényeket, mik idővel, szokásokkal, haladással változnak, s a vallásos dogmákat, miknek jelleme, természete az örökkévalóság és változhatlanság? Hogyan lehetne összefűzni azt, mi örök, azzal, mi mulékony, embert istennel életet a halállal? Ép ezért a történet bizonyítja, hogy mint kezdetben a theocraticus kormányok a legerősbek voltak, míg tér s idő alattok, dolgok körültek nem változhattak; későbbben a legtespedőbbek s legjavíthatlanabbak lőnek, midőn bennök az isteni folyvást állván, megváltozott az, a mi földi, emberi, szóval: mi változásnak van alávetve. Ez magyarázza meg, hogy első századokban az izlam oly ellenállhatlan hatalommal terjedt mint vallás, hogy utóbb mint birodalom oly gyors hanyatlásnak indult.

De a korán nem gátolhatta meg vallásos felekezetek támadását sem, bár Mohammed hirdeté, hogy ő az utolsó próféta s könyve istennek végső kijelentése. A törökök a Szunnát követik, mely a próféta tetteiről s szavairól fenmaradt hagyományok gyűjteménye; ez nekik a korán kulcsa, mint a catholicusoknál a szent atyák magyarázata, a bibliáé. A persák ellenben a Szunna tekintélyét el nem ismerik; azok ennél fogva szunnánaknak, ezek siik-nek neveztetnek, s a gyűlölség a két felekezet közt határtalan.

Ezeken kívül vannak a H a k é m-ok, kik Hakem kalifot ismerik profétának; a J e z i d-ek, a kik némelyben Zoroaszter tanait követik; a Szabi n-ok, kik a zsidó szertartásokba! kölcsönöztek sokat; de körülmetélkedés helyett évenként keresztelkednek; és legújabban a hatalmas V a h a b-ok Arábiában, kik a korán tekintélyét elismerik, de magyarázva a józan ész által, és kik bűnnek tartják embert imádni, legyen az bár maga Mohammed. Másrészről a tudósok a korán helyeinek magyarázatában egymástól végtelenül eltérnek; a bölcselkedők sehol nem oly nagy mesterek szórszálhasogatásokban, hypothézisekben, szellemi búvárlatokban mint keleten; tőlök ment át középkori tudósainkba e modor, mely nálok most is uralkodik. A dervisek rendei pedig a legábrándosb, legködösb, legmisztikusb tanokba sülyedtek el.

Különös! az izlam a lehető legegyszerűbb vallás, sőt inkább csak philosophia; mert inkább az észhez szól semmint a hívéshez; egy tiszta rationalismus az, mely egyszerűen deizmusban végződik; alapelve: az egy tetlen isten, cultusza: könyörgés és jótékonyág; ez minden, ez lényege; és melyik valláshoz társult több csodás, melyik szült oly számos miszticusokat? úgy látszik, az embernek nem kell az, mi egyszerű, neki csodás s természet fölötti kell, ő arra áhít, mi értelmét haladja, ő azt kívánja, mit meg nem foghat, mit esze által ismer, az őt ki nem elégíti; mi végre is azon véleményre vezet a figyelmezőt, hogy van az emberi lélekben egy érzékfölötti tehetség, melynek ép oly dolgok kellenek, mik az észnek nem kellenek, t. i. kellenek misztériumok, dogmák, szóval miket emberi véges elme meg nem foghat, vagy legalább ki nem magyarázhat.

8.

Ekkép kezdettől végéig lerajzolván Mohammed pályáját, nagyságához képest röviden, gonddal lényeges fővonásira, nem mellőzve apróbb részleteket sem, midőn azok jellemzők, és részrehajlatlanul, a mennyiben gyöngeit nem takargattuk, érdemeit nem nagyítottuk; itt magában merül föl két kérdés: egyik, mi ítélet mondandó az ő egyéni, emberi jelleméről; másik, a munka, mit ő végrehajtott, mi fontossággal bír és mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében?

Mohammed próféta volt-e? Erre korunkban felelni fölösleges. Prófétának hitte ő magát? E kérdésnek megoldására szükséges előrebocsátanunk, mikép a próféta-ság azon alak, melyet keleten a szemit népeknél minden nagy forradalmak magokra öltenek, és e próféta-ság a monotheizmusnak szükséges következménye. Az ősnépek folytonos viszonyban hívének magokat lenni az istenséggel, s mind a physikai, mind az erkölcsi rendű nagy eseményeket a fő lény közvetlen akarata s cselekedete eredményének tekintvén, istennek e befolyását a minden ség kormányzatában kétképen fogják föl: szerintük az isteni akarat vagy emberi alakban megtestesülve nyilvánkozik, ez az indusok fogalma; vagy az magának közlönyül egy embert választ ki, és ez a szemit népek prófétája. A szemit népek eszméje szerint isten s ember közt oly megmérhetlen távolság van, hogy közlekedés a kettő közt csak egy tolmács által történhetik, és a tolmács mindig különbözik a fő lénytől, kitől ihletését kapja. Az arab népnek e korban már volt elősejtelve valami nagy történendőről, s tudván, hogy a zsidóknak voltak prófétái, ő is várta a magáét; többen támadtak is, de ismét eltűntek nyomtalanul. Mohammed maga

e várakozásban nőtt fel, s e részben osztá kortársai nézetét. Ő egészen korának s népének fia volt, de kimagaslott közülök, mint hegy a pusztából. Az bizonyos, hogy benne vallásos szemlélődésekre nagy hajlam volt, mit gyakori magány, sok bojt, folytonos imádkozás, ábrándos elmélkedé még inkább nevelt; s ha hozzáveszszük, hogy ő még testileg is idegzetes rohamoknak, elmelázaknak, lelki paroximusoknak volt alávetve, hogy ily izgatott lélekállapotban neki gyakori s jelentékeny álmái lehettek, mikre ő bizonyosan tartott, mint a Biblia férfiai hajdan tartottak, s kelet népei most is erősen tartanak: megfoghatóvá lesz nem csak az, hogy mások e természetlen állapotot alkalmasnak vélték égi látásokra, isteni kijelentésekre, hanem az is, hogy ezt ő maga is prófétasága jeléül vette. Meggyőződése oly mély volt, lelkesedése oly nagy, s egy isten hitével a bálványimádók buta sokasága közt oly magasan állott, hogy \diamond nem volt volna arab, ha magát ama nagy eszme birtokában érezve, az emberi nemzet vallásának megváltoztatására kiválasztott isteni követül, kinek neve nálok örök idők óta próféta volt, nem tekintette volna, és a mi testi gyarlóságban, t. i. az epilepsis egy nemében ő hihetőleg szenvedett, azt ő, bár hibásan, épen hivatása jeléül vette, ennek tulajdonítván későbbi, éber állapotábani magas tiszta, fólseges gondolatait.

Kétségkívül csalódásban élt, de jó lélekkel csalódott. Az első kijelentéskor maga is kételkedett, s azt félve közlé nevével Kadisával és a tudós Varakéval; kétségét csak annak hite és ennek tudós tekintélye oszlatta el.

Ha őt valóságos meggyőződés nem vezérli, sokkal több józan észszel bírt, semmint be nem látta volna, válalata által mi veszélyeknek teszi ki magát. Képmutatás

soha nem bír a meggyőződés hatalmával, mint hazugság nem bír az igazságéval. Avagy mire számíthatott? Gazdagságra? Kadisa által gazdag lett. Kitüntetésre? E pálya nyitva állt előtte, a Koreis fő-nemzetség legelőkelőbb ágához tartozván. Hatalomra? A Kába-ország s ezzel a város kormányzata nemzetsége kiváltságai közé tartozik, mire ő is igényt tarthatott, ha csendes marad, ellenben ha az ősi hitet felforgatja, épen saját jövődjét rontja le, nemzetségét ellenségévé teszi, mint polgártársait is, sőt az egész nemzetet, mely a Kábát egyetemiig imádta.

Hogy világi jó és szerencse, apostolságának indoka nem lehetett, bizonyítja, hogy térítgetéseit félve és titokban kezdte. Nem csak haszna nem volt belőle, sőt a düsből szegény, a becsültből megutált lón, bolondnak kiálták ki, nevetség tárgyává tevék, fenyegették, meghajingálták, üldözték, s elvesztvén vagyonát, atyafiai szeretetét, végre mint hontalan s földönfutó kerese bizonytalan menedéket, és — jegyezzük meg itt — azon érett életkorban, midőn az ember kiábrándulván, számítani szokott, s nem szeret új munkába fogni, hanem a bevégzett épület enyhelyében pihenni vágy.

Midőn Medinába futott, nem is volt más czélja mint igénytelen mosét építeni, melyben vallásos ígéit bántatlanul hirdethesse.

Igaz, látván ott, hogy mint próféta elismertetik, hogy mint fejedelemnek engedelmeskednek, hogy egy növekedő, hatalmas, harczias seregnek élén áll, viseletében tetemes változást veszünk észre. De csalódnék, ki azt hinné, hogy terveiből következett e nagy siker; a nagy s váratlan siker volt az, miből tervei születtek. Az apostolbul apródonkint hódító lón, de akaratlanul; ő

itt csak követte a népet, melyet fölleskítet, neki soha sem volt más célja, mint Arábia szétszakadozott tribusaiból a hitben s hit által képezni egy nemzetet.

Katonai diadalai őt nem tevék sem önzővé, sem dicsvágyóvá. Hatalmának fő pontján élete oly egyszerű volt, mint volt akkor, midőn szegényen bujdosott. Soha nem viselte ő magát királykép, mindenki jött ment hozzá mint azelőtt. Ha világi birodalomra áhítozott, honnan magyarázni meg, hogy azt megörökíteni családjában soha nem kísérelé meg? Mi kincset adóbul s martalékul szerzett, mindazt a hit terjesztésére, az özvegyek, árvák, rokkantak segítésére fordítá, úgy hogy kincstára rendesen üres volt. Halálakor sem egy arany dinárt, sem egy ezüst d i r h e m-et, sem egy rabszolgát nem hagyott, csupán sűrke tevéjét Daldalt, fegyvereit s azon házat s földet hagyta hátra, mi nőinek, gyermekeinek és a szegényeknek maradt.

Meg kell még jegyeznünk, hogy míg más vallásalapítóknak, mint Mózesnek s másoknak élete titokteljes homályban vész el, úgy hogy mythusztól s legendáktól a valót megkülönböztetni lehetetlen: Mohammed élete mint egy nyílt könyv fekszik előttünk. Tetteit s szavait csaknem oly részletesen ismerjük, mint Lutheréit vagy Calvinéit, s így a kritika azokat szigorú bonczolás alá veheti. És mit látunk? Egy embert, kinek világi dolgaiban — jó- és balsors szerint — némi változást veszünk észre, de a negyven éves korában fölvetett prófétai alakhoz egy perczig sem volt hirtelen, eszközeiben különbözött, de nagy céljában soha nem változott, sőt még halálos órájában is, midőn az embernek sem oka, sem ereje nincs álarczát fentartani, — ő mint hívő, mint kegyes, mint vallásos, mint meghívott próféta múlt ki, s utolsó szavai

reszkető ajkán a reményt fejezték ki, hogy nem sokára sorába lép azon prófétáknak, kik előtte égbe költöztek.

Tehát alanyi szempontból tekintve sem lehet őt képmutatással és csalással vádolni, kivált ha meggondoljuk azon fogalmat, melylyel a prófétáról bírt, t. i. hogy az is ember, mint más, a kinek csodatételre tehetség nem adatott, hanem a legfőbb igazság, az egy, a testetlen isten létele kijelentett. Minden esetre tiszta élete, hősi megtámadása nemzete balitéleteinek, bátorsága a bálványzók dühének ellenében, szilárdsága, melylyel azt Mekkában 13 évig tűrte, állhatatossága, mely szerint nem rettegett esztendőig köznevetség s egyetemes üldözés tárgya lenni, erős bizalma a sikerben, embererő fölötti csiiggedetlensége a nehéz időkben, irgalmassága midőn hatalmas lőn, magasb dicsvágya, miszerint az eszme és nem a birodalom uralmára áhított, kitartása a szónoklásban, állandósága a könyörgésben, szakadatlan buzgósága, erkölcsi parancsainak nagy tisztasága, szelíd humanitása, végre maga halála bizonytságot tesznek meggyőződésének őszinteségéről, tisztaságáról és erejéről. Csak ember, ki mind e tulajdonokat együtt bírta, reformálhatta egy nemzet megromlott vallását. Mint bölcs, szónok, apostol, törvényhozó ő nagy volt, mint hódító csak szerencsés. Nem az ő személyes érdeme, hogy halála után kevesb mint két század alatt az izlam a hármás Arábián kívül, Persiában, Khorazánban, Transzokianában, nyugoti Indiában, Szyriában, Egyiptomban, Ethiopiában, Afrika egész északi részén, a Középtenger számos szigeteiben, Spanyolországban, sőt Gallia határain is uralkodott; de ez mind természetes gyümölcse volt azon nagy eszmének, mit ő termékeny magképen elvetett.

Mi a másik kérdést illeti, hogy Mohammed megjelenése mi fontossággal bír s műve mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében? meg kell vallanunk, mikép nem mutat példát a világtörténet, hogy vallás oly rövid idő alatt s villámgyorsasággal annyira elterjedt volna. Nyolcz századot számlált már a keresztyénség, csak kettőt az izlam, s ennek követői amazéit tömérdek milliókkal felülhaladták. Jelenleg is csaknem egyensúlyban áll a két párt, a mennyiben a keresztyénség 220 milliót, az izlam 160-at számlál.

A kalifok udvara akkor nemcsak külső fényben felülmúlta a keresztyén fejedelmek udvarait, de művészetben, irodalomban, tudományban is, különösen a csillagászatban s a természetismeret különféle ágaiban, sőt sok régi görög írók munkáinak első ismeretét Európa arab fordításokból merítette.

S a mi az izlamot kivált jellemzi, az abból áll, hogy míg ígéreteivel az evangélium túlvilágra utalt, az izlam tanait már a polgári szervezetben rögtön létesíté. Nemcsak Indiában s általában keleten voltak a népek kasztokra osztályozva, egyik örökké csak élvezvén, másik örökké csak szenvedvén, léve közöttük a korlát áthághatlan nemcsak az élőkre, de azoknak maradékaira is világ végéig; de e társasági egyenetlenség a keresztyéneknél is fenállt, nemzet sulyosodott nemzetre, osztály osztályra; parasztot, kalmárt, nemest, papot, lényeges jogkülönbségek választottak el egymástól; ez végtelen jóra, az végtelen roszra volt kárhozzatva, s ama két osztály hasonlított a társasági épület alapkövéhez, mely az egésznek csak terhét hordja. S ime, midőn az izlam megjelent, a vallási reformmal a társaság alakja is egyszerre megváltozik. Kimondatván az egy isten eszméje,

a kasztok egyenetlen istenei szükségkép összedőltek s velők az osztályok is; nincs többé elsősülötti jog, egyenlőség van a család tagjai közt, nincs elsőbbsége büszke régi nemzetségeknek az újak felett, mind Adám magzatai Adám pedig porbul született; ki hisz, az p o l g á r i l a g is mind egyenlő, mert a teremtés célja egy testvéri társulat s isten előtt minden ember kedves, s legérdemesb az, ki őt a földön legjobban szolgálja. Hogyan tenne emberek közt különbséget a társaság, midőn az isten nem tesz? A következtetés logikailag kikérülhetlen volt, és az izlam, bár az egész ó világ előítéleteivel szembeállt, irgalom nélkül alkalmazta azt.

Még a rabszolgaság is megszűnt lenni az, mi azelőtt keleten s a görögöknél és rómaiaknál volt. Ki hisz, bár rabszolga volt legyen, tagja lesz a társaságnak, s családi jogon kívül a legmagasabb hivatalokra igényt tarthat. Így váltak vásáron vett rabszolgákból az izlam legnagyobb emberei mind Asiában, mind a török birodalomban, sőt voltak hosszú idők, midőn a legmagasb udvari rangokra az ut egyedül a rabszolgaságon át vezetett. íme, ez valóban egy szokatlan czime a méltóságnak, a nemességnek. Lehet-e avagy csak képzelni is intézkedést, mi a régi rang-osztályozással kiáltóbb ellentétet képezne? Ez az izlamban egy genialis vonás; nem törülte el a rabszolgaságot, hanem elfogadta, s neki tartván föl a legfőbb polczot, ekkép megkoronázta.

Mi a keresztyénségben elválasztva van: ég és föld, azt Mohammed egyesítve adta. Az új dogmával ő egyszermind új intézvényeket is nyújtott. Mint egy az isten, egy az emberi nemzet is, s következetesen tanához, a jogok egyenlőségét is kijelentette. Megmentvén az emberiséget a bálványoktól, azt az osztály s rangbeli egye-

netlenség járma alól is kivonta. Nemcsak új szentírást, de új társasági törvénykönyvet is hozott, minek czimlapjára az egyenlőség s szabadság volt írva; ne csudálkozzunk tehát rohanó terjedésén, ki állt volna e csábnak ellen, egy pillanatban kaphatván új vallást s új jogot? Történet ilyesmire példát azelőtt soha nem mutatott.

Ezen kívül Mahommed az, ki a világ színpadára egy új nemzetet hívott föl. Előtte az arab nemzet ismeretlen volt hona határain túl, s belől száz meg száz tribusra szakadozva, mint vadállat egymást emésztgette. O volt az, ki e nemzet keblébe elhintvén egy nagy eszmét, öntudatára ébresztette azon hivatásnak, mi reá e világban várakozott. S melyik nép vitt végbe nagyobb dolgokat? Más sok bár megingatott táborokat, országokat, királyokat, de mit alapított? E nép nem csak seregeket, alkotmányokat, birodalmakat, népeket, fejedelmeket, s millió meg millió embereket ingatott meg három világrészben, de megingatta az oltárokat, hamis isteneket, vallásokat, eszméket, meggyőződéseket s elfogadtatván az egy, a testetlen isten elvét, alapját veté meg egy szellemi nemzetiségnek, melynek tagja bár hol lakjék s bár mi nyelvet beszéljen, mind az, ki a hitben osztozik. Ez egy új neme volt a patriotizmusnak, mely fejeül az istent, társaiul az összes emberiséget ismeri el.

De mint vallásalapító idézte Mohammed elő a legnagyobb foradalmat.

Különös esemény a világtörténetben, hogy ugyanazon nép, a szemit faj, a világnak háromszor mondá ki az isten egységét: Mózes, Jézus, és Mohammed által. És csaknem ugyanazon földön, Szyriában és Arábiában, mindig ugyanazon magányos pusztákban, hol az isten-

ség sem szent forások, sem szent berkek, sem más myszteriumok kellemes alakát nem ölthetvén magára, mintegy gondolatban, tehát testetlenül, szellemileg jelen meg a sivatagok vagy a csillagos éjszakák csendében. Mindenütt máshol a népnek tapintható istenek kellenek, csak Jehovah és Allah jelent meg e népeknek társ nélkül, magányosan mint egy lélek, melynek nincs árnyéka sem.

De ha elvben Mohammed istene az, ki Mózesé, fogalmában e két isten egymástól végtelenül különbözik. Jehovah csupán a zsidók istene; ez magának egy népet választott ki valamennyi közt, nem megtérítendő, de kiirtandó a többieket. Ezért, hol a zsidó magát gyöngének érzi más népek ellenében, megelégszik, ha azoktól magát elkülönözheti. Mohammed egészen másképp fogta fel isten eszméjét; ő senkit és semmit nem kedvel részrehajlólag, az ő istene az egész világé s az összes emberiségé. Ebből látjuk, hogy Mohammed vallási fogalmában végtelen haladás van a zsidó vallás fogalma fölött, övé a zsidókénál annyival nagyobb, mennyivel egy népnél több az összes teremtés s egy tartománynál a mindenség. Innen van, hogy inig amaz Jerusálem falai közé szorítkozott s a körül összevonult, ennek épen ellenkezőleg hivatása volt világszerte kiterjeszkedui.

Mohammed érdeme az, ha Asiában az anyagi pantheizmus mindinkább s talán örökké tért veszt. Tele marokkal hányta ő vissza a régi idők s bálványzók hiedelmeit, hogy egyet annál biztosabban fen tarthasson. Csaknem dühös szenvedélylyel támad meg minden mást, mi ez egynek uralmát s tekintélyét veszélyeztethetné, de ez egyet bölcsen kiválasztá. Ki merné vitatni az egy, a testetlen istent?

E tiszta hit az, minek ő az emberi nemzetből 160 milliót örökre megnyert. S róla a korában oly tiszta, nemes, magas, felséges, szellemi képet ad, mi haladja az ó-szövetségit, s az új-szövetségit utoléri. És nagy kérdés, ott, hol ő általa most imádtatik az egy isten, Ásiában, Afrikában, fogna-e már vagy mikor fogna az, a keresztyénség terjedése által imádtatni?

XVIII.

Török bíró vagy kadi. Két török ítélet. A mekkai karavánbúcsú vagy szent teve ünnepének leírása.

Utolsó napokban, miket Sztambulban tölték, az történe velem, miről nem is álmodtam volna, t. i. kadi (= bíró) elébe kerültem. A bazarban némi emlékeket vásárolván, egy fegyverárosnak húsz ezüst húszast kelle adnom, s felváltás végett neki egy száz frankos aranyat nyújtván át, ő ebből csak 20 frankot adott vissza, állítván, hogy az arany csak negyven frankos vala. Szerencsére egy olasz ismerősöm volt velem, ki Sztambult régóta lakta, s ő azonnal a legközelebbi kadihoz vezetett, ki rögtön a kalmárért küldte. Megvallom, ügyünkhöz nem sok reményem volt, mivel időközben a magára hagyott kalmár aranyomat könnyen kicserélheté, s valóban megérkezvén, ő mindent tagada és késznek nyilatkozik pénzes fiókját a kadinak megmutatni. De alig pillantá őt meg a kadi, mindjárt fölkiálta: Ah te Vagy az Mustafa? Ismerünk, jó madár. Legjobb, ha szád föl sem nyitod, mert hamis esküd csak bűnödet nevelné. Ilyen ravaszságért már te többször valál idézve; mindig te

voltál a bűnös, s ennél fogva méltán következtethetem, hogy bár ez urak állításukat bebizonyítani nem képesek, te vagy a ludas, tehát azonnal fizess, büntetésedről másszor beszélünk.

Így ítelt a mi kadink, röviden, komolyan s tökéletes hidegvérrel, és helyéből, hol keresztbe vetett lábakkal ült, meg sem mozdult. Csak hosszú szárú pipáját vette ki szájából míg beszélt, melyet elvégezvén, újra dohányozni kezdett, s újra folytatta nádtollal írását egy könyvben, mely térdén egy deszkalapon feküdt. A törökök mind így írnak: térdeiken ülve; asztalt még a minisztériumokban sem találni.

Midőn a kaditól visszatérőnk, ismerősömnek mondtam: talán mégis illett volna neki ajándékot adni, hiszen itt minden b a k s i s t (— ajándék) vár. Igaz, felelé, e rút szokás annyira el van terjedve, hogy magok a követek is kénytelenek minduntalan ajándékokat osztogatni. De jó, hogy ön nem tette, itt is van, mint mindenütt, megvesztegethető bíró, de van sok tiszta lelkű is, s ha ez azok közül egy, vele pórul járhatott volna. Becsületes kadi ilyesmit halálos sértésnek fogna venni, úgy járhatott volna mint Bekir.

És hogy járt ő? — kérdem.

Ez egy gallipoli gazdag birtokos volt, ki kertjét nagyítani óhajtván, szomszédját minden áron meg akarta szerezni, de azt eladására semmikép nem bírhatván, hamis tanúkat szerzett, kik állítottak, hogy szomszédja ő vele nemcsak megalkudott, sőt az összeg egy részét is fölvette. A kadi ismervén a vádlott becsületesességét, ítéletében habozott, s nem tudván jobbat tenni, végzetének kimondását más napra halasztotta. Azonban Bekir a halasztásból azt következtetvén, hogy a kadi talán ajándé-

kot vár, siette még az este öt erszény pénzt (=: 575 v. forint) küldeni neki, mi elfogadtatván, elébe másnap teljes bizalommal lépett. S mily nagy volt öröme, midőn hallá, mikép a kadi a más féltől tanúk állítását követeli. Bekir jól tudta, hogy az lehetetlen, és így e faggatásokat részére kedvezőleg magyarázta. »Hát nincs tanúd egy sem«? kérdé a kadi. »Ó jaj, bizony nincs,« felelé a szomszéd sóhajtva. Csalatkozol, — mondá végre a kadi, — íme én öt tanút ismerek, kik melletted s Bekir rozslékűségéről tesznek bizonyosságot! — s ezzel kihúzta az öt erszényt, és mind Bekirt, mind hamis tanúit a korán szerinti büntetésben elmarasztotta.

Igaz, mondá az olasz tovább, hogy a kadik közt nevezetes gazok is találtnak, kiknek roszasága a nép száján példabeszédekben él. Minden esetre a korán s a szent hagyományok a legmagasb képet adják a bírórul. »Valóban, — így szól a törvény, istenét s a prófétát árulja el a fejedelem, sőt az összes muzulmán társaságot, ha a bírói hatóságot bár egy becsületes és érdemes emberre ruházza, azonban olyanra, kinél még erényesb és tudósb találtnék. Ember óvakodjék bíróságot vállalni, ha nem bir a hozzá szükséges tulajdonokkal, mert tőle majd isten veend számot. Ellenben a másoknál jobb és tudományos embernek attól vonakodni nem szabad. Minden bírónak szabálya legyen ajándokot senkitől el nem fogadni; sőt jól fog cselekedni, ha másokkal nem is társalkodók s vendégségekre, ebédekre meghívásokat soha el nem fogad. A bírói testületet mindennel ellátni a közkincstár kötelessége, s mit az így kap, ne mint bér vagy díj, de mint tartás és tápla tekintessék.«

De ez *pium desiderium*; nemcsak vesztegethető sok bíró, de van sok furfangos is és a nevetségig sophisztici-

cusz. Mindenki ismeri amaz antiockiai kalmár ügyében hozott ítéletet.

Bocsánat, mondám, én semmit sem hallék róla.

Az egész igen rövid, de érdekes is, tehát elmondom, feleie az olasz. A muzulmánoknál peres ügyekben szokás a koránra esküdni s néha hozzátenni — föltéve hogy az esküvő nő — mikép nejétől választassák el, ha nem mond igazat. Egy antiochiai kalmár ily esküt tön egykor, s mivel gyönyörű nejét szenvedélyesen szereté, hirtelen hozzá adá: de csak huszonnégy órára. Azonban ép e záradék volt az, mi ellenfelében egy új eszmét költött. Nem a por tárgyát, selymet és tevét vágyott ő ezután megnyerni, neki foga a szép nőre vásott. Tehát nem sajnált semmi áldozatot amannak állítását hamisnak bizonyítani be, s valóban, az ítélet részére is dőlt el.

Mit csináljon a szegény antiochiai kalmár? Borzadva gondolt a pillanatra, melyben imádott neje, ön hibája miatt, ellenfelének fog átadatni. Sorba járta a leghiresb ulemákat, de egy sem tudta tanácsolni, mert hisz a bíró csak azt mondta ki, mire ő kötelezte magát. Végre megtalálta emberét s fél vagyonát e ravasz ügyvédre költvén és a hadira, ezek ketten az ítéletet végrehajtáskor így magyarázták: hogy az ítélet értelmében a kalmár neje tartozván huszonnégy órára tőle elválasztatni s szeme előtt más férfi karjába feküdni, miután az Antiochia falai alatt fekvő Orontesz folyam, mint neve bizonyítja, férfiút ábrázol és így a törvényes Ítéletnek teljesen megfelelő, az elválasztott nő annak karjaiba helyeztetik s ott maradhat addig, míg ez neki és Orontesznek kölcsönösen tetszeni fog.

Ez az antiochiai kalmár története, legalább a görö-

gök ezt így beszél; de tudnunk kell, bogy a görög a törökről mindig rosztat beszél.

Másnap a karaván-ünnepet valék megnézendő. Négy fő ünnepe van a töröknek: a Ramazán vagy nagy bojt, mely 29 napig tart; a Beiram vagy böjtvég, mi három napbul áll s a mi carnevalunknak felel meg; a Kurban-Beiram vagy áldozatünnep Izmaéi, helyesebben Izsák feláldoztatásának emlékezetére, ez öt napot vesz el, és ez utóbbi két ünnepen minden dolog megszűnik, mindenki új ruhába öltözködik, látogatást tesznek és kapnak, s nappal mint éjjel szakadatlan mulatozásban telik el. De a török ilyenkor a szegényekről sem feledkezik meg, alamizsnákat osztogat, a tizedet jótékony czélokra fordítja; 200,000-re mehet a juhok, bárányok, kecskék száma, miket áldozatképen Sztambul népessége ekkor megöl, melynek húsát barátai, rokonai s a szükölködők közt kiosztja. Előtte néhány nappal Rumeliából s Anatóliából bolgár pásztorok ezerenként hajtják ide a nyájakat, melyek a város utcáit s környékén a zöld tetőket bégetve elborítják. Az ártatlan állatok szarvai megaranyozvák, fejeiken s farkaikon talizmánok függenek, gyapjúik veres, kék, sárga színre festvék s tarka szalagokkal és göndör papirszeletekkel felczifrázvá. E nyájak rendesen az Egri (= görbe) kapun, ünnepélyesen vonulnak a városba, előtte a pásztorok vasárnapi öltözetben mennek nagy fehér s bozontos kutyáik kíséretében, s utánok lármás zene, csörgő dob, harsogó trombita, síró duda riasztja fel az alvó viszhangot. Egész Sztambulban nincs egy ház, sem egy család, mely ilyenkor egy állatot áldozatképen meg nem ölne.

Negyedik ünnep a próféta születés-napja, neve Meolud, midőn a szultán pompás menettel az Akmet-

moséba megy, ott átveendő a mekkai seik levelét, melyben ez vele a zarándokok szerencsés megérkezését tudatja.

De mint népünnep legérdekesebb a karaván- vagy a szent tevebucsu, azaz a nap, midőn a mekkai zarándokok Sztambulból a szent városba indulnak.

A mekkai zarándoklás egyike az izlam öt fő-ágazatának, 631-ben Mohammed által szeutesítették meg újra. Ez olyan kötelesség minden muzulmánra nézve, férfira s nőre egyiránt, mely alól magát elegendő ok nélkül ki nem vonhatja. Alóla csak a Seik-ul-izlam vagy a kerületi fő-imám oldhat fel, de a feloldott vagy képviselőt tartozik küldeni, vagy alamizsnát adni, körülbelől annyit, mennyibe útja kerülne, mely összeg a vagyontalan zarándokok segédelmére fordítatik.

A hires kalif, Harun-al-resid többször megtevé e búcsú utat, midőn pedig benne megakadályozva volt, háromszáz helyettest küldött, kik érette imádkoztak. Az Ozmán fejedelmi házból csak kettő végezte e zarándoklást személyesen, I. Mohammed leánya, és Dzsem, II. Bajazet szerencsétlen testvére, a hires dalköltő, ki mint száműzött Civita Vecchiában, mint mondják, a pápa rendeletéből méreg által múlt ki. A szultánok politikai okokból nem távozhatnak el Sztambulból, de képviselőjük soha nem hiányzik, egyik a mekkai fő moll ah, másik a Szura-Emini, ki mint ilyen a karaván-sereg vezére. E nagyszerű karaván-sereg alapítója I. Szelim volt 1517-ben, ki ekkor maga Mekkába mintegy 5 millió frauynyi ajándékot küldött. Ennyit jelenleg a szultánok nem adnak, de mindenesetre tetemes összeget, s hozzá adjuk a szultánnők, vezérek, basák s más gazdag hívők ajándékait és számos szent hagyományok e czélra szánt dús jövedelmét, több millióra megy azon pénz, mit

a karaván-vezér a szent városba évenként elvisz. E kincsek rendeltetése részint politikai, belőle fizetik a puszták arabjait, kik a karavánt rablók s megtámadások ellen védik; részint vallásos, a menyiben utak, víztartók, kutak, hidak, élelemtárok építésére s fentartására fordítottik azon útvonalon, melyen a karaván Damaszkból Mekkába megy. A többi pénz a szent moséra s Mekka és környéke szegény lakosainak segélésére adatik ki.

E búcsú kétféle: évenkinti és hétévi. A zárandoklók száma majd több majd kevesebb, 30,000—150,000 közt változik. Sztambulból és Kairóbul indul el a két fő karaván-sereg. Amaz Damaszkban egyesül azon karaván-seregekkel, melyek, Asia különféle részeiből tódulnak ott össze. Damaszkbul 40 napig tart az utazás Mekkába, számítva, hogy a sereg naponként 12 órát megy; s a két város közt mintegy 60 állomás van, azaz ivó viz a tevéknek, és fődél az utazóknak. A kairói karaván Egyiptombul, Tripoliszbul, Tuniszból, Algírból, Maroccobul, Ethiópiából seregük össze, mintegy 50 — 70,000 zárandokot számít, s a damaszkinál tiz nappal későbbben indulván el, Medina és Mekka közt, Beder-Hauin-nál találkoznak össze, öt hat nappal az ünnep kezdete előtt.

A karaván Sztambulból minden évben Kedzseb hó 12-én indul el. Korán reggel a szultán 14 lapátos sajkán hajózott Tsiragán tengerparti palotájából az ó-szerajba, hol miután az ország nagyjait ünnepi pompában fogadta volna, ment a Nuri Ozmánja mosóba imáját végezni. Innen a szerajba visszatérvén, a középkapu fölötti kioszknak egyik ablakában helyet foglalt, honnan az első és második udvarban összegyűlt karaván-sereg festői tarka képében gyönyörködött.

Itt-ott fénylő testőri lovagsapatok valának fel-

állítva. Köztök hullámozva tolongott a zarándokok változatos serege, melynek öltözete oly különbféle volt mint ábrázata, a szerint a mint, mely népfaj s mely országból származott. Leginkább feltűntek a puszták dervisei, kiknek piszkos hajfonadékai hosszan lefüggnek a szarvasbőrön, melyet köpenyeik fölébe öltenek. Mögöttök nők csoportja állongált, némelyik mezítláb, gyalog, keresve a magas platánok hűvös árnyékát, némelyik a kocsiban, melyről aranyrojtú karmazsinpiros függönyök lógtak le. Középbén a téren az úti tevék megterhelve álltak békésen, oldalt az ortakapusi-kioszk rácsozatai mögött a szultán hárem-női látva, de látatlanul tekintettek ki.

Midőn a vezérek a karaván-rendet megállapíták, a Gülhane-kioszk melletti ágyutelep 21 lövéssel indulásra jelt adván, a menet elkezdett haladni.

Elöl mene egy osztály huszár, fényes öltözetben s hangzó zenével. Utána jövének a fő Emír s a próféta ivadékai, új zöld kaftánban s turbánaikon arannyal hímzett zöld kendővel, valamennyi lóháton. Mögöttök a sztambuli polgármester, utána a galatai és szkutarii, ezek után a rumeliai és anatóliai ország-bírák, s a legmagasb rangú ulemák és imámok lovagjának, ragyogó szerszámú paripáikat szolgálk vezeték, s mindeniket titkárai vették körül szinte lóháton, és ezek után a szultán udvarnokai jövének hasonlóképp lóháton, gazdagon kihímzett zöld egyenruhákba öltözködve.

Ekkor a szultán törpéje tűnt elő, egy 40 hüvelyknyi magas emberke, oly borzasztó rut, mint rendkívül parányi, egy valódi babszem Jankó térdig érő fekete szakállal. Azt mondják róla, hogy igen elmés, igen mulatságos, de ép oly gonosz ördögke is. Udvari ünnepmenetekén rangja a nagy-vezér után van, valóban jelenté-

kény összeállítás! a leggyönyörűbb karcsú arab mént ülte, melyet dús szerszám fődött, mellette négy szolga ment, mögötte a szultán két kamarása lovagolt.

A törpét követte egy serege az udvari szolgáltnak és apródoknak, ezüsttel kivarrott köntösben, kiknek egy része ezüst füstölő edényekben aloeszt, tömjényt s egyéb illatos szereket vitt, más része bymuszt zenge, melyet néha néha e szavak »Allah! Allah hu Akbár« szakítá-nak félbe.

Ezután a Szurra Emini vagy is a karaván-vezér jött, hivatalnokaitól és szolgálítól kísérve, mögötte a Muzdadzsi Basi (= jó hírek hozója), kinek tiszte a szultán saját kezével irt levelét a mekkai főnöknek átadni. E levél három selyem zacskóba tétetik, mely mindenik a császári pecséttel záratik be, s valamennyi egy becses zöld selyem kendőbe van bebongyolva. Lovát kantaránál fogva két lovász vezetvén, ő a küldeményt mind két kezével, a nyereg-kápa fölött magasan emelve tartá.

Végre a teherhordó két teve jöve. Ezek világi czélokra soha nem használtatnak. Állítólag azon tevétől erednek, melyen ült a próféta akkor, midőn Mekkából Medinába menekült. Bókolva hajóit meg a pór nép, fejére port hintvén, midőn e két szent állat mellette bután elballagott.

Az első teve pompásan vala felszerszámozva, kantár, farszj és hasaló drága kövekkel kirakott zöld bőrből volt. Nyakán s farkán amulettek s talizmánok lógnak, homloka felett strucz tollakbul kötött magas bokréta ingadozott. Hátán ékesen faragott s hat lábnyi magas láda emelkedett arany szövetű szőnyeggel betakarva, mely fölött mindenféle színű tollbokréták és zászlócskák

lengettek. E ládában vitetik ama szőnyeg, melyet a szultán a Kába számára évenként küldeni szokott. Az egész állat drága takarókkal minden oldalról annyira be van fődve, hogy tagjaibul mit sem lehet látni.

De még szentebb a második teve, melyen semmi nincs ama nyergen (= máhfil) kívül, mely mintájára van alakítva annak, melyet a próféta használt akkor, mibőn tevehátrul vagy ítelt vagy szónokolt. E nyereg ezüsttel kihimzett zöld bársonybul van készítve mint a kantár s minden szerszám is mi rajta van. E két tevét számos lovász s egy tiszteletőrség kíséri s utánok megy a Hakim-ul-hadzs, vagy a karaván-bíró, kinek tiszte a zarándokok közt, ha szükséges, ítélni s rendőreivel a csendet s rendet útközben fentartani

Lármás, mondhatni vad zenétől megelőzve jöve ekkor a zarándokok egy része, vegyítve fanaticusz és szilaj tekintetű dervisekkel, kik tele torokkal zengték énekeiket. A zarándokok legtöbbször a szegény néposztálybul való volt, kik hosszú lehántott botokra támaszkodva lelkesedve kiáltozák »Allah, Allah! Hu hu!« Ezeket egy csapat katonaság követé, körül fogva több öszvéreket, piros bőrből készült szerszámmal gazdagon felczifrázottakat, melyek ékes ládákban részint a prófétáról maradt hét szent ereklyét, részint az évenkénti ajándékokat hordották. Három közülük különösen azon becses sátorral volt megterhelve, melyben e szentségek s a kincsek éjjelekenként útközben őriztetni szoktak.

Az öszvérek után ismét zarándokok jövének és ezek után jött végre az oly csudálatos mint gyönyörű szerezsen lovagosztály, mely a menetet berekeszté.

Ilyenkor Sztambul összes népessége talpon van az ép oly pompás mint festői menetet szemlélni. És még

érdekesb látni midőn e karaván-sereg az öbölben hajókra, kompokra, s ezer meg ezer kaikokra ülve a tengeren áthajóz, — alig látszik tőlök a tenger tiszta hulláma: ilyen lehetett Xerxes táborá midőn az hajdanta a Dardanellákon átkelt.

De még ennél is szebb látni e sereget, midőn az ásiái parton, Haider-basa térén, Szkutari mellett összegyűl s onnan útnak indul. Ez az egyetlen alkalom, hol Törökországban nők és férfiak szabadon összevegyülnek. Kíváncsiak és zarándokok, gyalog, lóháton és kocsiban lótnák és futnak; ez ismerősét keresi, ez barátaitól vesz búcsút, talán örökre. Gyermekek, nők számárháton ülnek, széles napernyővel védve magokat a nap heve ellen. A gazdagok kocsikban kéj elmesen hevernek, szörpölve kávéikat, mikkel szolgálók kínálják, itt-ott a fák ágain lepedő hintákban gyermekeket ringatnak. Odább serbet-árusok járnak fehér kötényben, ez itt aludttejet, az édeséget, amaz pogácsát vagy jeges vizet s ízletes gyümölcslet kínál. Lobogó tüzeken üstök füstölögnek, mikben egyik főz, másik süt, a vendég soha sem hiányzik. Emez mint egy eleven kígyót tekergeti nyakára s meztelen karjaira a nyulékony cukrot, s ki mennyit akar, annyit vesz el belőle. Platánok s czyprusok hűvös árnyékában nő és férficsoportok üldögélnek, kéjtelmesen szívva az illatos dohány füstjét, s egy-egy zörejre az ágak közé fölpillantva, ha nem esik-e le valaki azok közül kik oda másztak föl, hogy az egészet e magasbui jobban láthassák. Az ut mellett, mely Nicodemia felé visz, fekszik egy nagy temető, mely ilyenkor a nézők sokaságától elborítva mintegy megelevenedik, élő és holt, ember és sírkő összevegyül, s a tarka öltözetű élőket a kifestett turbános síremlékektől alig lehet megkülönböztetni.

Míg a kíváncsi nézők sokasága türelmetlenül várja az indulást, a zarándokok sietve foglalkoznak; ez búcsút vesz véreitől, az rakosgatja pogyaszát, ez gyermekét csókolja meg utószói, az még valamit feledvén el, nejét inti vissza, ez. visszanéz a szép Sztambulba, hol kedvesei vannak, az a messze ismeretlen távolba mélázva tekint mint egy homályos jövőndőbe. Minden jelenlévőt foglalkoztat a nagy látvány, a néző mulat, a zarándok gondolkodik, csak a néma sírkövek nézik hidegen czypruszaik közül a maradókat is, a menőket is.

Végre megszólal a katonai zenekar, jajgató keleti dalt fúva, mintha búcsút mondana, s a menet elindul. Elől mennek a lovak, öszvérek, púpos tevék, szamarak, megterhelve sátorokkal, létrákkal, ládákkal s kosarakkal, mikben a sereg elesége van. Némelyik bársonnyal borított ékes szekrényt visz s fején fekete és fehér tollbokréták lengenek. Ezeket a szolgák, cselédek, szerecsen rabszolgák követik. Utánok jönnek a zarándokok; azok, kik a búcsút már egyszer megjárták, zöld turbánt viselnek, mindeniknek kezében van egy vándorbot, soknak vállát egy bárány, kecske vagy özbőr fedi, a legnagyobb rész rongyos, de festői köntöst hord, és egy hosszú póznát, melynek végén kosárka függ, melybe a jó szívű kegyesek adományaitak hányják. Látni itt mindenféle népet, mindenféle viseletét: cserkeszt, bosnyákot, törököt, arabot, afrikait, heréiteket, derviseket, s egymás mellett halad a szegény gyalog, mezítláb, és a gazdag, ki izmos teve hátán selyemernyő alatt árnyékban élvezi a dohányzás andalító kéjeit. Némelyek nemes eredetű méneken lovagolnak, gyöngyházás hosszú puska függ vállaikon, övük tele törökkel, s nyergeik hüvelyéből ezüstös pisztolyok ragyognak elő. Végre jönnek az állatok, melyek

a szultán s más előkelő basák ajándékaival vannak megterhelve. Ezeket a Szurra-Emini és fegyverzett nagy kísérete követi, és egy katona osztály, de mely utóbbi csupán pompa kedvéért van itt, mert ez a karaván első állomásától a fővárosba visszatér.

Én is egész odáig elmentem, s másnap hajnalban egy dombtetőről nézém, mint folytatta pusztai útját a magára s sorsára hagyott karaván. Egy nyomtalan ösvényen párosával vagy egyenkint menvén állat s ember egymásután, ez 50,000-ból álló sereg oly hosszú vonalat képezett mint egy keskeny patak, mely kígyózva tekerget át egy homokos lapályon. Eleje a vonalnak a távol ködében már rég elveszett, míg közepét s végét csendesen mozogni s haladni láttam. E látvány nekem oly bánatos volt. Szívemet ellágyulni éreztem. A hitben, bár az ne legyen a mienk, van valami magasztos. Vallásuk így rendelvén, bátran s nyugodtan mennek ők a nagy útra, elhagyva szüleiket, nőiket, gyermekeiket, félbeszakítva dolgaikat, terveiket, s megválva a bájós Sztambultól, a kies öböl hullámainak édesen mormogó zúgásától, a platánok hősében csörgő kúttól, égető hőségben, kietlen pusztákon, folytonos magányban majdnem hat hónapig utaznak, hogy egy gondolatbeli jót cselekedjenek. S ki tudja, visszatérnek-e? A fáradtság sokat kimerít. Néha tápjok fogy el, többször vizet nem találnak. A sivatag nem nyújt betegnek puha ágyat, a számum dögyszél az egészségest is megöli. Ha oroszlanok s tigrisek körmei ellen van fegyverök, de gyakran áldozatai lesznek rabló tribusoknak. Igen sok nem látja közülök többé kedves szülőföldét, egy bizonyos évben belőlök 40,000 holt el útközben!

E búcsút pusztákban járó karaván sereg az emberi

élet leghívebb képe a földön. Esténként egy kút s néhány pálmafa körül megtelepedvén, tábornokképeznek és ezer meg ezer sátrát emelvén, úgy tűnik ez föl mint egy város, mely varázsűtésre támadt. De másnap hajnalban mindez eltűn, nyoma sem marad a pusztában, kivéve a tűzhelyeket, melyek még soká füstölögnek magokban.

Mint az elment karaván csapat üres tűzhelyén, úgy állunk a megholt ember és az elveszett nemzetek s birodalmak mögött és álmélkodva sóhajtva kérjük magunktól: itt élt ő, itt állottak ezek, és hova lettek?

XIX.

Sztambulból elutazom. Hajón a dervissel újra találkozom. Véleménye Magyarországról. A török birodalom történetét velős kivonatban elbeszéli. Megmagyarázza, hogy a török állodalom alapelve szabadság és egyenlőség, hogy a szultán nem korlátlan úr, s vallási dolgokban nem bír pontifex hatalmával. Gondolataim a török birodalom jövőjéről. A Dardanellák.

Hiában, gyarló az ember, elvégre mindennel betelik. Bár Sztambul páratlan világváros, örökké kies vidék, kezdtem szépségeit megszokni, hiányait megenni. Újra erőt von rajtam azon csüggedtség és fájdalom, mely hazámból kiűzött. A szerint a mint e keleti élet megszűnt nekem új lenni, a bús emlékezet homályos fátyolával, mint halotti lepellet borítá el fájó lelkemet, s minduntalan otthonra, és hon hársfák árnyékában ama sírdomb-csoportra gondoltam, mely hazámban egyetlen birtokom.

E csodás világ itt egy időre elrészegíté elmémet. De ez sem tarthatott örökké. Mi tartós az életben? Mi nem üres s mulékony csalódás? Boldog, ki szépen álmo-

dik és későn ébred. Egy ilyen álom volt az én életem itt; váratlan pompa, ismeretlen szokások, az emberi alakok öltözetek, épületek változatossága, a természet csodaszépsége, a tenger zúgása, az ég tisztasága, mind ez elszórakoztatott, mint új tárgyak s játékok a síró gyermeket elszórakoztatják.

Midőn a tavasz zöld pásíttal s virágokkal borítja be a sírhalmot, némileg megvigasztalódunk. De ősszel, midőn a szél azokat meghervasztja, s száraz kóroin kívül semmi sem marad, a kopasz domb kietlen tekintete szívünket újra s még jobban elszomorítja. Lelkem s képzelődésem élénk foglalkozása volt az, mi itt bánatomat egy időre velem elfelejtette, de az erejéből vesztvén, ez annál sötétebben lépett föl, s már nemcsak mint bánat, de mint szemrehányás is, hogy felejteni tudtam.

E Perez óta Sztambulban nem volt nyugtom. Hová menjek? Nem tudom. Mi után vágy ok? Nem ismerem. Mi és merre vonz? Semmi különösen. Én nem hasonlítok fecskékhez, darvakhoz, s a költöző madarak seregéhez, melyeket tavaszkor és őszkor titkos vágy új új hazába von, én szél és felhő vágnék lenni, mely hol magasan, hol alant, hol keletre, hol nyugotra száll, s bár megállapodik néhol, de sehol nem telepedik le; hazája a világ, kedve a szabadság, ösvénye a levegő-ég. Talán Jordán vizét s Jeruzsálem falait nézem meg, vagy Egyiptomban a titokteljes Szphinxet, az óriás pyramisokat, Thébe s Memphisz roppant templominak borzalmas omladékait, — a csodák ez országai, a temetők e birodalmi azok mik némileg vonzanak.

Mit csináltam? Követtem bujdosási vágyamat, s épen egy török gőzös lévén Szmyrnába indulandó, rajta magamnak egy helyet bérlék. A hajónak ugyan még

azon este útra kellett volna erednie, de egy kormány-sürgönyre várakozván, az éjjelt az öbölben töltöttük. Csak más nap hajnalban vontuk föl vitorláinkat, s én korán a hajófedelen valék, hogy Sztambul gyönyörű tekintetén még utószor legeltessem szemeimet.

Pompás nyári reggel volt, a tenger csendes, a szél kedvező, az ég tiszta, s hajónk, mint egy eleven hal, vígan metszé a ragyogó hullámokat. Midőn az ó Szeraj-foknál a Marmara tengerbe fordulánk, dörögve szólaltak meg viszhangzó ágyúlövések, miknek ismétlődő hangjai a távolban tompán elenyészvén, a sugár minaretek — ezekről a muezzinok csengő szózati hívák imádságra a hívőket. Így kezdődik itt minden nap, isten nevével költetnek föl az emberek.

Röpülvén hajónk, még egyszer szemlét tarték a bájvilág tündérszépségeinek összegén. Csaknem érinté az a Szeraj falában azon lejtő nyílást, melyen — a monda szerint, — a hűtlen odaliszkokat, egy kígyóval s egy macskával zsákba kötve a tenger hullámiba taszíták. Hány ilyen kecses testnek volt e nyílás utolsó útja! Jobbra emelkedik a víz közepén Leander tornya, mely mint egy fehér alabástrom-oszlop kél a kéklő habok mélyéből; túl az ásiai oldalon, a festői Szkutari háta mögött egy új roppant katonai laktanya tűnik föl száz meg száz ablakkával, izmos tornyokkal szögletein, mik fölött a félholdas zászlók veres színben lobognak; tovább a tenger rezgő hullámain a fejedelmi szigetek csoportjai leszállyt felhőkkinnt úsznak, és messze, igen messze a bithyniai Olymphegycsúcsok hóval borítva tündöklenek, a kelő nap sugáraitól rózsaszínt kapva; balra, az európai oldalon hajónk vitorlája csaknem érinti a fekete kőfalat, mely még a rómaiak korából való, sorából busán te-

kint le ránk rovatkos falaival, a barna hét-torony, hova egykor a követek zárattak; lábait a vén épületnek a mormogó tenger nyaldossa, inig hátával egy emelkedett halomnak dől. A törökök Jedi-kulé-nak, a görögök Heptapurgon-nak nevezik. Öreg már, még Zeno császár építé, tehát omladozó félben van, de várai aku, nehéz, sötét tekintete annyival szebb hatású, mivel föltűnő ellentétet képez azon lebegő, ragyogó kúpokkal s gyertyaszál könnyüségü minaretekkel, melyek mögötte Sztambulból ifjú életben s mosolygó színben emelkednek.

Azonban hajónk haladt, haladt, s a szerint távozott, vonult vissza Sztambul is. De még órákig csodálhatám szépségeit; a szerint, a mint ösvényünk fordult, változék a kilátás is, s minduntalan egy írj kép volt az, mi szemeimnek mutatkozék. Ha egy része eltűnt, más tűnt elő, az egésznek rajza majd közeledett, majd távozott, most kinyílt egy öböl, majd egy fok emelkedett föl, s az egész egy színpadi tetszős díszítmény volt, mely felvonáskint változik. De apródonkint szemeim előtt elvesztöm a kedves kioszkokat, mik a tengerben fürödnek, a halmokat függő leérteikkel, a platán, orgona, füge s jázmin borította hegyoldalokat, a márvány mosékat napfényben égő érez kúpjaikkal, a magas fehér minareteket, a komoly cziprusokat körülbúgva galambok seregétől, a tarka színű házak amphitheatrumat, s végre a galatai s új szeraji torony is eltűnt a távolban, — a szép álmoknak pusztá emlékezete élt lelkemben.

Utazóink legnagyobb része muzulmánokbul állt, kik nem örömet búvznak szobába, hanem inkább kedvelnek a hajófüdelen puha szőnyegekre letelepedni. S miután pogyászaikat nem adják a kapitánynak át, hanem tanyáik körül felhalmozzák, képzelhetni, hogy annyi

láda, kosár, nyereg, lószerszám, bútor, fegyver, szőnyeg közt sétálni mi tér sem marad. Kivált ba még hárem is van, mely körül egy sátorot vonnak fel, s ajtajánál egy szerezsen rabszolga fegyveresen ül, ki vad tekintettel kerget el mindent, ki a sátorhoz csak közeledik is.

Sétálásom közben a nagy árbocz tövéénél egy dervist vevék észre, ki épen arczra borulva imádkozott. Ez volt oka, hogy arczát nem láthatám. Csak később veték ismét történetesen rá egy pillanatot, s szeme ennyimmel egyszerre találkozáván, Ali barátomat ismertem föl benne.

Nem mondhatom, mennyire megörvendeztetett e véletlen találkozás. Huszonnégy óra óta az egyedüllét terhe iszonyúan nyomta keblemet. Soha nem éreztem ennyire a közlekedés szükségét, s hiában tekinték körökörül, nem találtam embert, kit ismertem, vagy ki engem ismert, avagy a kivel megismerkedni kívántam volna. Valóban rohanva ugrottam hozzá, s oly szenvedélyesen öleltem magamhoz, mintha apám lett volna. Ő is nagy örömet nyilvánított, bár komoly méltóságát nem veszette el, csak szemei lángoltak ősz szemöldjei alatt. A körüllevők pedig bámultak, midőn látták, hogy egy keresztyén s egy dervis oly forrón összeölelkezik.

»Örömmel látom, hogy találkozásunk önnek is kedves, — mondám én, — de hogy van az, hogy önt e véletlen kevésbbé lepi meg?«

»Mert én meg voltam győződve, — felelé ő, — hogy mi még az életben találkozni fogunk. Hol és mikor? azt nem tudtam, de hely és idő a dologban nem az, mi figyelmet érdemel. Tudja ön miért kellett nekünk a földön találkoznunk?«

»Mert szeretettel viseltetünk egymás iránt.«

»Nem.«

»Mert a sors úgy akarta.«

»Ez oly felelet, mely mindenre illik, de semmire sem áll.«

»Mert a végzet könyvében így volt megírva.«

»E válasz egy az előbbivel, ön csak a szót változtatta, Különös, bogy önök nyugotiak, mindent, mi nem az emberi akarattól függ, vagy a véletlennek tulajdonítanak, mintha történnék egy magasb ok nélkül valami, vagy pedig azoknak keresésében a földi élet anyagi viszonyain túl nem mernek menni. Hiszen az élet e földön csak egy oly tünemény, melynek szülő okai istenben, a lelki világ örök törvényeiben keresendők. Az anyag a földön támad s enyész is el; majd elválik, majd összerokonul, és így módosul bizonyos törvények szerint, miket az ész, ha búvárkodik, képes mind kitalálni, mind meghatározni. De nem ez az eset a lélekkel és szívvel, a gondolattal és érzeménnyel. Ezeknek természete tulvilági, melyek valódi ismeretére elvont szemlélődés vezethet. A lelki dolgokhoz a kulcs az égben van, ki itt kezdi vizsgálódásait, csak az fogja a lelki embert érteni, s megmagyarázni, benne mi másoknak homályos. Azt gondolja ön, hogy például szeretet s gyűlölség az emberekben a földön támad? csalatkozik. A lélek ezeket s egyéb tulajdonait magával hozza onnan, honnan ered. A lelkeknek sokféle seregei vannak; melyek ott rokonok, azok itt alatt is rokonszenvet éreznek egymás iránt, s ha távol vannak is, nincsenek elválva, ha nem látták is egymást nem ismeretlenek egymásnak, de a kik ott elkülönözték, azok itt a földön is mint idegenek haladnak el egymás mellett. Ezért midőn én önt először megláttam, úgy fogadtam mint lelkileg régi ismerőst a túlvilágból, kitől elválni mindig fájdalmas, de

találkozni vele nem meglepő, hanem természetes, mint természetes ha két ismerős utas ugyanazon ösvény különböző fordulatain hol itt, hol ott találkozik. Én tehát, ha nem reményltem is önt látni, de soha nem ütközöm meg, ha embert látok ugyanazon lélek-családból, melyhez én is tartozom.«

E pillanattal fogva én nem menék le hajószobámba. Csendesen a dervis mellé telepedem a puha szőnyegre, s ő mint egy szives házi úr illatos kávéval, dohánnyal, bárány-czombos rissel ellátván, míg a hajó lágyan haladt a nyugalmas tengeren, mi folyvást beszélgetünk, úgy hogy álom szemekre egész éjjel nem jöve. O Szmyrnába, onnan Bayruthba, innen Bagdadba szándékozók, hol a szerzetnek, melyhez tartozik, hat hét múlva nagy gyűlése fog tartatni.

Szórakoztatni óhajtván bánatomat, minek borongását arczomon mihamar észrevette, nemzetünkről s hazánkról tudakozódott, úgy hogy ezeknek csaknem egész történetét el kellett neki beszélnem. Ő türelmesen hallgatott mint egy néma szobor; a török igen tud hallgatni, csak néha-néha, midőn előadásom lankadt, szóla közbe, s oly mély és messze vágó kérdéseket tőn, mik nem egyszer zavarba hoztak. .Ki veheti rősz néven, ha az ember dicséri nemzetét? ha lángoló ecsettel rajzolja szenvedéseit? ha okát ezeknek másokban, és nem nemzetében keresi? A török szomszédság gyászos s vég következményeiben eldöntő lévén hazánk múlt és jelen sorsára nézve, alkalmasint többször túlcordult panasgom keserv-pohara, s lehet, hogy épen a török nemzetre is kiömlött. Mint egy hív űr, ki gondosan felügyel a kincsre, melyet rábíztak, ő rendesen ekkor szólónaga rövid kérdéseivel közbe. És én siettem azokra válaszolni; csak

később vevén észre, hogy minden kérdése egy esel, egy hurok volt, hogy mindenik egy szokratesi mesterfogást rejtett magában, úgy hogy nem egyszer képtelen valék szegény nemzetem s hazám roppant politikai hibáit elpá-lástolni.

»Igaz, mondá a dervis, mi török és magyar, szá-zadokon keresztül sokat áriánk egymásnak kölcsönösen, s mi nektek többet, mint ti nekünk. De miért? nem mivel katonánk vitézebb, a vezérlet okosabb volt, hanem a hadviselés gondolata volt jobb. Mi mindig az ellenség földén hadakozánk, ez roppant előny, mert mindig azon nemzet szenved többet, melynek országában a háború folytattatik, megveretve visszavonulánk és ti nem űz-tek, győzve uralkodánk nálatok.

»Polgári és műveltségi fejlődéstöket megzavarhat-tuk, de bizony nem mi vagyunk okai, ha mind érte-lmileg, mind politikailag nagy nemzet nem levétek. Ti már öt század óta valátok keresztyének és tagjai az eu-rópai státuscsaládnak, midőn mi Európába jövének he-lyet foglalni. Szabadok valátok igaz, de ezen kívül az ipar, művészet, szorgalom mi kincseivel bírtatok? Mi nagy művek s emlékek pusztítását vethetitek szemünkre? Becses képtáraitokat égettük össze? Érez szobraitokat s nagy embereitek márvány emlékeit romboltuk le? Ki-rályi lakokat, fényes palotákat dúltunk szét? Nevezd meg ama híres egyházakat, miket sajnálva emleget a romjain ülő utókor! Valóban, dicső épületekkel hazátok soha sem ékeskedett. Hegycsúcsok tetejét számos lovag-vár koronázta, de ha ezek nem állnak többé, jól tudod, hogy nem a mi vétünk. Virágzó édent sem találtunk mi országatok földén, hogy annak elpusztításával vádol-hatnátok. Sárbul épült, s náddal és szalmával fedett fal-

vakat találtunk mindenütt, melyek, ha ma léégnek, másnap hasonló alakban könnyen felépülnek.

»De ha ma eltűnne, ha pár század előtt eltűnt volna a török a földről, hol élt, fényesb létnek hagyná nyomait maga után. Mi a keresztyén egyházakat mindenütt kíméltük, csak Görögországban s egyebütt a szobrokat mint bálványokat, a templomokat mint a bálványozás szentségtelen helyeit nem. Népünk lelkében oly szenvedélyesen él az egy isten tisztelete, hogy az a bálványokat semmi alakban nem tűrheti. Rombolván azokat, nem a művészeti szépet, de az otromba bálványimádást gyűlölte, öltözte legyen fel ez bár a görög ízlés kellemteljes alakait.

»Távol legyen tőlem nemzetemnek érdemet tulajdonítani, melylyel nem bír, vagy birodalmunkat műveltség, épületek, emlékek pompájára s nagyságára nézve a rómaihoz s görög ó világhoz hasonlítani. Én a mienket csak a magyarhoz hasonlítom. Szerény válasz ez önnek vádjaira. Én Magyarország minden részeit átutaztam, s meglepett benne nem az a mije van, de a mi benne hiányzik. Miért nincsenek nagyszerű emlékei? Az érdem hiányzik, vagy művészek nincsenek? Hol vannak a kórs tápházak s más jótékony intézetek? Szűkölködő, beteg nincs, vagy a gazdagok szívtelenek? Magyarországnak egykor hatalmas fejedelmei voltak, de akár hova tekinték, nyomaikat nem találtam. Hol vannak a fényes paloták, mikben laktanak? Hol a királyi sírboltok? Hol amaz óriás épületek s intézetek, nagy elmék vagy nagy szeszélyek bámulatos művei? Megfoghatlan, hogy egy oly dús ország kincse annyi századokon keresztül semmi nagyot nem teremtett, hanem nyomtalanul elpárolgott mint köd és felhő.

»Mi legalább egy eszme, a vallás eszméje által nagyok valánk. Sztambul nemcsak tündéri kiessége, hanem templomainak pompája és sokasága által is világ-város. Nézzon ön vissza reá, még innen jól látni ama lebegő kúpok s sngáregyenes minaretek házait, mik egy nép élő hitéről tesznek dicső tanúbizonytságot. De nem Sztambult választom én összehasonlítás tárgyul önök honával, maga Bruszsza, Adriánopol, Bagdad, Damaszk egyenkint több fölséges épületet s számos iskolát és jótékony intézetet mutat föl, mint a keresztyén Magyarország összesen. És önök minket neveznek barbároknak, önök, kik történeti s építészeti emlékekben sem mérkőzhetnek velünk, és minket, kik sok becses hagyományt szétrombolánk, igaz, de sok újat, sok jelest, sok nagyserűt is alkotánk ...

Itt a dervis elhallgatott, mert a napra föltekintvén, észrevette, hogy a második könyörgés ideje elérkezett. Tehát megmosakodván, imádkozott s valamenynyi török, kik a hajón voltak.

Ezt elvégezvén, reggelizénk s utána kávézván és illatos dohányunk kék bodrait mélézva eregetvén a légbe, egy görög zenekar édes dalai mulattattak. Ezek nemcsak hangszeren játszanak, de egyszersmind énekelnek is, sőt utóbb néhány közilők átöltözik s mindenféle buja mozdulatu tánczokkal szórakoztatják a nézőket.

Bár nyílt tengeren soha sincs tikkasztó meleg, a zugó hullámok hús fuvalma folyvást mérsékelvén a léget, azonban délután a legtöbb török azon szendergő boldog létnek adá át magát, mit ők kif-nek (= dolce far niente) neveznek. Csak mi ketten beszélgetünk folyvást majd egy, majd más tárgyról, míg végre a társalgás a török nemzet történetére fordula.

Kiváncsi valék hallani, mint ítéel magokrul egy oly tapasztalt s tudós ember, mint e dervis volt. Szmyrnába érvén, első dolgom volt röviden naplómbe írni föl ezt úgy, a mint ő nekem elbeszélte.

»Ti azt hiszitek nyugaton, — monda a dervis többek közt, — hogy a török nemzet a puszták méheihez hasonló, melyek történetesen összegyűlnek, megszapornak s az erdőt és mezőt elborítják?

Ó nem, birodalmunk alkotása nemcsak sok vért, de sok eszélyt, sok értelmi erőt is kívánt.

Tekints arra kelet felé Asiába, oda, hol ama szép hegyeket látod kékelleni, ott van Bruszsza, az a mi ősvárosunk, sőt, nemzeti értelemben az a mi szent városunk. Ott fekszik az első hat szultán, és körülök huszonhat fejedelmi herezeg, sok régi vezérek, beglerbégek, basák pompás mauzóleumokban, és kívülök még sok száz tanár, bíró, tudós, orvos, zenész, költő, szónok, s a legbiresb hittudók, kik nálunk mint szentek tisztelteinek. Nem hiszem, hogy nemzet bírna várossal, mely annyi földi és szellemi, s hazai értelemben hozzá tartozó nagyság emlékeit így együtt bírná. A vándor, ki megszűrül jó, megdöbben, midőn ennyi nagy név, nagy érdem mellett elhalad. Bruszszán még túl van egy nyílt mező, a hajdani Bithynia déli részében, a mostani szultánom kerületben; e mezőt Jenicser-nek hívják.

Itt történt 1280-ban, hogy egy török deli ifjú, neve Ozmán volt, 444 lovaggal utazék, visszamenőben lévén oda, honnan ősei egykor kiköltöztek. S a mint utazék, ama mezőn két sereget láta csatázni, melyek közül az egyik sokkal kisebb volt a másiknál. Ozmán nem ismerván a feleket, sokáig habozott, mit tegyen, végre egy nemes érzésnél fogva a gyöngébb részhez állott, és

beavatkozása a csatát ennek javára dönté el. Kit diadalra segíté a mongolok ellenében, Aleaddin, a seldzsukok szultánja volt.

E szolgálataért Aleaddin neki a szultán-öni mezőséget ajándékoz, e térke most a török birodalom egy falucskáját alig teszi.

Ez vala ama kis pont, honnan a növekedő török nép a földet helyében megingatta.

Igaz, egymásután következő tizenegy nagy szultán kormányozta 258 éven keresztül az ozmán birodalmat, szerencsés és ritka tünemény, milyen alig fordul elő valamely nemzet történetében.

Ozmán és utódai előbb egy váracskát foglaltanak el, aztán többet, aztán tartományokat, aztán nevezetes városokat, utóbb a fehér (mostani Marmara) tenger partjáig terjeszkedének ki, készitének talpakat és töredékeny sajkákat, s ezeken egyes szigeteket rohanának meg, rajtok átevezének a Boszphoron s ott hódítgatának, később várakat építgetének a tenger mellékein, s mind ezt fokonkint, lépésenkint, egymásután hajták végre, és rövid 172 év múlva azon Ozmánnak, ki nem is saját birtokán legeltette juhait, utódja II. Mohammed Consztantinápolyban, a görög hit és hatalom omladékain, mint császár székelt.

És nem telék bele összesen harmadfél század, egyik táborunk, több mint 20,000-ből álló, Bécsset vívta, hajóhadunk Marseillest; az afrikai part északi vonala Gibraltártól a pyramisokig a félholdat uralta, Jerusálem és Bagdad falain zászlónk lengett, három világrész legszebb része mienk volt, s kik tőlünk nem függtek, azok is rettek hatalmunktól.

De hol vette e marok nép ama roppant sereget?

hol e szegény nemzet a kincset hozzá? hol e tudatlan pásztornép a képességet e nagy dolgokra? Épen e kérdések bizonyítják, hogy a török világbirodalom alapítása s fentartása nem pusztán durva, hanem nagy értelmi erővel volt eszközölhető.

A mely tartományt a nemzet meghódított, annak népet rabbá tévé. A nőket kiosztá a férfiaknak, mi a népeséget szaporitá, a férfiakat dolgozni kényszerité, mi a közgazdaságot neveié, az ifjakat s gyermekeket fegyverviselésre oktattatá, mi által hadi ereje növekedék. És a meghódított országok lakosait, részint hogy vegyíttessenek, részint, hogy ekkép össze ne forrhasanak ellene, egyik helyről a másikra átültető, az ásiakat Európába liozá át, a keresztyéneket pedig Ásiába vivé; így a keresztyén s muzulmán népesség számított összelegyítésével erejét, a központi hatalom irányában, mindkettőnek megtörte, egyszersmind a keresztyénség megszakadozását is eszközvén.

Gyakran nem birta a szultán a meghódított tartományt megtartani, ekkor úgy bánt vele, mint a kincses ládával a rabló, kiürité, azaz népét magával elhurczolta s mint egy hasznos növényt a birodalom belsejébe átültette. Ez által azon másik czélt is elérte, hogy a néptelenült tartomány ellenállani jövendőre is tehetlenné lön. Kegyetlen, barbár rendszer? Nem tagadom. De kérdem, melyik hódító nem kegyetlen, s melyik hódítás nem barbár? Napoleon hódításai Európában. az angoloké Indiában, mérve az új kor nézeteihez, nem voltak kevésbbé kegyetlenek. Csak azt akartam bebizonyítani, hogy a török eszélyesen haladt elé dolgaiban, nem volt elég népe, tehát nem ző, szülő, munkás, hadképes népet gyűjtött, ugyan az által szom-

szédait s elleneit is meggyöngítvén egyszersmind. Így szerzénk mi népet.

És pénzt, kincset hogy? Mely országot legyőzénk, abból mindent elhordánk, mi értékes volt, — csak hült helyét hagytuk ott. Békét és frigyet soha nem köténk nagy ajándékok biztosítása nélkül, ezt megkívántuk, még ha vesztettünk is. Midőn valamely országot megtartani képesek nem valánk, legalább adózóvá tevők. Magától az országtól nem követelénk sokat, fejedelmétől annál többet, hogy ekkép a nép haragja ne ellenünk, hanem ellene forduljon. A távol eső országok helytartói többnyire kiszívták a népet, e visszaélést lehetetlen vala meggátolni, részint a távolság, részint az örökös háborúk miatt, de a zsarolás ritkán használt a bűnösnek; ha a pohár megtelt, a piócza tele szívta magát, eljött a lakolás órája, s a kincshalmaz az álladalom tárába folyt. Ez utóbbi eljárás csaknem állandó kormány szabálylyá vált, a basák e veszélyt mindig reményltek kikerülni, és mindig beleestek. Egy-egy ilyen kincsgyűjtélék, tíz—húszevi zsarolás gyümölcse, — néha egész hadjáratok költségét fedezte, melyek viszont a birodalmat új hódításokkal nevelték. Mind ez ugyanannyi csatorna volt, melyen a legyőzött nemzetek pénzereje nem szabályosan, nem pontosan, nem biztosan, de csalhatlanul folyt be a köztárba.

Egész Európa nem viselt akkor annyi háborút mint mi magunk, és pénzben soha sem fogyatkoztunk meg, pedig szultánaink csaknem mind tékozlók voltak. De vagy így kelle pénzt gyűjteni, vagy el kelle az új birodalomnak vesznie, mert folytonos hadaink közepett a föld műveletlen hevert s így attól adót várni nem lehetett, mert kinek azt szántania, vetnie, művelnie kel-

lett volna, az összes nép télben pihent, nyárban pedig táborba szállt. Így szerzettünk mi pénzt.

Még azon politikai s hadviseleti képességet kelle ügyeink viteléhez megszerezelnünk, melyben a keresztyénség minket felülhaladni látszott. Ezt úgy eszközölte a török faj, hogy a görög, magyar, örmény, szerb, albán ifjak s gyermekek, nem mint heréitek, hanem mint muzulmánok fegyverben s hadviselésben oktattatván, s a basák udvaraiban alkalmazást nyervén, nekik úgy a kormányban, mint a seregben nyitva állt az ut a legmagasb hivatalokra. Míg szokásban volt keresztyén gyermekeket adó fejében szedni, mindaddig ez volt az is-, kola, melyből a birodalom legnagyobb kormányemberei s hadvezérei kikerültek. De átjöttek a keresztyének közül nagy elméjű emberek is. Önöknek keserű igazság, de úgy van, hogy mi a keresztyénséget saját szülőttei által győztük le; van ebben, erkölcsileg tekintve, valami undorító, mint a fiú tettében, ki atyjának gyilkosává lesz, de ha önöknél Macchiavelli nagy status-ember, úgy nem tagadhatják, mikép e modor nagy politikai bölcseségre mutat. E férfiak állása nemzetünk körében sajátos volt. Tekintélylyel bírtak a török nép előtt, mivel ez a keresztyéneket tudományos embereknek hitte; ők gyűlölettel viseltettek a keresztyének iránt, kik által apoztaziájok miatt megvettettek; mivel nem voltak rokonságban török családokkal, a szultánok bíztak bennök, és mivel a törökök irigységgel viseltettek ellenök, nagy dolgokat kellett véghez vinniök, s erős, vas karral kormányozniok, ez lévén az egyetlen mód, hogy egyrészről magokat fentarthassák, és hogy másrészről családaiat megalapíthassák. Mahommed, nagyvezére II. Mohammednek, Ibrahim a nagy Szolimáné, és sok más, mind idegen

származása volt, és hírok nem volt kisebb a szultánokénál, mint érdemök sem a birodalomra nézve. Orbán, a magyar ágyús, biztosítá II. Mohammednek az európai oldalon épített első várát, Rumeli-Hiszszárit, s 600 fontos követ egy mértföldnyire vető ágyúi nélkül talán Conszantiúápoltt be sem vettük volna Ekkép sikerült a török politikának a meghódított keresztyén népeknek nemcsak karjait szolgálatába kapni, hanem eszét s fejeit is, az elme keresztyén volt, a tudomány is, — csak a szív volt török, a cél volt török, a szellem volt izlami.

De mi a keresztyén elméket nemcsak úgy bírtuk, hogy sok kitűnő ember szolgálatunkba állt, de úgy is, hogy azokat az idegen fejedelmek tanácsaiban megvesztegettük. A pápa keresztes háborút hirdetett, bűneiket megbocsátá azoknak, kik ellenünk fegyvert fogtak, de mindennek néha nem volt sikere, miért? mert a cardinálók is, a pápa is elfogadták a szultán ajándékait. Húsz ezer aranyat küldött nektek Róma, hogy támadjatok meg, tőlünk az száz ezeret kapott, hogy mit szóval hirdetett, alattomban gátolná meg.

Hogy szultánunk a haderőt föl tudá használni, azt mutatja a roppant eredmény: e roppant birodalom, területileg oly nagy mint: Francia-, Angol-, Poroszország és Ausztria együtt. Kellvén hazát szerezni, országot alkotni, nemzetet képezni, a tábor mindig az égész népből állott. Igaz, nagy áldozatokba került így a háború, de részünkre a nagy szám többször eldöntötte a csatát, semmint elleneink részére a válogatott, de kis sereg. És azután néha a mongol, tatár s más vad népfajokkal is szöveteztünk, melyeknek neve rettenetesb volt mint bajnoksága. Az adózó országok mindig tartoztak seregeket küldeni, melyek a csatában úgy állítottak fel, hogy elsők

hulltak el, hogy rajtok fáradt ki az ellenség dühe, s ekkép a török csapatok a fő pillanatban vezettetvén a harciba, azok lettek az áldozatok, s mienk lőn a bajnokság dicsősége s e végeredménynek nagy hatása volt mind elleneinkre, mind frigyeseinkre. Midőn a Boszphoron túl Asiában néhány népet legyőztünk, azokkal átjövénk Európába, s velők a bolgárokat, ezekkel együtt az oláhokat, ezekkel is egyesülve, a szerbeket, bosnyákokat, albánokat hódítánk meg, s valamennyivel együtt titeket magyarokat tiportunk le, ámbár ez legnehezebben ment. Hadjáratunk nagy titka volt tehát a kisebb népeket meghódítani, ezeket magunkhoz csatolni erővel vagy más-kép, és így folytatni fegyveres foglalásainkat.

De hadunk mindjárt kezdetben szerveztetett is. Már Ozmán utóda, Urkhán alatt, tehát 1326 táján, földbirtok adaték tömérdek népnek azon kötelezettséggel, hogy bármikor harciba menni tartoznak. S ez intézvény mindinkább fejlett, terjedt, szilárdult. Ez a híres Szpáhik, — török lovasaink, eredete. Hasonló eszme szerint alapítottott, de századokkal későbbben, a magyar határ-őrség rendszere, mely egykor tábortokat 100,000 emberrel szaporította. Ugyanazon eszme ez, melyet a muszka zsarnok a cserkeszek ellen újabb korban alkalmazásba vett. Már Urkhán alatt vetteték meg az állandó sereg alapja is, tehát egy századdal előbb, semmint azt VII. Károly francia király behozta. Mi sokban mesterei valánk egykor Európának, kivált a hadviselés terén, nem csoda hát, ha rendesen mi győztünk. Urkhán alapítá a janicsárokat is keresztyén gyermekekből. Ez is egy ravasz, csaknem erkölcstelen eszme, mit a szív kárhoztat, de a politika csodál. Kezdetben e sereg kevésből állt, mint nálatok az udvari testőrség, de mindig lényegesen

különbözött tőle abban, hogy a janicsárok mind vallásra, mind vérre nézve különbféle eredetű emberekből választottak, és abban, hogy mihamar e testület nem egy kis osztálykát, de egy táborot képezett.

A szultánok uralma, kétségkívül, zsarnoki és tisztán katonai volt, annak kellett lennie; hódításra számított hatalomnak csak egy arisztocrátiára, katonaira lehetett támaszkodnia, és ez volt a janicsárok serege. Később a római praetoriánusok szerepét játszotta ez. Mely szultán ezt bírta, az mindent tehetett. Eredete a többi törökökétől különböző lévén; elszigetelve volt a néptől, melyhez családi viszony által nem köttetett, a hatalomhoz sem kötötte egyéb a kincsen kívül, melylyel elárasztotta, és a kiváltságokon kívül, miknél fogva a kormányhatalom valóságos részesévé vált. S addig bírta a szultán, míg képes volt fizetni vagy vezetni, vagy míg nagy tettekkel tündöklött maga; egy roppant buzogány volt, hasznos fegyver egy óriás erejű fejedelem kezében, de haszontalan, sőt veszélyes gyöngye marokban. Valóban, midőn a megholt szultán őket lemészároltatta, saját jobb karját vágta le, mely az embernek nélkülözhetlen tagjai közé tartozva, meg kell gyógyítani, de elmetszeni nem szabad, mivel kipótolni nem lehet.«

Itt a vén dervis elhallgatott. Sokáig gondolkodott magában. Ősz szempilláin mint fényes gyöngy pergett le néhány könnycsepp.

»Egykori derék bajtársimra emlékezem, — mondá néhány pillanat múlva. Áldott legyen emlékezetök. Ők voltak a mi birodalmunk hősei, oszlopai. Ha bánni tudtak volna velők, a jövődönék meg lehetett volna őket tartani. Ha a nemes vérű mén szilaj, meg kell-e azért ölni? Nem gazdájában van-e a hiba?.. Ifjú éveimből

tizenkét esztendőöt tölték velők. Mi gyönyörű élet volt táborukban! Maga a nemzet szíve dobogott, vére lobo-
gott benne. E lelkes sereggel éneklő, tánczó dervisek,
imádkozó, buzdító papok jártak, zenészek dobbal és fu-
rolyával, és költők, a t ü r k i k, szavalok szerelmi és elmés
dalokat, az i l a h i k (= isteniek), kik szent himnuszokat
zengedeztek. Ti keresztyének a fanatizmus jeleit, a ke-
resztet, melleiteken, mi a fanatizmust sziveinkben hor-
dozzuk. Ha az összes török nemzet egy táborát képezett,
e tábornak lelke a janicsár volt. Ő képviselte leghűbben
azon két nagy eszmét, mi által nemzetünk akkor min-
den más európai nép fölött állt: a hitet és a nem-
zetiséget. Ezért győztünk mi hajdan mindig, mert
csak mi bennünk élt elevenen ama két nagy eszme, és
mindig az elv, a lelkesedés győz, soha nem a pusztá
fegyver.

Különben, a török nemzet helyzete veszélyes is volt.
Európában ő a Fekete-, a Marmara- és az Archipel-teuger
szélein telepedett meg, Afrikában a Középtenger partjain,
Asiában is a tengerre eső vidékeket foglalta el. Attól
tarthatott mind a három világrészben, hogy a beljebb
lakók rohama által a habokba fog tolatni. Hasonlítván
e szerint helyzete azon emberéhez, ki egy mély viz part-
ján ül, és beléje szorongattatik; a török háborúk földadata
volt nemcsak az elfoglalt helyet megtartani, de terjesz-
kedni is, mivel, ha nem terjeszkedett, ha nem erősödött,
minden pillanatnyi gyöngülése annak elvesztőt is, mi
már birtokában volt, fogta maga után vonhatni.

Természetes azonban, hogy térbeli terjeszkedése mit
sem használt volna az épület belső erősítetése nélkül.

A szultánok belátták, hogy miként a testnek élete
a lélek, állodalomé a vallás és tudomány. Fejedelmeink

hosszú sorában nincs egy sem, mint nincs szultán-anya s kevés van nagyvezér, ki az ország különböző részeiben mosékat s akadémiákat nem építtetett volna. Bruszsza, Adriánopol, Bagdad, Jerusálem s több más városok elborítvák ezekkel, maga II. Mohammed, a hódító, tizenkét pompás mosót s ugyanannyi iskolát alapított. Ugyan, vallja meg ön, hogy, — bár keresztyén, de istenhívő, ki mindnyájunk istene, — nem érezte-e lelkét emelkedni, midőn Sztambult megpillantván, benne szemlélte azon számtalan jótékony épületeket, s ama pompás mosékat, melyek a város fölött uralkodva kélnek? Igaz hitről s őszinte vallássossággrul tesznek azok tanúbizonytságot. Ki tudja, egy városban a nép mikor imádkozik? ajkáról a könyörgés elröppen, mint a szellő, mi csekély az ember! de e főléséges épületek, arcra borulva, örökös s állandó imádkozó képei a földnek.

S minthogy az izlam tanai szerint a szó jó tettek nélkül pusztá hang, a fejedelmek teljesíték mindazt, mit hatalmuktól méltán várt a nép. Nem volt fejedelem, ki mosékon, iskolákon kívül ne épített volna közfürdőket mindennek, imareteket (= tápintézet) a szegényeknek, kórházakat a betegeknek. Utazzátok be e nagy birodalmat, s látni fogjátok, hogy nemcsak városaink el vannak látva kőboltozatos vízcsatornákkal, de ékes kutak vannak falvainkban, mezőinken, az utak szélein is, mi itt keleten kimondhatlan jótétemény, s ép oly szükséges, mint a lég. A hegyek oldaliban gyalog kőutak vannak, s mindenféle hidak, révek, várak, erősségek, őrtornyok, paloták, s itt ott a szaraczen építészet s kőfaragás oly remekművei tündöklenek, mik a szemlélőt, ha az művész is, bámulásra ragadják. Igaz, ez inkább szeszély, mint rendszer eredménye: egyik fejedelem, mint Urkhán, min-

den építéseit Bruszsa körül emelte, másik mint Amurét Adrianopol körül, II. Mohammed Sztambult dicsőítő műveivel, Szolimán pedig az ásiái városokat, Jerusálem-től Mekkáig. Jobb, hogy így történt, mert így a sor minden vidékre s városra rákerült, s egy sem lón elfelejtve.

Fejedelmeink nem idegenek, ők a török faj igazi tulipánjai voltak. Mind szokás, mind nyelv, mind nemzetiség, mind vallás, mind tudomány tekintetében, szóval jóban és roszbán, a néppel egy rokon testet s lelket képeztek. Közülök tíz maga is költő volt, s csaknem valamennyi a költők és tudósok pártfogója. És e példát követték nagyjaink és gazdagaink is. A fejedelmek a nappalt hadban tölték, az éjjelt olvasásban, költői és vallásos munkák írásában, és keleti s nyugati tudósokkali levelezésben. II. Mohammed és II. Bajazid 30—40 költőt díjaztak rendesen, s nemcsak honi, de indus és persa írókat is gazdag nyugdíjjal láttak el, mint Kodzsa Dzsizhamot Indiában, korának legnagyobb sztylisztáját, mint Móllá Dzsámit, Persia nagyhírű dalkát, kinek évenként ezer aranyat küldöttek. A mosék szószéke sem volt szolgaság tribuneje nálunk, papjaink bátor szava a fejedelmeket sem kímélte, ha a birodalom veszélyben forgott. Az epigrammok s gúnyversek sem voltak ismeretlenek, néhány éles sorocska képes volt egy nagyvezért megbuktatni, mi arra mutat, hogy az észnek nemcsak becsé, de hatása is vala. Azt sem mulaszták el fejedelmeink, hogy minden időnek története híven megirattassék, s az európaiak előtt többnyire ismeretlen történetészink száma több százra megy, mint eposzainké is. Ha nem minden fejedelemnek is, de minden dicső hadjáratnak, minden nevezetes ostromnak, minden nagy hősnek em-

lékezete megénekeltetett s fentartatott költőink által. Az udvarnak az is szokásai közé tartozék, hogy irodalmi versenyeket tartatott, azon véleményben lévén bölcseink mondása szerint: mikép a tudomány növény, mely a tudós vita által öntöztetik. Összehivatott az udvar 20, 50, 100 tudóst, költőt, papot, ezeket iinnepileg megvendégelte, s miután több napokon folyt az elmék érdekes párviadala, gazdag ajándékkal és nagy megtiszteltetésben részesülve bocsáttattak el. A legjelesb költő szultán nevezetet kapott s viselt, a szellemvilágban ő volt a fejedelem, mint a birodalomban a padisa. A kodzsa (= tanár) egyik állandó udvari hivatal volt, rangra egyenlő a nagyvezérei, s az mindig a legtudósb férfiakkal töltetett be. A tábori bíró, egy neme a tudósnak, a nagyvezéren kívül minden basák felett állott. Idegen fejedelmekhez követekül rendesen tudományos emberek küldettek; a karloviczi béke, bár nem szerencsésen, három jeles költőnk közremunkálásával köttetett meg. Mikusdзи, ama híres csillagász, kinek művét mind e napiglan egy keleti íróé sem haladta felül, II. Mohammedet táborozásiban mindenütt kísérte, s jeles munkáját is csaták éjjeleiben írta. Ugyané fejedelemnek hét nagyvezére volt tudós. Átalában magas hivatalra biztosan embereinket csak a tudomány vezérelte, úgy hogy mi elmondhatjuk: a nép harczolt, a bölcsek által vezéreltetett.

Nem annyira a hit mint inkább, a tudomány képviselőiként tettek szert oly határtalan tekintélyre ulemáink. Tetteikből több nagyszerű vonást említhetnék. Midőn Ibrahim szultán egészen a bujaságnak, henyéségnek, tékozlásnak adta magát, az ulemák voltak azok, kik egy moséban összegyűlvén, a népet és katonaságot egybehívták, kijelentvén, hogy a birodalom veszélyben van, ha a

szultán le nem tétetik. Mit használ nektek utódja, a hét éves Mohammed? — szóla ennek anyja Hanefi-hez, az anatóliai nagy bíróhoz. És ez határozott méltósággal felelé: »írastudóink kimondása szerint nem uralkodhatik egy nagykorú sem, ha az bolond, de igen a gyermek, ha ez okos.« És midőn Hanefi és Abdulasis a nagy-mufti a szultánhoz elmentek s ez trónjáról lemondani és az ablaktalan tömlöczbe bemenni vonakodott volna, a nagy-mufti komoly szilárdsággal mondá neki: »Nem, te nem vagy többé padisa, mivel a jogot s hitet semmibe vetted, a világot pedig megrontottad, te idődet kéjben és játékban töltöd, a közpénzt hívságokra tékozolád, helyetted a birodalmat megvesztegetés és kegyetlenség igazgatták.« És néhány kínos nap múlva a két törvénytudó a szultánt saját bakója által fojtatta meg. Ki és mi adta nekik e szörnyű hatalmat! Azon hazafiul s tudós tekintély, melylyel a nép előtt bírtak. Ilyen nagy forradalmak gyakoriak történetünk évlapjain; e szerint öregeink s értelmeseink intézkedtek, s a nép, mint egy országos tanú, hallgatva nézte, mit bölcsei tőnek.

A török álladalomnak alapja a demokratiai elv: minden muzulmán egyenlő, nincs sem nemesség, sem kiváltságos osztály. Egykor Omár, Mohammed után a második kalif, a szószékbe lépett, s a híveket háborúra hívta fel. De egy arab felszólalt, mondván: mi neked nem engedelmeskedünk. És miért? kérdé Omár. Mert te köztünk és közted különbséget tevéi. Nem te osztád-e el köztünk a jémeni vásznat? de magadnak belőle két részt tartál meg, különben lehetlen, hogy ruhája olyan óriás embernek, milyen te vagy, egy részből kitelt volna. Omár, fijához Abd Allah-hoz fordulván, mondá: felelj ez embernek. Ki is így felelt: midőn a kalif a neki jutott

vászon részből ruhát akarna varratni, úgy találta, hogy az abból nem telik ki. Én tehát a magaméból engedtem neki át egy darabot. Ha így van, válaszold a felzólalt, — jól van, s így mi készek vagyunk neki engedelmeskedni.

Ez általános egyenlőség elve alól csak a fejedelmi ház van kivéve, miután a korán mondja: engedelmeskedjetez istennek, a prófétának és azoknak, kik tekintéllyel felruházvák kormányozni. De a fejedelem nálunk nem valami isteni jognál fogva uralkodik, a koránnak ő is ép úgy alá van vetve mint bármely más muzulmán, ki mind feljogosítva van tőle számot kérni. Természetes is, hogy a korán szerint maga az isten lévén az úr, s kezében egyenlően pusztá eszköz minden halandó, ezek közt társasági különbség nem ismertethetett el, s minden rang, méltóság személyes, mely az egyénnel kezdődik s végződik.

Innen érthető, mikép nálunk nemzetségi neve csak fejedelmi háznak van; különben Törökországban minden ember csak személyes, mint ti nevezitek, keresztnevet kap, mely vele elenyész. Ez oly általános szabály hogy alóla kivételt alig tesz négy nemzetség, mint Küprüli, Dars Zade, Piri Zade, Dániát Zade. Ha a születési aristocratiá tökéletes hiánya egy álladalom democraticus jellemére mutat, a török államtól ezt nem lehet megtagadni, hol a név az emberrel együtt elenyész, hol minden hívő egyenlő, hol nemzetségek, az aristocratiának ez elemei nem képződtek. Itt mindenki csak személyes érdeme és kedvező szerencse által juthat rangra és hatalomra, nagy emberektől származni nem érdem, bizonyos nemzetséghez tartozni nem előny.

Tekintéllyel bír az, ki vagy polgári vagy udvari,

vagy katonai hivatalt visel. De ez nem politikai elem, mert sem nem örökös, sem nem állandó; minden hivatalnok pusztá eszköz a fejedelem kezében, melyet ez használ vagy széttör, tetszése szerint. Innen van, hogy a kalifok és szultánok a legújabb időkig a hivatalbelieket rabszolgáikból választották; miért? mivel ezek felett ők élet és halál urai voltak, ellenben a legutolsó koldus muzulmán hajszálát nem illethetik törvénytelenül. Ez magyarázza meg, hogy a török, ki magából vagy bár napszámból él, megvetve tekint le a legnagyobb basára is, mert ezt mint rabszolgát nézi ma is, kinek ura van, magát ellenben szabadnak, ki csak a törvénynek engedelmessékedik. Akkor is, midőn a nagyvezérek fejei évenként hulltak le, a legszegényebb muzulmáné nyakán teljes biztosságban állt.

Pénz-arisztocrazia sem fejlődhetett ki nálunk. Sok nagy basa roppant kincset gyűjthetett, de kevés adhatta fiijának át, unokájának egy sem. Mit a helytartók -az alattvalóktul zsaroltak, nem tarthatták meg sokáig' bűneikért halállal lakolván, vagyonuk a kincstárba folyt. Ha valami, fináncz-rendszerünk volt igen hiányos, de csak közgazdászai szempontbul, — mint politikai gép ügyesen volt alkotva, mert muzulmán keveset, a keresztényen sokat fizetett, s ha végre a népszopó helytartó kivégeztették, a haszon a kincstáré lőn, a gyűlölség a zsaroló helytartóé maradt.

Ha az arisztocrazia egy neme az értelmiség testületi tekintélye, úgy nálunk csak ilyen értelmi arisztocrazia volt. Érttem az ulemák testületét, mely az adómentességen kívül, egyéb kiváltságokkal is egyedül birt. Ez annyiban hasonlított az európai arisztocraziákhoz, hogy folytonos volt, de annyiban különbözött tőle, hogy

az összes muzulmán népből különbség nélkül újonczozta magát. Mindennek nyitva állt, ki tanult; belé a tudomány útja vezetett, tagjai változtak az egyénekkel, szóval, ez nem egy polgári osztály, hanem az értelmiség hatalma volt. Ez egy testület volt az, mi birodalmunkban az állandóság eszméjét képviselte, kör ülte minden egyéb változott. Kétségkívül sokat köszönhetünk neki, kivált míg a törvényt, melyet őriz, a kor túl nem haladta; de most, úgy látszik, az idő rohanó kerekét fel akarja tartóztatni! Ha mi Asiában lalnánk, ott alkalmasint ma is megélhetnénk a koránál, de Európában nem; ha vallásos létünket nem is, de mindenesetre politikai életünket idomítani kell e világrész fejlődése kívánataihoz, különben el fogunk tiportatni. Attól tartok, mikép ulemáink az új kor e szükségét nem fogják föl; a korán, józanul magyarázva, minden reformot megenged, hiszen abban örök igazság csak egy van: az, hogy egy az isten, s az a mindenség istene.

Ez alapon mi már, különböző korban, különböző törvénykönyveket alkotánk. Már II. Mohammed, a hódító, részletesen intézkedett a polgári élet mindenféle viszonyairól. Szolimán, a nagy, kit történetíróink törvényhozónak neveznek, a XVI-ik században egy teljes törvénykönyvet íratott. Ő abban részletesen rendelkezik a fajtalanság, verekedés, vallás, rágalom, részegség bűneiről; s ha ön átolvassa rendeleteit, melyek a rézedények czinezéséig, a közfürdőknél a szobák hévmértékéig, s vásároknál a népnek szükséges czikkeek árának gondos megszabásáig kiterjednek, és kiterjednek odáig, hogy a koldus csak ünnepeken kéregethessen, hogy a fekélyesnek utczákon koldulnia tilos, hogy a lopásért a község összes népsége felelős: el fogja ön hinni, hogy azon korban a

nép anyagi érdekeiről egy kormány sem gondoskodott inkább atyailag. Ha pedig még azokat is átnézzük, mikben a teherhordó állatok kímélése parancsolatok, s mik szerint alig van bűn, melyért halálbüntetés rendeltetnék: meg kell vallani, mikép a mi büntető codexiinkkel, humanitás tekintetében, egy európai akkori törvénykönyv távolról sem állja ki az összehasonlítást. Hiszen az angoloknál még egypár tized év előtt is öt shilling értékű lopott jószágért az ember halállal lakolt; hisz a boszorkányság képzelt bűnéért Franciaországban, Szolimán koránál sokkal később, hány százan égettettek meg elevenen, homlokaikra tüzes korona illesztetvén. Sőt tudom, hogy keresztyén országban azon nyúl elejtéséért, mely a gazdag úr parkjából kiszökött, s a Földműves kevés veteményét pusztítá, akasztófa volt nem régiben is a szegény pór büntetése. Párisban még Lajos Filep alatt is bitófához kötötték ki az embereket, s testeikre a gyalázat letörölhetlen bélyegét sütötték. Ilyesmit törvényeink nem ismernek. Nálunk bűnt elkövetni szegyen, de az ember gyarló lévén, ki bűnéért meglakolt, nem marad örökre becstelen. Expiatio után régi helyét a társaságban elfoglalja. Ha isten, a kegyelmes, megbocsát, hogy ne bocsátana meg tagjának a társaság? Ezért a kivégzettnek sírkövére családja szegyen nélkül véseti, hogy az igazság pallosa által múlt ki. E szelíd humanitás, mely összes törvényeinken átleng, a korán érdeme, mely a világ fölébe állítván egyedül a mindenható egy istent, az embereket egymás irányában szabadoknak, egyenlőknek, testvéreknek jelenté ki. S ön fogja tudni, hogy a korán elvei nálunk a polgári társaság alapjai is.

A mi állodalmi szervezetünket is többnyire fonákul

fogjátok fel ti nyugatiak. (Az öreg hol második, hol harmadik személyben beszélvén hozzám, e kettőt, előadását ismételve, magam is összetévesztem). Mivel sok igazságtalanság történt nálunk, kormányformánkat deszpotiának mondátok; mivel szultánaink a kalifok utódai, ezek a prófétái, azt hiszitek, fejedelmünk egyszersmind pápánk is; mivel nem láttok törvényhozó testületet, azt gondoljátok, korlátlan autocratia alatt nyögünk; mivel fejedelmeink ugyanazon törzsből valók, azt véltitek, uralkodásaikat isteni jogból származtatják. Mihelyt egy vagy más vonást észrevesztek, mi political rendszeriek valamelyikéhez hasonlít, azonnal kész a név, melyet reánk alkalmaztok. Pedig mint nyelvünk, szokásunk, erkölcsünk a tietektől különbözik, úgy házi, s még inkább politikai életünk is. Ez egy keleti, sajátos szerkezet, melyre egyik európai elnevezés sem illik, új dolognak új név kell, az ismeri, ki leírja, nem az, ki pusztán elnevezi. Ki ismerne keleti növényeinkre, ha azoknak növényeitek ismert nevét adná? Igaz, a mi czedrusaink s pálmáink szinte fák, hasonlítanak tölgyeitekhez s cseireitekhez, de azért nem czedrus a tölgy, nem pálma a cser.

Tudjátok meg, miként a korán mind világi, mind egyházi fölséget kárhoztat. Mohammed nem ismert el semmi autocratiát az izlamban, a mindenható istenén kívül. Ő maga sem állt fölségkint a nép felett, csak mint próféta, hol kijelentve a törvényt, hol mint bíró alkalmazva azt.

Egyházi fölséget még kevésbé akarhatott. Hiszen ő utolsó kijelentésnek mondá a koránt, s mi leendett ebből, ha bár kinek jogot adott volna magyarázatára? Épen ez Mohammed eszméjében az eredeti és fő, dogmát és törvényt összecsatolt, hogy azt senki ne illethesse soha.

Ő nem akart utódot, ki hivatásának folytatójául tekintessék, ő csak helyettest, (= kalif) akart, ki törvényeit alkalmazza. Ez a kalifságnak igazi jelentése. S helyettesét nem ő nevezte ki, bízta a népre, hogy ez azt szabadon választsza, mondván: »tanítványaim, tanácsba összegyűlvén, rosszul nem választhatnak.« Tehát ő a szabad választás elvére utasítá a hívőket. Az első négy kalif valóban a nép által választott is, ezért nevezik őket t ö k é l e t e s kálifoknak, ellentétben a későbbiekkel, kik t e t t l e g, de j o g t a l a n u l, mert nem szabad választás folytában uralkodtak. Ali a negyedik megöletvén, az Ummejek, ezek után Abbasz ivadéki ültek a kalifszékben 1258-ig, s bár fejedelmi hatalom nélkül, de még élt 1517-ben Egyiptomban, az utolsó, ki I. Szelim török szultánnak jogát a kalifsághoz és czimeit, t. i. a próféta zászlót, kardot és köpenyt átengedte. Innen származtatják szultánaink jogukat ez általános hatalomhoz a hívők felett. Azóta nevezik magokat első imámnak. De ha a kalifok nem bírtak egyházi dolgokban fölségi, pápai hatalommal, természetes, hogy ezt a szultánokra sem ruházhatták át. Kiváltságuk mindössze abból áll, hogy pénteken és a két Beiram ünnepén az imádságnál elnökölnék, és hogy kötelességük a korán törvényeit megtartani. Nem pontifex tehát a szultán, hanem első szolgája a törvénynek, mely fölötte is van, ellene ő sem tehet semmit, sőt, ha tenne, minden hívőnek joga van ellenállani, mi több, ez kötelessége. Nagy jog ez, s olyan, miről minden töröknek, a legutolsó is, tudása van.

Isteni jogot sem következtethetnek szultánaink *)

*) A szultánok többféle czimet viselnek. Első imám (= pap), kalif (= helyettes), Emir-Ul-muminin (= hívők parancsnoka, fejedelme), Khan (= főnök), Padisah (= nagy sah, vagy király).

a kalifsból, mivel csak az volt törvényes kalif — a korán szerint, — ki választott. Örökösödést sem, mivel ezt szükségképen kizárja a szabad választás. A korán tanának szempontjából nálunk az uralkodásbeli örökösödés nem jog, hanem ennek ellenében egy történeti tény, s valóban, csak mint ilyent ismerték el törvénytudóink. Ezzel is az történt, mint annyi mással a világon, a tény joggá nőtte ki magát, különben, ki veheti a népek roszul, ha nem felejt el, miként az Ozmán ház műve az ozmán birodalom? Úgy is birodalmunkban minden változik, rang, név, hatalom, kincs, egyedül a fölségi hatalom örökségi az uralkodó családban.

Neszei! híres törvénytudós így szól a fölségi hatalomról, és ez mint jogalap tekintetik:

»Az imámnak (szultán) joga s hatalma van a törvények megtartására felügyelni, a törvényes büntetéseket végrehajtani, a határokat védni, seregeket gyűjteni, a tizedet beszélni, a zendülőket és haramiákat elnyomni, mondani pénteken és a két Beiramünnepeén a nyilvános könyörgést, a polgárok felett ítélni, a pörös ügyeket elintézni, tanukat kihallgatni, a kiskorú két nembelieket, ha gyámjok nincs, házasságilag egybekötöni, s a hadi martalékokat felosztani.«

»Az imám látható legyen; ne vonja el magát a nép szemei elől, sem ne várakoztasson magára.

»Az imám a Koreis nemzetségből való legyen (Jegyz. a szultánok a főlebb érintett adoptio által tartatnak e vérbelieknek), de nem szükség, hogy Hasem vagy Ali ágából származzék. Elég, ha nem más nemzetségbeli.

»Az imámság méltósága nem igényli, hogy az imám teljesen igazságos, erényes, feddhetetlen, sem pedig, hogy

azon kor legjelesb embere legyen; de kell, hogy a hivatalához szükséges tulajdonokkal bírjon, s ügyességgel és képességgel a törvények megtartására felügyelni, a muzulmán határokat védni, és az elnyomók ellen az elnyomottakat támogatni.«

A Múlté ka újabb törvénykönyv még hozzá adja: »Ne merészeljen a canonicusz (koránbeli) törvényeken semmit változtatni, kivált ha ez által a gondjaira bízott nép sorsa súlyosbítatnék.«

És ez a fölségi hatalom nagy határa. Nemcsak szigorú törvény van nálunk, de ez a legfőbb, ez az egyetlen hatalom. Nevében és általa kormányoz fejedelmünk. Rendelkezéseinek nagy tere van, de a cél ellen nem lehet veszély nélkül. Törvényhozási joggal a nép nem, de a fejedelem sem bír, az a korán által ki van merítve; a nép joga, az ulemák által a törvényt magyarázni, a fejedelmé a hiányt pótolni rendeletek által és ezeket végrehajtani. A szultán mint végrehajtó bír nagy hatalommal. Mohammed e mondását: »Hívők, engedelmeskedjetez istennek, a prófétának és azoknak közületek, kik hatósággal bírnak;« a törvénytudók, mint Beidhavi, ezzel pótolják: »De a hatóságoknak, melyek a prófétainál későbbiek, mint a kadiknak, kalifoknak, vezéreknek csak addig kell engedelmeskedni, míg a jó utón maradnak (azaz, a koránon túl nem mennek).« E politikai axiómát, mint elemit a muzulmán országokban, Szádi a persa költő így fejezé ki: »Minden hatalom felett, szükségképen, egy más hatalom van, mely azon uralkodik s melyből az ered: a kadi a vezérnek engedelmeskedik, ki őt nevezte, a vezér a szultánnak, kitől méltóságát kapta, a szultán a törvénynek, mely által viszont neki a nép engedelmeskedik.«

Úgy látom, mosolygasz, — mondá a dervis, s

valóban igaza volt, ajkamra mosoly vonult. — Bizonyosan emlékeztetni akarnál ama sok kegyetlenségekre, mérgezésekre, elkobzásokra s önkényekre, mik évlapjainkon hol híven, hol nagyítva előadva sötétlenek. Először megjegyzem, hogy ha sok nagyjainknak könnyen ontatott vére: ők, az akkori szokás szerint, a fejedelem rabszolgáiból emeltettek föl, szeszély vitte magasra, szeszély buktatta le, de a nép fölött mindig csak törvény ítél. Aztán, én nem azt állítom, hogy nem voltak borzasztó visszaélések, hol nem voltak? hogy a jog megtartott, hol nem tiportatott ez? hanem hogy a korán szerint mi elveken kellene alapulnia s mi határok közt mozogni a fejedelmi hatalomnak. Minden esetre, ha itt-ott az írott törvény meggyöngült is, él szelleme s állnak az erkölcsök, s minden polgári társaság értéke nem a törvény betűje, hanem élő szelleme s az erkölcsök ereje szerint megítélendő. Ez áll mindenütt, de kivált áll nálunk keleten, hol szokás, erkölcs, hagyomány fontosabbak a parancsnál.

Szóval, a mely elveket, ti alkotmányos monarchiák és democraticai reszpublikák alapjainak hirdettek, adván nekik különféle neveket, mint: népfölség, általános szavazat, egyenlőség, kiváltságok, osztályok s egyedáruságok hiánya, szabad kereskedés, szabad szó és írás, isteni jog nem léte az uralkodásban, egyházi fölség el nem ismerése senkiben a koránon kívül; mind ezen becses eszme, többé vagy kevésbé kifejlett állapotban, a korában, hiedelmünkben, nemzeti erkölcsünkben, önliagyományainkban föltalálható, s nem kellene csak egy nemzeti jellemű lángész, mely e sok határozatlan eszmének alakot s kellő testet adjon.

De attól tartok, egészen nyugati kaptára akarnak

minket ütni. Ez utánzás lesz, és nem újjászületés. Kelet népe csak keletileg, keleti modorban alakítható újra, különben.....«

Itt félbeszakítá beszédét az öreg dervis, mert észrevéve, hogy az imádság órája megérkezett. Utána mihamar a Dardanellák első várából öt ágyúdörgés hallatszott felénk, mi a hajónak jel volt megállania. A hajó megállapodván, többen kiszálltak s bejöttek, és ezek közt volt egy dervis is, ki Alinak egy levelet nyújtván át; elolvasása után ő mondá nekem, mikép hivatalos dolgai miatt kénytelen partra lépni, és szívesen, de megindulás nélkül búcsúzott el tőlem, — ő bizonyosan ismét azt hitte, hogy újra találkozunk, pedig én érzem: mi nem látjuk egymást többé az életben.

Engem e véletlen elválás kellemetlenül lepett meg. Először azért, mivel magamban eltökéltem vele menni Bayruthba, s innen Szyrián keresztül Bagdádba; másodsor, mivel szerfölött érdekelt volna hallanom, mi egy felvilágosodott, de honához s vallásához hű török véleménye a török birodalom jövődjéről? Mit értett ő egy keleti lángész s keleti alakú reform alatt?

Két óra múltával hajónk újra elindult, a gép malomkerekei zúgtak, a vitorlák árboczainkon puffadozva dagadtak, vész nem volt, de böggött a tenger, balra az ásiái, jobbra az európai partok várai hátra felé futni látszottak, s én ábrándokba merülve dőltem a hajóoldal karzatára, beszélgetésünk fonalát folytatva gondolatban ott, hol az megszakadt.

Tehát e gyönyörű, a teremtés minden javaival megáldott birodalomnak napjai csakugyan meg volnának számlálva? Nem állhat fen sokáig, sem ha régi marad, sem ha újjá alakíttatik? Igaz, legjobb barátai s leghűbb

védői is fentartását csak európai egyensúly szempontjából indokolják. Én nem vagyok diplomata, szégyen bujdosó vagyok, tehát a diplomataék nyelvét nem értem, nem lévén bele avatva. De én nem bírok e szóban látni sem elvet, sem eszmét, csak egy puszta képet. Pedig Európa e kép ürügye alatt három század óta folytat háborúkat, s köt békéket a nélkül, hogy valaha célját érni tudná. Mert hogyan van az, hogy fejedelmei mindig erre törekednek s még sincs nyugalom, a népek mindig mozognak?! Különös egyensúly, mely örökké libeg! Avagy e politikailag szent szó csak ellenkező érdekeket takargatna? világos, miként az egyensúly palástja alatt ép úgy meg lehet tartani a török álladalmat, mint holnap fel lehet darabolni.

Sajnálám, ha e jeles nép eltűnne a föld színéről. Teljes meggyőződés, személyes tapasztalásimon alapuló, hogy mint faj, mint nemzet, a török első és legméltóbb mindazon fajok közt, melyek birodalmát lakják. Jellege a legnemesb, a legnagyobb, — bátorsága, mely a körülmények szerint most tetteleges, majd szenvedőleges, még mindig kétségbevonhatlan. Vallásos, polgári és családi erényei olyanok, melyek minden részreliajlatlan vizsgálóban becsülést és bámulást gerjesztenek. Ösztöne nemes, szive emberi, meggyőződése szilárd, de türelmes. Lelkét meleg szeretet, jóban s rosszban osztozó részvét s jótékonyásra buzdító indulat jellemzi. Ígéreteiben szótartó, dolgaiban becsületes; igazat mond, a hazugságot s kétszínűséget gyűlöli. Homlokán méltóság ül, ajkáról a meggondolás, illedelem, udvariasság szava foly, viseletében nem csúszo, sem nem gögös, mindig és minden helyzetben, mint koldus is, megőrzi emberi méltóságának érzetét. Ez egy népe a pátriárkáknak, a szemlélődőknek,

az imádóknak, bölcseknek, s mikor hitték, hogy isten szava szóla hozzájuk, az összes nép váltva majd hős, majd mártyr volt. Ha van a föld hátán, isten ege alatt h u- m an asz nép, ez az. Ilyen a török nép mint faj.

A korán, e török biblia, sem a szellemi művelődésnek, sem a polgári átalakulásnak nem gátja. Kik ezt merik állítani, azon korbál valók, melyben Mohammed négy magnesoszlop közt függő koporsójának meséje az együgyük számára feltaláltatott. A koránban nem kevés homályos, kétes, ellenmondó állítás és elavult rendelkezés közt sok jó, sőt sok igen jó van. Egy régi időben biztosan lerakott alapzat ez, melyre minden korbéli nemzet olyan épületet emelhet föl, milyen szükségeinek megfelel. A dogmától, mi örökös, válaszd el a társas életre vonatkozó részt, mi mulékony s változó, és a tér tisztán áll előtted. Mi gátolná a koránban a reformot? Az egy isten hite? Ez a mienk is. A naponkinti ötszörös könyörgés? Ezt inkább követhetnék. A gyakori mosakodás? Tisztaság mindenben, testben és lélekben kívánatos. A köteles adakozás? Vallásunk szerint sem elég a pusztá hit jó cselekedet nélkül. A böjtölés? Ez a katholica egyháznak is hitágazata. A türelem? E nélkül nem létezik szabadság semmiben. A polygamiát a korán nem parancsolja, hanem csak mint nemzeti átvett s megszorított szokást tiiri. Rabszolgaságot a hívők közt nem ismer el, — s mindenesetre mint polgári s körülményi szabály változás alá esik. Ki szól a tudományokrul Mohainmednél nagyobb tisztelettel? S nem utódai, a híres kalifok alatt, virágoztak-e föl a természeti tudományok legelsőbbben? Avagy a fő gát Mohammed igényelt profétasága volna? De hisz ennek valódi értelme nem más, mint hogy ő általa jelentett ki ama nagy igazság: van isten, és ez isten egy.

A zsidók ezt Abraham, mi keresztyének Jézus óta tudjuk; az tény, hogy a muzulmánoknak Mohammed által jelentetett ki, de ez gát-e abban, hogy istent mindnyájan imádjuk? A nap is reggel valamennyi embernek fölkel, bárkinek ott, hol él; ennek Jerusalemben szirtein, annak Arábia pusztáin. A nép hol nem fanaticusz? talán Angliában és Svéd-Norvégiában nem, a pápa talán Spanyol- és Nápolyországban a protestánsok ellen? És hol a nép igazán műveit? Minden művelt török érzeményét fejezte ki Mahmud, mondván: »Egy a törvény mindenre nézve, köztük nincs más különbség, mint hogy a muzulmán a moséba, a keresztyén az egyházba, a zsidó a synagógába megy.«

A híres Maistre így nyilatkozik a törökökről: »Ok ma is azok, mik a XV. század közepén voltak, tatárok, kik Európában csak táboroznak. A meghódított fajokhoz őket semmi sem hozhatja közelebb, mint ezeket semmi sem közelítheti hozzájuk. Két ellenséges törvény ordítva áll ott szemközt; örök időig szemlélhetik egymást a nélkül, hogy szerethetnék. Frigy, kibékülés, egyezkedés mind lehetetlen köztük. Őket egymástól szentség s örök kárhozat választja el... Nézzétek a törököket! mi megvetve nézik le művészeinket, tudományainkat, műveltségünket, ők a mi vallásunk örök ellenségei. Köztünk s köztük a háború természetes, a béke kényszerített. Mihelyt keresztyén és muzulmán érintkezik, kell hogy egyik szolga legyen, vagy elveszzen.« Kérdem: ez a keresztyén türelem és felebaráti szeretet? A korán az, mely a békének, frigynek a haladásnak ellenáll, avagy a biblia? Nem egy új keresztes háború ez a XIX. században? És mi merjük a törököt fanatizmuszsal s türelmetlenséggel vádolni!

A török birodalom újjászületésének gátja tehát nincs sem a muzulmán nép jellemében, sem a korán rendszerében; a nehézség a török kormányban s a hódított keresztyén nemzetiségében rejlik.

A török kormánya, mint minden hódítóé, kegyetlen volt. Annyival kegyetlenebb, mivel a keresztyén-séggel kénytelen lévén örökös harczot vívni, ha csatátéren saját vérét ontá is, de az erőködés, az áldozat terhe végül azon népeket nyomta, melyek fölött uralkodott. Nem a korán szerint, de mint katona éles karddal kormányzott. A hódító faj minden volt, a hódított semmi; azé a birtok, ezé a munka, azé az aratás, ezé a maradék, azé az élvezet, ezé a nélkülözés; jog, törvény, hatalom csak amazt védte, ennek nem jutott egyéb mint szenvedni s engedelmeskedni. A különbség a hódító s hódított sorsa közt kisebb lett volna, ha azt a kölcsönös vallásbeli fanatizmusz megmérhetlenné nem teszi vala. De így a kettőnek sorsa századokon át változatlan ugyan: az maradt: úr s polgár minden muzulmán, jogtalan munkás és szolga minden keresztyén.

Nem tagadhatni azonban, hogy az utolsó három század alatt több szultán megkísérté a belső igazgatást reformálni.

Így 1598-ban III. Mohammed, így 1604-ben I. Akmet, utána IV. Amurad, így I. Mahmurad 1740 körül, ki a raják (ez a keresztyén jobbágyok neve) állapotát végkép biztosítani akará, s ki egyszer nagyvezérének, midőn ez egy zsidó javait elkoboztatni kívánta, e feleletet adá: »Hát nem tudod, hogy a raják vagyonsága az én dicsőségem? kívánom, hogy egykor a történet legfőbb magasztalásomul mondja el, mikép kormányom alatt még a zsidók is békében bírták javaikat.« E nagy-

lelkű s valóban emberi fejedelmek sorához adandók még III. Mustafa, Abdul-Hamid, III. Szelim, II. Mahmud, és a mostani Abdul-Mezsid, ki 1839-ben a gül-hanei, reform-rendeletet hirdette ki. *) Ezek mind fontosak, bennük ki van mondva a törvény előtti egyenlőség, biztosítják a raják személy s vagyoni jogát, meghatározzák az igazságos adót, eltiltják a hivatalok eladását, eltörlik a jószágkobzást, részesítik a rajákat a politikai jogokban, katonai képességgel ruházzák fel őket, bírák s tanúk lehetnek ők is, s ítélet nélkül senki nem büntetgethik.

De ezeken kívül mind inkább terjed a művelődés jótékony világa is. A régi fanatizmus helyét szelíd türelem váltja föl; az új kor emberibb eszméi új-új foglalatokat tesznek; a vezérek s basák letétnak, de nem fojtanak meg mint hajdan, s vagyonuk el nem koboztatik; a polygamia napról napra enyészik a nagyoknál, a népnél soha nem volt divatos; a rabszolgaság elvben eltöröltetett; az ó szellemű muzulmánpart száma fogy a vénekkel, az új szellemű nő az ifjakkal, és a keresztyén alattvalók szabadabban lélekeznek, visszanyerve emberi méltóságuk érzetét.

De meg kell vallani, ámbár jók a felállított elvek, a reform nem halad előre; mint annyi európai alkotmány ez is meg van írva, de testté nem vált. Előbb egy nemzedéknek kell kihálnia, a törökből annak, mely önkényes uralkodáshoz szokott, a keresztyénből annak, melynek keblében a szenvedés kiirthatlan gyűlölséggé kövesedett. Mózes törvénye is csak akkor lőn a zsidó nép élő alkotmányává, midőn a 40 éves bujdosásban a régi, a

*) És 1856-ban a Hatti-humajumot, mely minden előbbinél kimerítőbb és szabadelműbb.

szolga, a bálványzó zsidó nép elhalt. A török régi rózsa kormány sok százados fa, mely a földbe mély gyökereket vert. De mi egyik legfőbb oka a reform e lassú haladásának? Az, hogy a választott forma nem illik sem a birodalomra, sem népeire. Kelet csak keletileg és nem nyugatilag születhetik újra. Bizonyosan ezt érté tudós dervis barátom is a keleti modor alatt. Ilyen csak egy keleti politikai lángész agyában támadhat, s kétlem, hogy ha a végzet ilyen szultánnal a birodalmat nem áldja meg, más bárki azt végrehajthassa, itt minden hatalom az ő kezében lévén központosulva.

És épen a legrosszabb formát, a francziát választották. A központosítás, ha valahol, itt veszedelmes, mert az a deszpotizmuszt előidézi ott, hol nincs, megörökíti ott, hol létez. Törökországban azt épen meg kellene gyöngíteni, nem megerősíteni. De idegenkedik ettől az itteni összes népek szelleme is. Itt még minden történeti ősz alapon nyugszik, s a központosítás ép a hisztoriai hagyomány teljes eltörlésére vezet. Habár nem helyeselhető, menthető az Franciaországban, hol az összes népségnek nyelve, vallása, eredete egy, mint szokása és erkölcsé is. Vélemény s pártkülönbségek ily körülmények közt kevésbbé fontosak, semhogy meggátolhatnák, hogy egy ilyen nép célban s eszközökben egy legyen s egy úton haladjon.

Ellenben napként világos, hogy ilyen mintára készített alkotmány a török birodalom érdekeivel nem egyez meg, sőt léteinek föltételeit ássa alá. A török birodalom számos fajok vegyületéből áll, melyeket sem vallás, sem erkölcsök, sem eredet, sem célok, szóval sem erkölcsi, sem politikai kilátások közössége nem forrasztanak össze.

A törökök, kurdok, arabok, drúzok, maroniták, albá-

nők, görögök, örmények, zsidók, bolgárok, áfrikai fajok, stb. mind megannyi különböző népek, melyek századok óta élnek egymás mellett, a nélkül, hogy egymással legkevésbé egybe olvadtak, vagy bármely közös célban egyesültek volna. Mindenütt inkább kereshette a török a reform-eszmét, mint Franciaországban; főleg oly országokban, melyek szinte többféle népek fölött uralkodván, szinte hisztoriai alapon nyugosznak. A központosítás rendszere után reformált török kormány soha nem szünhet meg zsarnok lenni mint volt, az elv olyan mint a mag, melyből az növi ki magát, minek csiráját magában hordja; ellenben, ha a különbféle népeknek,, melyek ma sem változtak el, történeti alapra fektetett autonómiát ad, talán ki fogtak volna békülni, s így még sokáig folytathatta volna a török faj ama szerepet, ez apró népek közt kapcsul szolgálni, fentartva közöttök a politikai egyensúlyt. Ez is egy neme az uralkodásnak, s attól lehet tartani, hogy ha ezzel nem elégszik meg, magára végveszélyt von.

Túlzás azt állítani, hogy ha a török a politikai s társasági egyenlőséget behozza, ha türelmes lesz, ha az új civilizatio elveit alkalmazza, apoztaziát követ el, ál-muzulmán lesz, szóval hogy hatalmáról lemond. Igaz, hogy a fajok közti egyenetlenség fentartása a mostani török túlnyomó uralomnak alapja, s erről lemondván a török, megszün az lenni mi volt; s igaz, ha a török magával a keresztyént egyenlőnek elismeri, az a régi török halála: de ha sem a nép jelleme, sem a korán a reformnak nem gátja, mi akadályozza, hogy a birodalom újjászülessék? Kétséget nem szenved, hogy régi alapjain a török birodalom fen nem állhat; de nem oly bizonyos, hogy egy reformált, egy új török birodalomnak jövendője ne legyen.

És valóban, a hódított nemzetiségek kérdése az, mi a török birodalom újjászületésének gordiuszi csomója. Nézzük a számokat, ezek legvilágosabban szólnak.

Ethnographiai tábla.

Népfajok	Európában	Ázsiában	Áfrikáb.	Összeg
Török	2,100,000	10,700,000	"	12,800,000
Görög	1,000,000	1,000,000	"	2,000,000
Örmény	400,000	2,000,000	"	2,400,000
Zsidó	70,000	80,000	"	150,000
Szláv (mindenféle)	6,200,000	"	"	6,200,000
Oláh és Moldáv	4,000,000	"	"	4,000,000
Albán	1,500,000	"	"	1,500,000
Tatár	16,000	20,000	"	36,000
Arab	"	900,000	3,800,000	4,700,000
Szyr és Chald	"	235,000	"	235,000
Drúz	"	30,000	"	30,000
Kurd	"	1,000,000	"	1,000,000
Turkoman	"	85,000	"	85,000
Czigány	214,000	"	"	214,000
Összeg	15,500,000	16,050,000	3,800,000	35,350,000

Vallási tábla.

Vallások	Európában	Ázsiában	Áfrikáb.	Összeg
Muzulmán	4,550,000	12,650,000	3,800,000	21,000,000
Görög szert.	10,000,000	3,000,000	"	13,000,000
R. catholicus	640,000	260,000	"	900,000
Zsidó	70,000	80,000	"	150,000
Különbféle	—	—	—	300,000

Összehasonlítván a török faj számát, 12,800,000-et, a többi egyes népfajok számával, úgy találjuk, hogy mindeniket tetemesen, a legszámosbat is kétszeresen haladja, sőt háromszorosan, ha mint rokonokat hozzá adjuk az arabokat, tatárokat, turkománokat és kurdokat is. Véve a vallási szempontot, 21,000,000 muzulmán áll 14,000,000 keresztyén ellenében, Azt se feledjük el, hogy a török faj egy, összetartó, míg a többiek, görögök örmények, bolgárok, oláhok, bosnyákok stb. egymás közt meg vannak oszolva, s ellenségük ellenében sem képeznek egy tömeget. Továbbá, a 21,000,000 muzulmáné a tábor, a tábor vezérlete, neki van csak fegyvere, ágyúja, hajóhada, övé a kincstár, nála a polgári s katonai hatalom, tehát nem elég neki parancsolva mondani: tartsd vissza Ásiába vissza, honnan jöttél, mert ő erre 400,000 katona fegyver zörejével felelend. Más volna, ha Európa keresztyén fejedelmei egyes tartományoknak forradalmait tetteleg segítenék, mint hajdan, a classicus világ lelkesítő emlékezetének befolyása alatt Görögországot, de ilyesmit alig lehet reményelni most, mert mihelyt cselekvésre kerül a dolog, különféle érdekeik állnak szemközt, a muszka és osztrák, az angol és francia, a katolikus, orthodox és protestáns érdek, és mindenik, semhogy a maga politikáját veszélyeztesse, megegyez e statu quo, az az a török uralom fentartásában, várva valamennyi a kedvező alkalomra.

De sokkal nehezebb a kérdés, borúteljesebb a török faj kilátása, ha, mellőzvé a birodalom ásiái és áfrikai részeit, a nemzetiségi s a vallási kérdést vizsgáljuk úgy, a mint az az európai részben mutatkozik. — Szám és arány itt túlnyomólag a török faj s az izlam ellen szól. 2.100,000 törökkel 13.400,000 nem-török,

4.550,000 muzulmánál 10.950,000 keresztyén áll elleneségesen szemközt. Igaz, az oláhok, bolgárok, bosnyákok, görögök, albánok stb. féltékenyek egymásra, mint a katolikusok az ortodoxokra és viszont, de a válságos pillanatban mind egyet fognak érteni a közös hódító ellen, s ha a győzelem után hihetőleg egymással viaskodni fognak a hatalom fölött, mit használ ez a töröknek? ő akkor már nem lesz többé. Most épen ez egyetlen érdeme van a török faj túnyomoságának, hogy békében s egyensúlyban tartja e széthúzó elemeket, de ne feledjük el azt sem, hogy ez előny a szabadság, a művelődés, a haladás, az anyagi és szellemi jólét árán vau megvásárolva. Valóban elmondhatni, az orvosság veszedelmesebb a betegségnél.

Minden ország, melyet a török elfoglalt, minden nép, melyet leigázott, ma is az, mi meghódításakor volt. Aloldalmi s nemzeti individualitását teljesen megőrizte; azt helyhatósági autonómiája által, mit a hódító épen hagyott, ezt szokásai s nyelve által, mihez a török részint tiszteletből, részint politikai rövidlátásból nem nyúlt. Nyugaton, mint számos történet mutatja, a hódító s hódított népek idővel összeolvadhattak; daczára a feudalisz szerkezetnek, mi az emberek közt jogra egyenetlen osztályokat alapított, a polgári különbségek apródonkint elenyésztek a vallás nagy egysége mellett; bár úr és szolga volt, de mind európai, s főleg mind keresztyén, s az ebből kifejlett szabadság, egyenlőség, testvérség a fajok összeolvadásában végződött.

De ez az, mi a török birodalomban teljesen lehetetlen. Itt a hódítót a lióditottól, a muzulmánt a keresztyéntől örökös mélység választja el. Ha a török marad a régi türelmetlen, kegyetlen, zsarnok, szóval bar-

bar kormányrendszer mellett, kikerül heti énül s egyszerre ki fog ütni ellene a borzasztó harcz; ha enged, ha a más fajú s a keresztyén népeket jogban magával egyenlővé teszi, természetes következménye lesz, hogy a hatalom a más fajú s a keresztyén többség kezébe megy át, s Törökország török lenni megszűn. Annál bizonyosb ez, mivel eddig csak maga a török lévén fegyverképes, s ő folytatván a birodalom háborúit, ő naprul napra fogyott, míg a hódított népfajok száma folyvást szaporodott; ezenfelül mint kalmár a görög, mint bankár az örmény, mint iparos a zsidó, mint földmivelő az oláh, bolgár, bosnyák előhaladva gyarapodik vagyonban, míg szegényül a török, mely pusztán adóbul, tizedből, martalékból élt.

Ezért igazuk van azoknak, kik állítják, miként minden engedmény, minden reform, mire a török kormány kényszerítetik, csak uralmát ássa alá. De hogyan segíteni rajta másképen? Ki meri állítani, hogy a régi török politika fentartható? S ha a reformok is megölik, ez csak azt jelentené, hogy életre képtelen, öregség halála ellen nincs orvosság.

Nem kell a kornak szellemét sem elfelejtenünk, melyben élünk. E század a nemzetiségek ébredésének s élénk öntudatának százada. Sok nemzetiség, mely volt, most csak névben él, másba felolvadván, megszűnt létezni, de nem hiszem, hogy nagyobb nemzetiség, melyet a XIX. század életben talált, valaha megszűnhessen élni, s egyéni jellemét elveszthesse. Egyes kedvezmények, részletes jogok, számításon alapuló érdekkíméletek a török birodalom népfajait ezután nem fogják kielégíteni. Eljött a nagy idő, midőn némi jóllét s bizonyos neme a személyes biztonságnak elégtelennek találhatik. Erköl-

csi lényénél a társasági megaláztatást anyagi érdekek biztossága végre nem pótolja. Aztán meg is unták az örökös pártoltatást Európa fejedelmei által, annál inkább, mert az alatt gyakran többet szenvedtek. Mint egyesek, úgy a népek is végre erkölcsi szükségét érzik azt mondhatni magokról: én vagyok én, s az ember mint egy nemzet is csak akkor boldog s nyugott, ha szabad és független.

Világos, hogy e keresztyén népek ilyen politikai életre nem juthatnak a török kormány alatt, sem azok a török fajjal soha össze nem olvadhatnak békésen s belsőleg. Az európai diplomatának, mely saját érdekeit és nem ezen illető népekeit tekinti, a kérdés nehéz lehet, de az valóban nem nehéz. Kelet bírja újjászületésének minden elemeit. Nem hallgatván sem a görög igényekre, kik a régi görög birodalom visszaállításáról ábrándoznak, sem a szlávok pánszlavi törekvéseire, kik a magok kizárólagos javára óhajtják a török helyét elfoglalni, egyszerűen képzeljük, hogy a 2.100,000 török Asiába visszatért, vagy, a mi könnyebb, emberibb, hogy bitorlott hatalmából kivetköztetett, és mit találunk a török birodalomban? 1.470,000 görögöt, örményt; zsidót, 4.000,000 oláht s moldávot, 3.000,000 bolgárt, 1.000,000 szerbet, 1.000,000 bosnyákot, 500,000 albánt, kik híven megőrzött saját nyelvvel, szokással, erkölcsösei, vallással, törvénnyel bírva ma is, egy-egy külön országban laknak, s ha bár senki nem támogatja is, csak senki ne ellenezze, külön egymástól vagy szövetségben egymással, természetes, t. i. nemzetiség elvén alapuló állodalmakat fognak képezni.

Van ennél természetesb megoldása a keleti kérdésnek? Ma tűnjék el a török uralom, és egy talpalat-

nyi föld sem marad üresen. A rombolás százados dőledékéit takarítsd el e mezőről, és helyein magokban felnőnek a fűszálak, miket Isten keze oda hullatott. Nem kell itt új népeket teremteni, megvannak, élnek ők, de mint Lázár a sírban; vétessék le róluk a ravatal nehéz köve, s azonnal előlépnek, jární fognak és versenyt haladni Európa szabad népeivel.

A török faj, mint jogban egyenlő társa a többinek, foglalja el illető helyét békében, mi természetesb? de mondjon le az uralkodásnál, mi őt itt semmi tekintetben nem illeti. A múlt történetében, ha nem áldásos, de nagy, fényes szerepet foglaland el örökre; jövődöre nézve, európai hivatását illetőleg, vigasztalja magát a korán e szavaival: „Minden nemzetnek megvan a maga határa; midőn az megjött, az emberek azt sem hátrálatni, sem siettetni nem tudnák. (1. F. VII. V. 32.)«

Így ábrándozám én magányos gondolatimmal, midőn azokbul egy lármazaj fölriasztott. T. i. a hajó másik oldalán egy hajósuhancz, ki kötélaljtorján állva egyik vitorlát igazgatta, a tenger hullámiba czuppant. Azonnal a vízre eresztettek két csólnakot, s kötelet vetvén utána, sikerült a viczkádozót megmenteni. A hajó utazói szörnyen megrémültek, de a matrózoknak ez egy kis multság volt, és sokat kaczagtak rajta, a lucskos suhancz maga legtöbbet nevetett magán. Matróznak vízbe hullani annyi mint nekünk, szárazföldi férgeknek, megbotlani, fölemelnek, s azzal biztatnak mint gyermeket: „katonaeset, fiam, nem tesz semmit, kelj föl.“ Mint afféle szárazföldi embernek, borzasztó eszmém volt a Dardanellákról. Sem tengerről, sem hajóról nem lévén fogalmam, e szorost még szűkebbnek képzeltem, jobbra és balra emelkedő, s csaknem összeérő kopasz

bérczfalakkal. Hacsak nevét haliám: „Dardanellák“, tornyosodó hullámok zúgásától s tüzokádó ágyuk dörgésétől csengettek füleim. A Dardanell szoros, mit a régiek Helleszpontnak neveztek, a Fehér- vagy Marmaratengert az Egeumi vagy Archipel tengerrel köti össze. Hossza hét, széle $\frac{3}{4}$ geographiai mértföld, de néhol annyira összeszorul, hogy 875 lépésnél nem szélesebb. Mind az európai, mind az ásiai parton, egymással szemközt, több fehér várak állanak, melyeknek sötét nyiladékból ágyuk pillantanak ki, de nem hiszem, hogy jelen állapotukban keresztlövéseik által egy erős hajóhadat föl bírának tartóztatni. Szultáni firmán nélkül idegen hadihajónak e szorosan átmenni nem szabad, sőt napszállta után kereskedelmi hajónak is tiltva van az átmenei.

Lord Redcliffe, az angol követ, egyszer erre liajózgatván, eszébe jutott, hogy, bár hadihajón volt, a firmán elő mutatása nélkül fog a szorosan keresztül menni. Azonban mihamar megdördüle egyik várbul az ágyuszó, emlékeztetve a szabály megtartására. De ő csak ment tovább, sőt a gép gőzét megkettőztetve sietett, midőn egy második golyó a corvette forgó kerekét szétzúzta. Neki sokszor van ily fej-bogara, mit az angol spleen-nek nevez, de ekkor még sem űzte a tréfát odább, hanem megállította a hajót, s kiszállván a partra, a basát gondos örködéséért s az ágyús parancsnokot jól célzott lövéséért melegen megdicsérte. — így a játékot, mit mint különcz kezdett, diplomataképen végezte be.

Az európai oldalon van, de még a Marmara, (Propontisz) partján Rodosztó, a bujosó Rákóczynak száműzetési lakhelye, a régi Heraclé, a népes Gallipolisz; az ásiain, a kioszi öböl körül Niczea, a híres concilium

városa, Nikodemia a birodalom fővárosa Diocletian alatt; ben a Dardanellák két partján a váracon kívül több jelentéktelen városkák s falvak vannak, melyek az említést nem érdemlik.

Vidékét sem vadnak, sem szépnek nem mondhatni. Az európai még kopár és műveletlen is és változatosság nélküli. Az ásiái kiesb, mosolygóbb, itt-ott a hajós elébe minaretes falucskák fehérlenek, körülvéve szőlőkertektől, ligetes halmoktul s sötéten zöldellő völgyektől, melyekben csörgő patakcsák sietve! folydogálnak. A levegő oly átlátszó tiszta, s néha a hajó oly közel haladt a part mellett, hogy a teve hátán utazók ruháinak színét is kivehettük. Sőt egykor láttuk, mint röpiült föl hirtelen egy daru-sereg, s jóslatteljes háromszögletet képezve, a magasban csattogó éneklés közt vonult el fejük fölött. Asiából Európába ménének ők át, mint egy légi karaván-sereg, árnyékaikon hajónk keresztülmenvén, utunk e szerint metszte egymást, a nélkül, hogy érintkeztünk volna, — mi a föld bujdosói vagyunk, ők a lég hajósai, ők észak, mi nyugöt felé siettünk.

A Dardanellák ásiái oldala történeti emlékekben is gazdagabb. Elhagyván Tsardak faluját, mely mellett áll egy hajdani tömlöcztorony, mi most fénytornyul szolgál, utána jön a régi Lampszacus városa, hol egykor Vénusz meretrix temploma állott; továbbá ott, hol a Nagara-fok a tengerbe kikönyöklük, s a szoros legkeskenyebb, mutatatik a hely, hol Xerxes, az elhízott király, híres hidját vereté, melyen serge át volt menendő. Még most is nyög e tenger a korbácsütésektől, melyekkel e gógös zsarnok megcsapatta azért, hogy hidját összerombolni merészlette. A hagyomány ide helyezi Abydosz és Szesztos városait is, általellenben egy-

mással, melyek közt a szerelemtől égő Leander annyiszor átúszta a tengert — míg végre az irigy habok elnyeltek. Újabb időben a tudósok e legendát mesének állíták, azon oknál fogva, mivel kétségbe vevék, hogy úszó ez utat megtehesse, míg végre Byron őket elnémitá; 1811-ben június 20-án, számos tanú jelenlétében, 1 óra tiz perez alatt Leander útját úszva ő maga megfutván. Ehhez közzel van azon vár, melyet a görögök Dardanellának, a törökök Csanak-kaleszszinek neveznek.

Hol végre a dardanelli szoros az Archipel tengerbe beomlik, épen szemközt, mint egy pyramis emelkedik Tenedosz szigete,

Est in conspectu Tonedos, notissima fama
 Insula, dives opum, Priami dum regna manebant;
 Nunc tantum sinus, et statio malefida carinis,
 Hue se provecti deserto in life^ore conduit.

balra, az ásiai oldalon, I d a szellős hegysora kél magasan, mely alatt hajdan állott a fényes Ilium (Trója); amaz Tenedosz, Virgilre, emez, .Trója az isteni Homérra emlékeztet; tehát itt lezárom törökországi naplómát, mert bár még a török birodalomban s vizeken járok, de érzem, ó érzem, itt már Hellász hős szellemei lengenek felém.

Üdvözöllek titeket, ó claszszicus világ szép lelkei!!!

GÖRÖGORSZÁG.

I.

Midőn alföld dús rúnáin
Rétet, mezőt lovon jártam,
S Tokaj arany szőlőfáin
Őszszel, gerezdekre vártam,
Nem hittem, hogy egykor a Dardanellák
Között fogok hajón utazni,
Hallgatva vén szikláit mint csapkodják
Sötét tenger zúgó habjai.

Midőn szavaltam mint gyermek
Virgil gyönyörű époszát,
Nem hittem, hogy láthassam meg
Laocoonja Tenedoszát,
S hogy járjak ott, hol valaha Trója állt,
Achillesz küzdött és Hektor halt,
S Agamemnonnal idegen partra szállt
A legrégebbs nagy hajóhad.

Rég volt ez, négy ezer éve!
Előttem e hős alakok,
Mintha látnám viva, élve,
Pánczélsörgést bár nem hallok, —
Mert bár bukott Trója, de lelt egy Hornért
Ki zengve halhatlanítá őt,
Ó hány hon van, mely elpusztulva véget ért,
De hasztalan várja a n a g y költőt.

Még nem valék kilencz éves, midőn mint másodosztálybeli tanuló, a csavargó Bodrog partján egy házban, téli hosszú estéken, az első nem - kézikönyvet olvastam. E könyv Trója ostroma volt, mely a boldog emlékezetű Haller Hármas históriájának egy részét teszi. A történet oly régi volt, a tér, hol az lefolyt, oly távol tőlem; az események szálait benne istenek fonták, mesés hősök vívták benne a csatákat, — képzelhetni, hogy e classieus világ nevei, jellemei, alakai ifjú elmémbe mi mélyen s maradandólag nyomódtak, mint lágy viaszba legtisztábbau nyomódik a legelső kép. Azóta nekem a fejedelmi szelíd méltóság mindig az ősz Agamemnon, a nyögött bölcsesség mindig az öreg Nesztor, az okos ravaszság mindig Ulyszsesz, a heves ifjú erő mindig az arany hajú Achillesz, a hű s elszánt hazafiság mindig a haldokló Hektor képében jelent meg, — szóval, történetesen, Homér lőn gyermekkorom első költője, mint az (európai) emberiség gyermekkoráé is ő volt.

És íme, most ott állok, hol Trója állt! E közelség hozzá azt eszközli, hogy az idő és térbeli távolság közöttünk elenyészik, mint álomban összeérnek múltnak s jelennek messze határai. Valóban csodálatosan érzem magamat; úgy tetszik, mintha a képzelet országában járnék, mintha nemcsak Ásiába, de azon túlvilágba jutottam volna, hol Homér hősei most is élnek. Szent fájdalom egy nemével hordtam végig szemeimet Ida méltóságos hegysorán, mely kelet-nyugati irányban emelkedve foly, és sóvár, sőt lángoló pillantással kerestem a pontockát, hol egykor álla a büszke Ilium.

Ugyan mért ne vallanám meg: a világszerte híres trójai síkság tekintete annyira hatott reám, hogy szinte reszkettem gyermeki örömben. Ki a classzicai

világ társaságában növekedett föl, az hideg kebelrel mellette bizony nem mehet el.

Szerencsémre a hajón velünk utazott a sztambuli görög consul is, ki kétségen kívül észrevévén lelki megilletődésemet, nagy látcsövét használatul átajánlá, s mivel egykor Trója vidékét bejárta, képes volt minden fontosabb pontot készséggel megmagyarázni. Az idő tiszta, az ég derült lévén, könnyű vala az Idahegy tövében, Bunar-basi török falu jobb oldalán egy szirtdombot kivennem, mely elszigetelten állva, fellegvárnak teljesen alkalmas, — ezen állt hajdan Trója, most a dombot fa és vad csalit borítja, s a fényes királyi lakból egy cziszterna s egy torony csekély omladékain kívül semmi nem látható.

Úgy van, mint Sztrábo hüven leírja: Ida fő hegyláncolatából két ág válik itt le a tenger felé: egyik a rhereumi, másik a szigeumi fokban végződve; mindenik egy-egy félkört képezvén, ekkép együtt alakítják az úgynevezett trójai síkot, melyet egy oldalról a Szimoisz, más oldalról a Szkamander vize öntöz. »Még most is látni itt, mondja ő, a vad figefákat, Aezietesz sírját, Ilusz emlékét és a nevezett két folyamat, melyek közül az a rhereumi, ez a szigeumi fok felé folydogál, míg végre egyesülve Új-Trója mellett, közel a szigeumi fokhoz a tengerbe, ömölnek, mielőtt már előbb a Sztoma Limné nevű mocsarat képezték volna. Rhereum városa egy tetőn áll, s hozzá közel egy homokos sík terül el, hol láthatni az Ajanteumot, azaz Ajax sírját és templomát, melyben van szobra is.«

Trója emléke iránt a hajdankor hősei s nagy emberei is különös kegyelettel viseltettek. Romjait nemcsak Xerxesz meglátogató, az iliumi Minervának ezer ökröt

áldozván, nemcsak Aeschynesz, az athénei nagy szónok, hanem Nagy Sándor is, ki meztelen nyargalt az általa csodált Achillesz sírhalma körül, reá koszorút aggatva, mint viszont kegyencze, Hephesztion, a Patrokleszére tón egyet. Juliusz Caezár, ki a trójai síkon lakó népet nagy jogokkal ajándékozta meg, szinte megfordult e nevezetes helyen, legalább ide látszanak mutatni Lucanusz következő versei:

Sigeasque petit famae mirator arenas,
Et Simoentis aquas, et Graio nobile busto,
Rhetion, et múltúm debentes vatibus umbras.

más helyen Caesarról mondja ugyan ő:

Securus in alto
Gramine ponebat gressus, phryx incola, manes
Hectoreos calcare vetat.

Marcusz Antoniusz volt az, ki Ajax szobrát innen elvitette, mit azonban Augusztus visszaadatott. Sztrábo és Pauzaniász ugyan nem jártak itt, de úgy látszik, mindazt, mit e helyről oly pontosan írtak, hiteles utazók tudósításaiból merítették. Ez utóbbi világosan megjegyzi, miképen Ajax sírhalma már akkor felnyitott.

Ehhez járul, hogy régi történetírók tanúbizonysága szerint, Achilles sírhalma századokon keresztül nagy, csaknem isteni tiszteletben tartott, mi egyik oka volt annak, hogy az oly sok ideig épségben maradt. Különféle görög népek eljárógattak ide, felajánjani neki mezei termékeiknek zsengeit, s áldozatokkal lecsilapítani rettenetes árnyékát. Senki nem merészelt volna egy éjéttölteni sírhalma körül, honnan ő, a monda szerint, gyakran kiszállta teljes fegyverzetben, forgatván lándzsáját szörnyű haraggal. De máskor szelídebb tüneménynek

vala helye e sír, midőn Thétisz, a nereidáktól körülvéve, lágyan lebegett a hullámok színén, édes hívogatások közt keservesen siratván korán elvesztett fiát. A theszszáliaiak, kiknek ő fejedelmi vezére volt, a trójai háború után sok ideig évenként ide küldözték jelesb embereiket, hogy emlékéet áldozatokkal s játékokkal dicsőítsék, s a dodonai oraculum parancsa szerint kettős áldozattal kedveskedtek neki, mint halhatlannak fehér, mint halandónak fekete bikát öltek, énekelvén a hymnuszt: »Ó Thétisz, tengerek anyja, nője Peleüsznek, te vagy az, ki adád az életet a nagy Achillesnek; ő a trójai partokon hagyta azt, mit emberi természetképen atyjától öröklött, de a Helleszpont bírja a halkatlan erőt, melyet tőled isteni anyjától nyert. Jövel és szállj le e magas sír halomra, és végy részt az áldozatokban, miket Achillesnek nyújtunk, jövel, és könnyeid folyását megszüntetvén, vegyülj Theszszália gyermekei közé, ó Thétisz, tengereknek istenanyja, nője Peleüsznek!«

Sőt Nagy Sándor, nem ugyan a régi helyen, hanem a tenger partján, ott, hol az Egeumi tenger kezdődik, Tenedosznál alább, Új-Trója városát alapítá, mit a törökök Eszki (=ó) Isztambulnak hívnak. Egykor ez fényes város volt, míg Máriusz földig nem rontá, s bár Szulla újra felépíté, de most puszta rom, csak izmos falai állanak, s néhány templom, sztádium és színkör hatalmas márványomladékai.

És különös, a különböző kor folytonos tanúbizonyosságai daczára is találkoztak tudósok, kik nemcsak Homér mint ember léteit kétségbe vevék, hanem Trójáét is tagadák, úgy hogy azt a múlt század végén az angol utazó Chandler, és a franezia Lechevalier mintegy újra fölfedték. És mi szolgált nekik kutatásaikban szövétnékül? Semmi egyéb, mint Homér két nagy költeménye. Tud-

niillik Homér oly pontos a vidék, a hegyek, a folyók, a források, a sírhalmok leírásában, melyek annyi századok alatt is vagy semmit, vagy keveset változtak, hogy utána, mint biztos kalauz után, minden helyet, sőt nagyobb eseményt könnyen meg lehetett határozni. Költeménye a régi görög világ leghűbb geographiája, s az énekeiben elszórt topographiai adatok szerint, Trója síkjára tökéletesen ráismerhetni, mint rá a zöld erdőborította Ida setét hegysorára, hol a szerencsés Páris három vetélkedő istenasszony, Juno, Pallász és Vénusz Aphrodite között fölségileg, ítélte.

Mint Homér leírá, most is ott foly rohanva Trója keleti oldalán a Szimoisz hegyi pataka, s mellette ott emelkedik Callicolone kies dombja. Ott van Thymbra völgye, s hozzá közel Ilusz sírhalma, melyen Hektor haditanácsot tartott. Priamusz, kísérve a vénektől, a magas város falairól könnyen szemlélhette a lejtős síkon folyt csatát, hol a mellette álló szép Heléna neki a görög vezéreket sorban megmutathatta. A város nyugati oldalán most is ott bugyog fel Szkamander kettős forrása, melyet Homér így ír le: »És ők (Hektor és Achillesz) eljutának a két szépen buzogó forráshoz, melyből az örvényes Szkamander kettős pataka ered. Azok közül egyik mindig hó, s körülte lebeg fölfelé meleg gőz, mint kél füst az égő tűz körül; ellenben a másik nyárban is hideg mint a jégeső, vagy mint a téli hó, és a jég megfagyott darabja. E forrásokhoz közel köbül szépen kivágott váluk állanak, hol Trójának asszonyai és kecses hajadonai az ünnepi öltözeteket mosták egykor, midőn az achajok táborának megérkezése előtt e vidéken béke virágzék.« (Iliász, XXII-ik ének, 147—156. sor.) Igen, e két forrás most. is foly, mint három ezer év előtt; mit isten

indít el, az nem akad meg soka, de mit ember alkot, az romlékony. Homér után kiszámíthatni azon tért, melyet a félig szárazra kihúzott görög hajóhad a parton, s a hadsereg a síkon elfoglalt, és e számítás az illető öböl s táborhely területével teljesen megegyezik.

Hektor sirhalmát bizonyosan nem ismerni; Homér azt mondja róla, hogy a városhoz közel volt. De igen Protezilauszét, melyről állítja, hogy az a Helleszpont európai oldalán van. Ez most is valóban ott emelkedik; ő volt az első görög, ki a harczban elesett. Szinte biztosan meghatározhatni a Szimoisz partján Troszmoszt, a görögök közhalmát, hol összegyülekezni szoktak, mint Myrina sírját, Aezieteszét is, és Iluszét, mely van azon ut mellett, mely a mezőről a városba vitt. De a hajósoknak leginkább feltűnik a rhéteumi és szigeumi fok közt 300 iábnyi magasságban emelkedő gránit partfal, mely mint egy természetes erősség védi Trója síkját a dühösködő hullámok ellen. E szirttető felül lapos, s rajta több falak és egyéb omladékok állanak, miket a hajósok már messziről megpillantanak a tengeren, s mik nekik vezérjelül szolgálnak a szorosba bemenni. S lehetetlen, hogy bár kinek szembe ne tűnjenek azon pyramis alakú földhalmok, melyek sorban állanak itt a tengerparton, s nőni, emelkedni látszanak a szerint, a mint hozzájok közeledünk, /

A rhéteumi (mai török neve: Karanlık limáni) fokon kidomboruló sírhalom Ajaxé, a szigeumi fokon pedig (új neve: Jeni-cser) közel kilencz forgó szélmalomhoz, három szinte csűrök (conicusz) alakú sírhalom kél, t. i. Antilocluszé, Patrokluszé és Achilleszé, mely köztük a legmagasabb, 29 láb magas. Ezt 1788-ban Choiseul a sztambuli francia követ kiásatta, de benne csontpron,

hamun, lacrymatoriumon, egy érez szoborcsoporton s két kőedényen kívül semmit nem találtak, szóval semmi olyat, mi archaeologiai tekintetben valami új felvilágosítást nyújthatott volna. E négy sírhalomról beszél Homér, mondván: »Ott fekszik Ajax, vitéz mint maga a hadisten, ott Achillesz is, ott ennek barátja Patroklusz, ki bölcseségben istenekhez hasonlított; ott az én szeretett Antilochuszom, bátor és hibátlan, ah kedves fiam (Nesztor szól itt), ki futásban és csatában oly gyors voltál.« (Odyssea, III. ének, 109—112. sor.)

Homér így írja le Achillesz temetési pompáját, adván azt Agamemnon ajkába, ki vele a pokolban találkozik:

»Körülted az öreg tengeristen szülöttei, a nymphák állának, kik panaszkiáltások közt téged ambroziás kötösökbe öltöztetének. A kilencz ruzák is panaszkodának, szelíden felelgetve egymásnak, és nem volt a danaok között senki, a ki nem sirt volna, oly megható volt az istennők zengő éneke. Tizenhét napon és annyi éjszakán át folyvást siratánk mi, úgy az örök istenek, mint a halandó emberek. A tizennyolezadikon megégeténk, s nagy számú hízott juhokkal és görbe szarvú tulkokkal áldozánk. Te pedig isteni ruhádban, illatos kenőcsökkel s balzamos mézzel bekenve égtél, és az achajai hősök közül sok, érzemzben ragyogva futkozott gyalog és kocsin a lobogó halotti máglya körül. Nagy fegyverzörgés hallatszott. Midőn végre Hephaesztosz szent tüze megemésztett, fehér csontaidat, ó Achillesz, gyorsan összetakarítók, rájok tiszta bort és balzamot hintvén. De anyád (Thétisz) egy arany edényt ada; mint mondá, Dionyszosz ajándékát, s a híres Hephaesztosz művét. Ebben nyugszik csontod, ó dicső Achillesz, összevegyítve Patroklusz tete-

meivel, de ezektől külön van Antilociusz pora, kit te, a megholt Patroklusz után, mindenek felett becsültél. Aztán mi, danaok szent tábora, tulnan egy csodálatra méltó sír halmot emelénk, ott a széles Helleszpont tengerbe szögellő partján, hogy az onnan, a tenger hullámai felett, messziről feltűnjék az embereknek, mind azoknak, kik most élnek és a kik jövőendőben élni fognak. . . Tehát holtoddal sem enyészett el neved, sőt inkább dicsőséged örökre élni fog minden népeknél.« (Odyszeia, XXIV. ének, 58—94 sor.)

Azonközben hajónk csendesen, de folyvást haladt. De én nem szüntem meg nézni Ida hegyét s Trója síkját, a hősköltészet e classzicusz földét, ama halhatlan csaták színhelyét, e tért, mely a görög és a római lángész, Homér és Virgil által örökre fölszenteltetett. Sőt még, midőn balra az Egeumi tengerbe befordulánk is, s vidékét part és távolság elfödte előlem, képzeletem ott lebegett, vágyva utána, mint vágyunk egy eltűnt szép álmokép után.

Itt az Egeumi tengeren utazva, valóban egészen a classzicusz s a mythologiai világban érzem magamat. Jobbra sárgás partjaival emelkedik ki a habokbul Lemnosz szigete (mostani neve Sztaliménész), hova leesett Vulcán, midőn Jupiter haragjában őt az Olympról ledobta; ennél közelebb esik a kies Tenedosz, mely a Dardanellák bemenetelénél mint őrtorony kél ki a vizekből, török várának tornyai az öböl felett messze kifehérlenek. Mint hajdan, most is boráról híres. Homér korában itt uralkodott az ezüst ifjú Phöbusz Apolló, s a nagy költő ide helyezi Laocoon esetét, kit gyermekeivel együtt két tengeri óriás kígyó mesterségesen körülfonva ölt meg. Ki

nem ismeri, habár másolatban, a remek szobrot, mely ez esetet megörökíté? Ezen túl, Szmyrna felé, hosszan nyúlik Leszbosz (mai neve Mytiléne), úgy hogy közte s az ásiái partok közt a tenger mint egy tág csatornát képez. E sziget volt Szapphó hazája, az egyetlen asszonyköltő az ó-világban, kinek szava képes volt ezredeken át hangozni hozzánk.

Az ég felhőtlen volt, a tenger sima, menny és föld mint két tiszta tükör tündöklött egymástól vissza; esti zephir lágyan, hűsen, mint egy erdei lehellet simogatta arcomat, mert a kifáradt nap már kezdett a hegyek ormaihoz közeledni, hogy mögöttük pirosán majd eltűnjék. Könnyű hajónk rengés nélkül szelíden s gyorsan haladt a víz redőtlen színén, mint egy korcsolyás, ki sebesen szalad a sima jég hátán. Az utazók mindnyájan a fődélre gyűltek élvezni a szép délutánt, mely oly bájos volt itt, az ásiái partok mellett, e jóniai szelíd ég alatt, hol minden vidéknek, helynek, hegynek, folyamnak, szigetnek egy-egy történeti emlékezet még új bájt kölcsönöz. A költői csalódást még kellemesbbé tévé néhány chioszi görög pásztor zenéje, kik nemcsak úgy voltak öltözködve, mint Homér pásztorai, de kiknek hangszereik is hasonlítanak azokhoz, miket a régi domborműveken (bas-relief) ábrázolva látunk,

Én magamba vonulva a hajó jobb karzatára dőltem, s Mytiléne, e szép nagy sziget nézelésében gyönyörködém folyvást. Az egészet elég magas hegyek zöld koszorúja futja körül a legfestőibb csoportozatokban, miket valahol láthatni. Köztök s a tenger közt kevés sík, de termékeny föld van, mely hol egy szűk völgyet, hol egy meredek fokot képez, miket olajfák sötétben árnyékoznak be. Mindenütt nagyobb s kisebb öblök vannak,

mik a szigetek széleit mintegy kicsipkézik, s mikben nagy hullámok zuhognak fel sala egyhangú mormolással, s itt-ott a tar szirtekre mint fehérülő koszorúk nyúlnak fel a habok tajtékjai, hogy róluk ismét lehulljanak. — Máshol az ormokrul hegyi patakok futnak alá, melyek a part szélén naraneserdőket öntöznek; néhol a hegy oldala ketté nyílik, s látni hosszú mély völgyet, mely százados platánok rendetlen sora között a sziget belsejébe vezet. Itt-ott a part körül s az öblökben vitorlás sajkák eveznek, messziről hasonlók a tengeri madarakhoz, midőn ezek fehér szárnyaikat lebegtetve kinyitják, sok sajka pihen, némely rakodik, egy érkezik, más távozik, masztikot, selymet, olajat s narancsot vive Szmyrnába vagy Sztambulba. Ritkán tűn fel a hegyek oldalán egy-egy falucska, melynek cserép házfödelei messze kivöröslenek, különben csendes minden, csak a kelő füst jelenti, hogy ott is emberek laknak. Mindenütt csend, derű, fény, meleg, zöld, árnyék, bőség, jóllét, magány s a boldog megelégedés egy neme nyugoszik, s egy hires pont, völgy, tető a mást váltván fel, kedvem volt volna majd itt, majd ott kiszállani, megtelepedni, egy kunyhót vagy kioszkot építeni, s itt élni le hátra lévő napjaimat, e partokon, hol a tenger örökké zug, e források mellett, hol sötét olajfák illatoznak, e magas hegyfokokon, hol vén platánok, fenyők, cypirusok közül messzire kitündökölnek a magasán legelő kecskéék fehér csoportjai.

Ilyen az utazó sorsa. Vándorlásiban sok szép vidéket talál, hisz a nagy természet szépségekben oly kimeríthetlen, itt egy csendes völgyet, ott egy festői partot, odább egy pompás kilátású ormot, illatos erdőket, csörgő forrásokat, s minduntalan fölfölsóhajt, hogy itt nem született, hogy ott nem telepedhetik le, szóval mindenütt,

hol szép tájt lát, ahhoz lelkét vonzódni érzi, s bár ekkor szemléli először, valódi bánattal válik meg tőle, — de hiában, megy, mennie kell, mert mind ez nem hazája.

Már az éj leszálla, s mi még mindig Mytiléne partjai körül evezénk. A tiszta égen Luna szelíd fénye világolt. A vidék az volt, mi nappal, csak megvilágítása változott, de ép ez tévé, hogy az egész éjjeli vidék nekem új szépségben jelent meg. Ha a nappal a szem országa, az éj a képzeleté, s az enyém felizgatva lévén: körültem rajongani véltem a haj dánkora dicső szellemeit. Még mindig közel valék Trója omladékához, s így nemcsak Homér hősei vonultak el ragyogó sorban lelkem előtt, hanem Görögország mindazon nagy férfiai, kiket Herodot, Thukydidesz s Plutarch leirt. Leszbosz egyik kiülő bérzfokára tekintve, ott, szinte látni véltem Szap*pho halvány alakát, lanttal kezében, éppen midőn a tántogó hullámokba ugorni készül, — sőt az egész Olymp isteneinek gyülekezete elvonult előttem, tanácsot tartva a szomszéd Ida ormán, melyet, az éjjeli csillagoktól megkoronázottan, még mindig láthattam. Így töltém én el ébren az egész éjét. De ki tudna alunni, midőn egy új világrész mellett első ízben jár? s én most szívom először Asia levegőjét, most járok először a classzicus földön, melynek történetét ifjúságomban előbb tanultam» mint hazámét, s nagy embereit már akkor bámultam, midőn hazáméit neveiről sem ismertem.

Épen akkor kelt a nap, és minő ragyogó pompában kelt föl, midőn a szmyrnai öbölbe érénk. Háta mögött tágas amphitheatrumként magas hegysor övezi körül, hol meztelen, hol zöld erdőkkel behintve, itt-ott oldalain, magasan, fehér faluk, mint fészkek, festőileg függenek,

s kiülő ormokon számos szélalmok forognak. A várost czypruserdő félhold alakban keríti be, s fölötté egy domb uralkodik, melyen egy régi várnak rovátkos falai omladékosan állanak. Mosolygó tekintete van az egésznek, a száraznak még ott is, hol a hegyek kopárok, de különösen nagyszerű, sőt fölséges az öböl. Ez százsorta festőibb a Dardanelláknál, s ha ragyogóbbnak kell is a nápolyi öblöt mondani, ebben vau egy oly valami, sehol másutt fel nem található, mi utolérhetetlen. Minden oldalról oly alpesi, oly változatos, oly vad és mégis szelíd hegyek veszik körül, melyek az egésznek egy pász' tori s igénytelen jellemet adnak; mintha Helvéczia hegyeit, de nyárban s hó nélkül látnok, s mintha ez öböl nem egy tenger, hanem csak egy nagy hegyi tó volna. Itt valóban csaknem mindig szélcsend van, a hullámok többnyire simák, a tenger mélyen hallgat; hasonló ez öböl csende egy vízzel tölt völgy csendéhez. Itten minden nagyságot, magányt, nyugalmat, némaságot leheli, a tenger roppantságával egy kerti tó szelídsége egyesül. Mintha e tengerkanyarulat azok számára volna teremtvé, kik békét s magányt keresnek, s a nagy hullámokat, nagy tengeri jeleneteket kedvelik nagy veszélyeik s zajaik nélkül. Elég látni e fölséges öbölt, hogy elhigyük, miként Homérnak itt lehetett, itt kellett születnie; mint az ő lelke, ez is oly mély, oly tág, oly nagyszerű, és egyszersmind oly tiszta, oly derült, oly változatos. S ki tagadhatja, hogy a költő lelke rendesen azon világot szokta visszatükrözni, melynek képei ifjú leikébe korán nyomódtak.

A város maga az öböl fenekén, elég szűk lapályon, a hegy s tenger közt fekszik, jobbra, balra és köröskörül egy czyprus-erdőtül környezve. A révben számtalan

sajkák s hajók állanak, melyeknek árboczaik messziről tekintve a part magas fáival egy erdőt látszanak képezni. Az öböl mindenütt oly mély, hogy nagy és kis hajó bárhol horgonyt vethet. Mienk alig állapoték meg, azonnal számtalan csolnak seregé körűl, s öt—hat nyelven kiabáltak felénk, ajánlva szolgálataikat, minket partra szállítani. Mert Szmyrna, mi a nyelvet s ruhát illeti,, cozmopolita város, van itt minden, török és angol, görög és francia, örmény és olasz, arab és máltai, s jól esik az utazónak Asiában saját hazai nyelven megszólíttatni. És valóban, Szmyrna 140,000 keleti lakosa közt 20,000 európai származású telep él.

A legszélső épületek, vendéglők és kávéházak, nem is a szárazon, hanem a tenger fölébe oszlopokra vannak építve, s midőn a padozat szőnyegére letelepedém, kedves volt alattam a tengerhabok loccsanásait hallanom. De a mely kávéházba először menénk, enni semmit nem kapánk, csak inni. A konyha lobogó tüze mellett szép sorban álltak az apró rézbögrék, melyekben findzsáknint főzik a kávé, s a másik oldalon egy alacsony polczon hosszú sort képeztek a tiszta, fénylő narghil-edények, mert mint nálunk most minden szivarozik, Sztambulban minden csibukoz, úgy itt minden narghilt használ.

Mint keleten minden kereskedő-város, úgy Szmyrna is egy név alatt két várost foglal magában, egyik a muzulmánoké, másik a keresztyéneké és európaiké. Amazoké mindig a hegy magasb oldalát foglalja el, alulról fölfelé lépcsőzetesen emelkedvén, mint hazánk szőlős vidékein hegyoldalokban a pinczétet építeni szokták. A házak többnyire fából építvék, veres cserépfödeleik a napfényben messze ragyognak. Egymástól kert által választvák, ez szükséges óvakodás ott, hol a polygamia,

a hárem és rabszolgaság a házi életnek alkotó részét teszi. Ablakaikon mindenütt rácsozat van, s e miatt nem mondom, hogy fogházakhoz, de mindenesetre kolostorainkhoz hasonlítanak. Rendesen egy emeletűek, kertől körülveve, melyből a fige- s narancsfák dús lombjai a kerítésfalon mintegy kiömlenek, míg az udvaron egy márvány tartóból hús forrás szökik fel; — csak egyszer volt alkalmam egy ilyen udvarba bepillantani, és azon festői csoportozatot, melyet a szökőkút körül puha szmyrnai szőnyegen fekvő nők és gyermekek képeztek, soha nem fogom elfelejteni. Néhol az ablakok közé czémentből parányi kalitok ragasztattak, beléjük több lyukak furatván, a végből, hogy a fecskék a házikókba jöjjenek fészkelni; megható vendégszeretet, mely keleten kiterjed az állatokra is, mint testvéreinkre a teremtésben, ez elv s ez érzés, e hit, az indus brahmvallás egyik legnagyobb érdeme, s meg kell vallani, hogy emberek és állatok közt sehol oly bizalmas, mondhatni kedélyes viszonyt nem láttam, mint láttam keleten. Az állat bízik az emberben, mivel benne soha nem csalódik. A házak külseje fehér, mely égbék színű vonalokkal, virágokkal, lombokkal s más arabeszkekkel van kiékesítve, az egész oly tiszta, friss, csinos mint egy fehér porcellán edény, mely tarkára vau festve. Ritkán látni fehér márványból épült házat, de néhány igen szép van. Gyár egy sincs, és így sem magasra nyúló kémények nem füstölögnek, sem zörej nem háborítja meg az utcák csendét, s az egész török város annyival inkább hasonlít apró kolostorok csoportozatához, mivel az elfátyolozott nők, mint megannyi apácák néma árnyékokként lengenek végig az utcákon. Ez egymástól elszigetelt, fáktól árnyékozott, bezárt lakok körül bizonyos csend,

magány, titkosság uralkodik, s a mely házkört birtokosa ily gondosan elzár, hajlandók vagyunk hinni, hogy ott nagy házi boldogság őriztetik. Egyszersmind mindenik ház úgy van helyezve, hogy az a hegyekre s a tenger felé nyílt kilátással bírjon, egyetlen gyönyörét ez elzárkózott keleti nép az erdők illatában, a tenger liüs fuvallatában, s a szabad természet és derült ég nézelésében találván.

A muzulmán város felett egy szép czyprus-erdő zöldéi, ala tta a basa palotája, katona laktanyák s fegyvertárak vannak, melyek egész az öbölíg lenyúlnak. Eből látni, miként a török nép okosan számít, mert mindenütt biztosítja magának a két pontot, mi neki az uralkodást az idegen fajok felett biztosítja, tudniillik a tetőket s az öblöket, ott a várakat, itt az ágyutelepeket.

A keresztyén városrész len a tenger partján terület, s az öböl környékét tartja elfoglalva, annyira, hogy némely házak czölöpökön már a tenger színe felett állanak. Itt vannak az európai consulok házai is, s előttük az illető hatalmasságok lobogói magas árboczokon lengenek. E tengerpart a város legélénkebb része, itt vannak a boltok, kávéházak, vendéglők, itt örökös a zaj, alku, vitatkozás, itt szünetlenül, mint hab hah után, jön-megy a napszámos, a matróz, a kalmár, a halász, portékákat vive most a bajorul a partra, majd a partrul hajóra szóval, nyelvben és öltözetben itt a legtarkább népvégiüléket láthatni, mely minduntalan sűrög-forog, mint a méhsereg a kas száján folyvást ki- és besiet, míg az öbölben a tenger színét sajkák ezrei lepik el.

Ámbár a városnak különböző részeit bejártam, nem találék semmit, mi különös leírást érdemelne. Csak ar-

ról volt alkalmam meggyőződni, hogy itt az európaiak is keleti szokás szerint élnek; hiában, ki hova költözik, szükségképen el kell fogadnia új honának mind jó, mind rossz szokásait. Az európai ép úgy megszűn Ásiában az lenni, ki volt, mint az ásiai nem maradhat Európában a régi.

Szmyrna több bazárral bir. Ez egy-egy szűk utca, melynek mindkét oldalán kőépület foly, melynek ivei alatt apró czellák vannak, és ezek a boltok. Ablak nincs rajtuk, sem más ajtó azon palánkon kívül, mely elején, ha lebocsáttatik, ajtóul szolgál, ha fölnyittatik, ablakul, a mennyiben ez adja a világot. Az ür a két bolt-sor közt nem lévén befödve, a nap ellen magokat úgy védik, hogy felül gerendákra deszkákat raknak, de itt-ott kört hagyva, mert különben épen nem látnának, hanem ép e változatossága napfénynek és árnyéknak a legfestőibb, legváratlanabb, legbizarrabb jeleneteket idézi elő úgy embereken, mint dolgokon, Fény és homály, külön és együtt, mint egy dévaj festő, hol idealizálja a mindennapit, hol nevetségessé teszi a komolyt; itt egy szecszen papucsvarrónak orrahegyére egy fénypontot vet, ott egy nő sárga feredzsét (köpenyét) tarkán megfoltozza, mint egy zebra-bőrt, az üvedények, pillangós saruk ragyognak mint drágakövek, mi fénylő, az a sötétben színtelen, mi hamis, az a napsugárban lángol; — egyéb-iránt az itteni bazárok kicsinyben a sztambulihoz hasonlítanak, azon két különbséggel, hogy kincsben kevésbé gazdagok, de a keleti czikkek s termékek olcsóbban kaphatók.

Itt is sok szép mosé van, de nagyszerű egy sincs; mindenik mellett van egy vagy két sugár minaret, melyen az erkély hasonló azon vitorla-gyűrethez, mely a

hajók árboczainak tetején látható. Vannak ékes szökőkutak is. kicsavarodó chinai tetőkkel, s mór ízlésben finoman faragott oszlopkákkal, falaik beírva, hol aranyos, hol kék betűkkel koránbeli bölcs mondatokból. Mint London belsejében még ma is sok temető van, s mint az hajdan Európa minden városaiban egykor szokás volt, itt is a városban több kisebb s nagyobb temetők vannak. Némelyik kőfallal van bekerítve, némelyik nincs, s bennök itt tyúkrok szemet keresve járkálnak a sírok közt, ott macska nyújtózik a napon, vagy mosott ruhák száradnak a cypirusok ágain, mert keleten élet és halál, temető és város nincs egymástól úgy elválasztva, mint nálunk; itt a sírok közt az emberek ülnek, alusznak, dohányoznak, esznek, mulatnak, dalolnak, a nélkül, hogy a muzulmán ebben botrányt látna, őt az élvezetben a holtak nem háborgatják, mint ő sem véli, hogy azzal, mit tesz, a kedves holtak álmát háborgatná.

Több utasok lévén, kik az úgynevezett karavánok liidját meg akarák látni, egy tolmácsot (drogmán) fogadánk, ki azonnal annyi szamarat fogadott, a hányán valánk. Megjegyzem, mikép keleten számárháton jární épen nem nevetséges, s a legnagyobb méltóságok tétovázás nélkül ráülnek; csak ha e keleti szokást tudjuk, lesz előttünk megfoghatóvá, hogy Jézus maga számárháton tartá Jeruzsálembe diadalmenetelét. De az itteni szamarak nem is hasonlítanak azon nyomorult állatokhoz, melyek nálunk búsan ballagnak juhnyájaink előtt; hozzá járul, mikép nyereggel, kantárral, szőnyeggel díszesen el vannak látva, csengők, rézkapcsok, ezüstös pillangók, mindenféle szinii rojtozatok, s tarka csigák függelékei az egész paripának tökéletesen illendő kinézést adnak. Így indulánk el útnak, elől egy bottal a tol-

mács ment, ravasz ficzkó, ki életében már sokat megcsalt, mint minket is, utól a számár tulajdonosa, ki egy hatalmas póznával kíméletlenül döngette a röstelkedő állatokat.

Kibontakozván a város tekervényes szűk utczáiból, mi nekünk magunknak, a tolmács vagy egy ariadnei fonal nélkül nem sikerült volna, végre pár óra múlva a nevezett hídhöz elértünk, hol egy kis török őrsereget találánk. Ezek közül egy sem volt európai, mind . kurd vagy arab, drúz vagy egyiptomi volt. Fejökön magas turbánt hordtak, bugyogó fehér vászon-nadrágot viseltek, mely hátul mint egy zsacsó lógott, a széles öv, mely csípejőktől csaknem hónaljig ért, tele volt szúrva pisztolyokkal, handsárokka, lábaikon papucs, lábszáruk meztelen s barna mint a cserzett bőr, ábrázatuk naptól égett rézszerű, szemök éles mint a sasé, orruk hajlott, szakálluk nem volt, de bajuszok annál bozontosabban függött le. Ezek a rend fentartása végett voltak itt, s kétségkívül derék, jámbor emberek, hiszen oly nyugalmasan üldögéltek a földön, pipafüstöt eregetve csendesen, de ha velők egy pusztában találkozom vala, képök s fegyverzetök után ítélve, rabló-beduinoknak fogtam volna tartani.

Mi is melléjük telepedünk, egy pázsit-oazisra. mely fölött ős platánok lombsátora tartott árnyékot, s azonnal nemcsak a keleten elkerülhetlen pipával s kávéval kínáltak meg, de utczalló czukrászok mindenféle édes itallal s csemegével is ostromoltak. Egyikünk »halvát« választott, melynek alkotó részei: zézamagbul készült olajos liszt és méz; másik »muhalibi-t«, mely rizsliszt, édes mandula, rózsavíz és gyümölcsle vegyítése; harmadik »rakhatlakumot«, mely szőlőmustból,

szemolin lisztből, czukorbul s baraczkmagból készítették; italokbul választhattunk »serbet-et«, mi friss uarancsbul, czitrombul, birsalmábul készül és kedves savanyize van, vagy »kosab-ot«, mely nem egyéb mint befőzött gránátalmának, rózsának, őszi baraczknak, vagy bár mi más gyümölcsnek valóban kellemes leve. Adtak »raki-t« is, mi nem más, mint egy erős rhum, csak bort nem árultak, mert azt nyilván nem, csak titokban szabad inni. Valóban, törökországi utániban én már annyiféle új, ismeretlen, s a mi fontosabb, annyi különösen ízletes ételt és csemegét Ízleltem, hogy bátran állíthatom, mikép az, ki ezek készítése módját összegyűjtené, a nyálkóknak hazánkban is számos seregétől örök hálát s egy halhatatlan torta-émléket érdemelne.

Néhány óra így eltelvén, már épen visszaindulandók valánk, midőn egy teve karaván sereg a hid túlsó végén összegyűlt, s lerakván terhét, selymet, szenet, bort, gyümölcsöt s különbféle masztikot és fahéjat, pihe-nés után vissza fogott térni a pusztába Tyra és Bainerd felé. Úti társaim közt volt egy angol is, kinek az a szeszélyes ötlete jött, hogy egy karaván-utazásban részt vészen. Társat keresvén, én azonnal ajánlkozóm. Csak az első állomásig szándékozónk menni. S azonnal két bérlett teve hátára mászván, megkezdők utunkat, s kalauzunk irtán ment egy teve a más után, sorban, egyenkint, mint nálunk a ludak a gúnár vezérlete alatt a learatott búzaföldre mennek. Mihamar messze valánk a váróstud, lakatlan pusztaságon, s különösen érzém magamat, körültem látván a sok tevét, melyet mi Európában csak pénzért vagy fejedelmi állatkertekben szoktunk meg-láthatni, ez oly csodaalakú, mint áldott természetű állatot, mely engedelmesen letérdel, ha a terhet rá rak-

ják, mint akkor is, ha azt róla leveszik, s meletet, éhet, szomjat, fáradságot békésen tűr panasz és ellenkezés nélkül.

Velünk tévé az utat néhány tevecsikó is. Anyjok oldalához tapadva ösztönszerűleg most jobbra, majd balra félve pillantgattak, s ha egy új tárgy vagy egy szokatlan hang megijeszté, sietve szaladtak anyjok hosszú nyaka alá. Bár ez állat alaka csodálatos, bizarr, rút, háta púpos, lába görbe, alkata idomtalan, szőre fakó és kúszás: lehetetlen jó szívvel s szeretettel nem tekinteni egy ifjú tevére; képeinek kifejezésében annyi okosság, annyi jószág és ártatlanság van. Szemének golyója barna, mint egy érett gesztenye, mely fölrepedt hüvelyéből kipattanni készül. Tekintetében van valami bámuló, gyermekies, esdeklő és jó, mely az ember részvétét s a nagyobb tevék pártfogását mintegy kérni látszik; anyja lépéseit híven követi, az akár gyorsan, akár lassan megyen; szemében, mint az őzéiben, egy örökös könny látszik tündöklenni; így járja szegényke a puszták nyomtalan ösvényét mindaddig, míg anyja kidőlvén, rá kerül a sor, hogy viszont ő hordja az ember sátorát, s majd örök időig vándoroljon vele a homoktengeren, hévben és vészben, derült és borult időben, mert hiszen isten őt rendelte, hogy lenne a puszták szállító hajója.

E karaván kalauzai rendszeren aethiopai vagy abysziniai szerezcsen ifjú rabszolgák, kik a hosszú sor élén szamarháton járnak, lelógó meztelen lábakkal, rövid fehér gatyában, ékes övvel derekaikon, sállal kerített vastag turbánnal fejökön, miknek ez a nap égető sugára ellen legbiztosabb véde, — többnyire még mint gyermekek vétetvén, úgy tekintetnek, mint a család tagjai; csupán nevök rabszolga, ételök, italok, ruházatok,

dolguk az, mi a gazdáé; mert tudnunk kell, hogy keleten a rabszolga több a cselédnél, s hogy itt, nem úgy mint nyugaton, mindeniknek biztos kilátások van a szabadságra.

Mintegy nyolcz óráig utazánk, midőn az első állomást (karavan-szeralj, khán) elértük. Ideje is volt, mert a nap épen leáldozni készült, s tudjuk, hogy ekkor a muzulmán minden dolgát félbehagyván, imádkozik. Le is szállá valamennyi, s a földre arczra borult, sőt a tevék is mind letérdelének, azért-e, hogy gazdáik róluk lekelhessenek, avagy szokásbul, nem fejtegetem, de anynyi bizonyos, hogy e látvány előttem örökre felejthetetlen marad. Egy pusztaság terült szemeim előtt, végtelen sík, mint a nagy tenger, mély csend uralkodott körülöm közel és távol, a tiszta ég fölöttem hasonlított egy kiterjesztett erősséghez; a láthatár messze, messze, ott, hol a nap lenyugovék, lángoló biborszínben égni látszott, s én, mint a hossza sorban legutolsó, annak alkonyodó enyhében földre borulva láttam magam előtt nemes ak az embereket, de az állatokat is, — ó ez valami fölséges, lélekemelő, megható látvány volt. Most volt először igazi fogalmam arról, Mózes és Mohammed miként találták föl Istent a p u s z t á k b a n .

Mi az angollal csak másnap térénk vissza Szmyrnába, az éjjelt egy karaván-szeraljban vagy kliánban, az ásiái puszták e csárdájában, töltök. Egy ilyen khán kelet síkján a legfestőibb, legköltőibb látvány. Ez rendszeren egy szegény kő- vagy faépület, melynek födele kukoriczakóróbul vagy myrth-galyakbul áll, Isten az ura vendége minden utas. Néha van mellette ól is a lovak számára, de mindenik áll egy füstös teremből, mely körül egy alacsony fenyőpad foly, mire az utas kitér-

jesztvén szőnyegét ott alszik, ott költi eledelét, az üvegetlen ablaknyílások az esti hűs szellőnek szabad jöveteltmenetelt engedvén. Benne, mint Veszta-templomban vagy oltáron, egy örökös tűz pislog, mely soha ki nem alszik, mert az utasok, kik azt életben tartják, soha nem hiányoznak, e mellett gyújtogatván meg pipáikat s főzvéen kávéikat, midőn megérkeznek. Ritka helyen van patak, de kút mindenütt, mely mellett egypár platán magánosán emelkedik; ezeknek tövében keresztbe vetett lábakkal, üldögélnek az utasok, török, örmény, arab, albán, zsidó, mindenik imádkozik saját módja szerint, vagy ábrándozva nézi, csibuk füstje mint oszlik el a légben, föl-fölfigyelve, ha lovaik néha egyet horkannak; oldalt a nők gondosan elfátyolozott arcukkal egy myszteriozus csoportot képeznek, bajlakodva apró gyermekeik körül, kik kavicsokkal gondtalanul játszanak; itt egy utaslovaít dörzsöli, más itatja vagy szerzősáimait tágítja ki, ottletérdelt tevék kőrőleg várják, hogy gazdáik róluk a tehert levegyék, — míg végre minden, ember s állat mély álomba merül a pusztaság is elhallgat, csak néha-néha egy ismeretlen sivitás, mint villám a sötét eget, szakítja meg a síri csendet, de nem tudni sem azt, honnan jött, sem azt, mit jelent, bár az állatok veszélyérző ösztöneiknél fogva ilyenkor mindig össze-összerezzennek.

Hajnalban már 2 órakor mindnyájan talpon valónk, a karaván ment keletnek, mi vissza Szmyrnába térénk. A klián üres lőn újra, mint volt jövetelünk előtt, csak két élő maradt benne, a tűzhelyen a pislogó zsarát-nok, mely új vendégeket vár, és a háztetőn galyfészkében egy gólya, mely hosszú orrát kinyújtván, gondolkodó képpel látszott az emberek sorsáról elmélnedni, kik körulte

örökké jönnek és mennek, — e vándorlás hű képe az életnek, melynek pályája oly hosszú és oly rövid egyszersmind, a bölcsőtől nyúlik a sírig, az időn kezdődik s végződik az örökkévalóságban.

Visszamenet utunkba ejtők ama váromladékok, mely Szmyrna felett, Acropoliszképen a Pagusz hegyén emelkedik. Egy ó temetőn kellett hozzá mennünk, mely elhagyatva lévén, kezd újra egy czypruserdővé válni; ez a sorsa itt a földnek, kertből temető, temetőből idővel erdő lesz, s a ragyogó márványemlékek hitvány utczai porrá válnak. Szmyrnát mint várost Nagy Sándor alapítá, de csak Lyzimachus végzte be. Hajdan e város egy volt a jóniai legfényesebb s leggazdagabb városok közül, szép s lágy ege alatt a tudományok s művészetek sokáig virágoztak, míg Tamerlan s a török hódítók hadai ismételve el nem pusztították. Büszke vára már több század óta pusztá rom, s híres emlékeiből és épületeiből nincs semmi, itt-ott hever néhány oszloptöredék, több belőle új házakba van beépítve, a sztadiumnak és színház helyét is alig ismerni. Azonban, fáradságunkat gazdagon megjutalmazd azon fölséges kilátás, melyet e hegytetőről élvezünk: lábainknál fekvővén a város veres és fehér házaival, kúpos moséival, sugár minaretéivel, czyprus erdőivel, elszórt narancs, füge, olaj s citromkerteinek buja csoportozatával, nagyszerű vidékének festői változatosságával, messze a tengeren a számos szigetek úszkálni látszottak, de főképp fölséges volt a ropant öböl, mely csendes, fénylő és tisztán kék, mint fölötté a derült ég, és mindezt képzeljük egy meleg, egy átlátszó lég ezüst fényében főrödve tündökölni.

Végre elmenék Mélesz homéri patakából inni. A monda szerint ennek partján, lengő nádjai közt, szülte

Hómért anyja Cbriteisz, mint nádak közt találatott Mózes is, az a költők királya, ez a prófétáké. Hornért én úgy tekintem, mint a classszicus kor napját, ezt ő világítja meg nekünk, ha ismerjük; oka, mivel ő az égen függve maradt. Mutogatják azon barlangot is, hova elvonult, midőn emlékezetében költé verseit. Egykor itt dicsőségére egy csarnokot emeltek, mely nevét viselte, s hol a város polgárai tanácskozásait is tartották, — ez sem áll többé, de él Homér dicsősége, sőt ez az, mi nemcsak e pataknak, e városnak, e tengernek, sőt egész Hellásznak fényét kölcsönzi. Hajdan Szmyrna az ő képét nyomatta pénzeire is, jelül annak, hogy a lángész a valódi f ő 1 s é g.

Némely tudósok, kik újakat szeretnek állítani, bár azok oktalan paradoxok, Homérban nem egy személyt, de egy iskolát, egy jellemet akarnak találni. De bizony a Hómérök egy egész fajtát elhinni nehezebb, mint a titánokét; a természet nem szokta szülni csodáit rakásonként; teremtvén egyet, Hornért, — ime azóta folyvást pihen, ezredek múltak el a nélkül, hogy egy második Homér támadt volna.

A legszörnyűbb képtelenség gondolni, hogy az Iliászt s Odyszszeát többen írták volna. Tervében a leg-tökéletesebb egység van, részeiben a leggyönyörűbb harmónia, meséinek lánczolatában a leghiánytalanabb összeállítás, nyelve egyöntetű, gondolataiban, érzeményeiben, színeiben a legkövetkezetesb rokonság és összehangzás. Ily remekmű csak egy agyban s szívben fogamzhatott, mint Phidiász csak maga végezhetette be a szobrot, mit ő kezdett meg. Ha igaz az, hogy a valódi költészet az emberiség egyetemi nyelve, mely Job, Dávid, Homér korában ugyanaz volt, mi ma, melyet minden világérszben

s korban az emberek megértenek, mert az emberiségben a szív érzése, az indulatok hangja soha nem változik, mint a vélemények és eszmék változnak; ily értelemben Homér mint költő, míg csak ember lesz, mindig fog csodálatni, mert mindig fog értetni. A legtöbb költők, ldk egy kornak, egy nemzetnek, egy bizonyos szellemi állapotnak nyelvét beszélnek, rendesen egy vidék, egy kor, egy nemzet tolmácsai, más vidék, más nemzet, más kor már nem érti őket; de Homér minden idő, az egész emberi nemzet, ő a világ költője.

II.

Borús időben indulánk ki a szmyrnai öbölből, de e ború csak utóhangja volt az éjjeli sötétségnek; alig viradt a rózsás ási hajnal, a nap a fellegeket mihamar elűzé, s hajózásunk kedves lőn, mint egy tói sétautazás. Sőt mihamar oly tikkasztó meleg lett, hogy a kapitány jónak látta felvonatni a fődél sátorernyőit, és mi ekkép kellemes árnyékból gyönyörködhetünk az új meg új vidékeken, melyek a szerint, a mint eléhaladánk, lépésről lépésre változtak. Néha kis delphineek (marsonin, Meerschwein) játszadoztak hajónk körül a hullámok barázdáiban, úszva villámsebesen, mintha a gőzössel vetekedni akartak volna, néha ismét egymást üzték, szőkévé egymáson átal, míg a kerekektől vert tajtékokban végkép eltűntek. Egyszer egy ónszinü dörgécse alakú roppant hal emelkedők ki a mélyből, fekete uszósárnnyal s hosszú lándzsafarkkal, melyre víg matrózaink nem egy szigonyt hajítanak, de mind hiában.

De engem nem érdekelt sem az, mi a hajón, sem az, mi a hajó körül történt, én még egészen a mytho-

logia meséinek s a régi történet emlékezeteinek éltem. Mi bájhatású hallani ilyen nevek et: Khiosz, Leszbosz Szalamine, Délosz, Athéné, Korynth, Marathon, Argosz és ime, én nem csak hallom e neveket, de hozzájuk közel vagyok. De sokszor hiában fordulék a hajósokhoz eligazodás végett, mert e híres helyek neveiket is csaknem elveszték, úgy hogy e szigetek itt most három név alatt ismertetnek: a régi név alatt, ez a költői, az új név alatt, ez a geographiai, és a török név alatt, ez a hivatalos. De hála istennek, a földabroszok és diplomaticai jegyzőkönyvek daczára is mindinkább a régi nevek kezdenek győzni. A költészet diadalmaskodott a tudományon is, a politikán is. Midilli és Mytiléne helyett Leszbosz, Tsoka-Adászi és Czerigo helyett Kythére, Krit és Candia helyett Créta, Tinó helyett 'benősz, Zea helyett Czeosz fog fen maradni.

Először is Chioszt, a borok kellemes s termékeny szigetét találtuk; hegyeit sűrű erdők fődik, öbleit várak koronázzák, minden partoldalbul egy templomka s egy kis falu fehérük ki, számos apró részeiben sajkák hemzsegnek, telve férfiakkal és nőekkel, kik évszaki termékeikkel Szmyrnába készülnek. Aztán Mikónosz jött, mellette Délosz jelent meg, mely a monda szerint a vizeken ide-oda lebegett mind addig, míg Neptun megállítá tridenszével, hogy benne a Jnno által üldözött Latona szülhesse Apollót és Diánát. A napnak szentelt e sziget hajdan oly tiszteletben tartaték, hogy arra kutyának lépni, vagy ott holtat eltemetni nem volt szabad, s benne még a persák roppant hajóhada is megtartóztatta masát minden rablástól. Utunk aztán Párosz és Naxosz közt folya odább; amaz adta hajdan Hellásznak azon páratlan tisztaságú márványt, melyből a Praxitele-

zsek és latinuszok halhatatlan szobraikat s oszlopos templomaikat teremték, emez színhelye volt Ariadne, Thezeusz és Bacchus mesés történetének. Créta eszünkbe juttatja a bölcs Min ősz s a szörnyeteg Minotaurusz mondáját. Szeripbosz kopár, meztelen, vázszerű színében borzadva láttuk a kietlen, a búsan puszta helyet, hova a római zsarnokok számúzték azokat, kiket üldöztek. Szkyros (távolabb a szporádok közt) emlékeztetett Achilleszre, ki ennek ligeteiben lányruhába átöltözve gyermek-éveit tölté. Milo tar és sovány bérczetét rútnak találtam volna, ha azt egy kedves, lány, csak a keleti éghajlatban honos violaszin tündéřileg be nem fátyolozza; itt találták föl a híres milói Vénusz csonka szobrát, a görög művészet e legremekebb maradványát, s képzelhetni mi nagy volt a régi görögöknél a műszertet, mi számosak a műkincsek, midőn egy ily parányi, szegény szigetke is oly tökéletes szobor birtokában volt, melyet azóta sem volt képes utánozni senki.

Ezek és sok más szigetek teszik az úgynevezett kykladokat; a tenger itt nem egy üres láthatár, hanem egy nagy tó behintve számtalan fokokkal, szigetekkel; minduntalan új meg új merül föl, soknak lakója s neve sincs, de sok más történeti, hangzatos, híres, szóval claszszicus nevet visel, úgy hogy bámulnunk kell, hogy annyi monda, történet, költészet ily szűk téren lehetett s megférhetett. Mintegy körben üldögélnek a tenger kék puha szőnyegén e szigetkék, közülök mindenik egy költőnek, egy hősnek vagy istennek adott léteit, s ha nem szépek ligetek zöldje s erdők eleven koszorúi által, szépek a hír s emlékezet hatásosb, állandóbb, hervadhatlan bájánál fogva, mert melyikből nem származott egy költemény, egy philosophia, egy re-

mekmü, szobor, templom vagy öntvény, miket ma több ezer év múlva is csodálattal szemlélünk. Akármerre tekintünk, mindenfelé száz meg száz brigg, goélette, caravel, kaik, sajka vitorlázgat; némelyiknek alaka egészen ősrégi, hasonló az argonauták naszódihoz, s e mythologiai nevek, helyek, emlékezetek, alakok közt csak azt vártam, hogy egyszerre a vén Neptun a háromágúval kezében tűnend föl a liabokbul, kísérve az amphytritok, galateák és tritonok csodaseregétől,— valóban a delphineek, meszszeről látva, némely tengeri istenekhez meglepőleg hasonlítanak.

Most kezdem belátni mi nem igaz képlettem volt a claszszicus világ földéről. Ha szellemét felfogtam, az bizony tanáraink modorának daczára történt, kik üres plirázisokra oktattak, töredékeket mutattak fel, adomákkal tápláltak, de a mythologia mélyebb érzelmét, a gövög nép magas műérzetét, történetök s status-életök philosophiáját nem is kísérik megmagyarázni, hihetőleg mivel magok sem értették. Ki itt nem utazott, soha sem fogja Hellászt ~s a hellén népet teljesen felfogni, nemcsak vezéreit és statusférfiait nem, de költőit sem; e szigetek, e hegyek, e tenger, ez éghajlat látása nélkül örökké homályos marad Homérnak száz meg száz epithetonja, mi magában véve fölösleges, jelentéstelen, csak itt látjuk, hogy egy-egy szócskával ő minden dolgot, helyet, népet s fekvést mi festőileg s élethűn jellemez Most még inkább meggyőződtem arról, hogy utazás nélkül minden oktatás tökéletlen; bár volna minden iskolának egy hajója, melyen az ifjakat utaztatnák! ki egy népet s földet óhaját megismerni, látogassa azt meg; ha lehet, hajózza körül a földgömböt, a világ a legjobb könyv, abba isten maga írta be mi van és mint van.

Kythére nevét hallván említeni, mely Vénusznak volt kedvelt hona, e szigetet magamnak én is úgy képzelém, mint melyben úton útfélen rózsák, myrtek s a kék és szerelem egyéb virágai nőnek; és mit láttam? egy fakó szigetet hasadozott szirtoldalakkal, kicserepedett partokkal, honnan sem fekete föld, sem pázsit nem mosolygott előmbe; Déloszrul szinte azt hittem, mikép azt Diána azért választá ki magának, hogy árnyékos rengetegekben vadászati kedvét tölthesse; és az nem egyéb mint egy vulcán természetű szikla-telep, melyben, mint neve mutatja, a nap égető heve fészkelni s dúlni látszik. Honnan van az tehát, hogy a régi költők és írók mindenütt virágzó szigetekről beszélnek ott, hol most mi köves és bérezéseket találunk? Lehetetlen, hogy kortársaik szeme láttára ekép túlozni mertek volna. Avagy e föld, idők folytában végkép kimerült volna, s összeesett az, a nép életerejét vesztvén, mint a test öszszerogy, ha azt a lélek elhagyja? Mert valóban e szigetek nagy része most pusztá csontváz, melyről a piros lmszat teljesen lehulladozott. Avagy mi hibánk az, északiaké, hogy déli éghajlaton is mezők buja zöldjét, erdők fürtös lombozatát várjuk?

Azonban másrésről meg kell vallanom, hogy melőzve a bájt, mit a szigeteknek a claszszikai emlékezetek kölcsönöznek, bírnak ezek egy szépséggel, mi nekik sajátjuk. Fekvésök kellemes a kék tenger tükrén, hegyeiknek alakvonalai szépek és tiszták, kivált midőn a meleg ezüst fényében s az átlátszó lég violaszínében játszadoznak, számos öblök kicsipkézvén partjaikat; nekik ez bizonyos könnyűséget ad, csoportozatuk hasonló egy föld-abroszhoz, melyen a szigetek s hegyek domboralakban ülnek ki, és festőibb látványt képzelni sem lehet azon

városoknál, melyek a tengerparttól kezdve fölfelé pyramis alakban és emeletesen nyúlnak fel a bérczeken. Szóval, e helyeknek szépségét nem egyes részletekben kell keresni, hanem azon titkos harmóniában, melyben itt a tárgyak meglepő rajza, az ég örök tisztasága, a nap fényköde, a színek változó játéka s a tenger szüntelen! hullámozása egy egészsze olvad. Kétséget nem szenved, mikép e szigetek hajdan, a görög nemzet fénykorában, a természet mostohaságát szorgalommal bőven kipótolták, s így berkek, kertek hívólag zöldeltek ott, hol most avar se terem, és e meggyőződés csak egy új ok csodálni a görög nép egykori nagyságát. Én hajlandó vagyok hinni azt is, mikép ama nép szépnek főleg azt tartá, mi szorgalom s különösen művészet és művek által lón szép, s ki itt három ezer év előtt utazott, annak szemébe e számtalan szigetekről mindenfelől új meg új márványtemplomok, oszlopok, szobrok s ezek körül zöldellő szent olajberkek (= Teménosz) ragyogtak. E nagy szigetcsoportozat a tengeren elhintve nem egyéb volt mint szent épületek s műemlékek ropant múzeuma, melyben a látogatók ide-oda hajókon jártak.

Ha én a görög világot különösen szépnek találom, senki ne csudálkozzék rajta. A vidékek szépségének elemei közé tartoznak a nagy emlékezetek. Ezek nékiek egy nevezhetetlen báj adnak, mint az éjnek azt ad a hold, mint a hegyeknek azt adnak az ó romok. Nagy események jelentéktelen tájt is érdekessé tesznek, s mindig szebbnek tetszik az, melyben a természeti szépség föltételeivel a történetei is egyesülnek. S itt, hol most utazom, e hegyek, e szigetek, e tengerek nem telvék-e el a régi kor legnagyobbszerű emlékezeeteivel? nem ural-

kodtak-e itt istenek, kik nincsenek többé? nem itt éltek-e a tudomány, művészet, polgári erény s hazafiság örökké dicső hősei? hol van nép, mely oly magasan áll s oly mélyen sülyedett mint a görög nép? Maga egy-egy itteni régi név az emberi s nemzeti élet legbámulatosb drámáit idézi föl lelkembe. Hiában, az emlékezet nagy varázsló; természetes, ha Amerika újdonan irtott téréin, miknek nincs múltja, semmi ilyesmit nem érezünk, mint melynek neve sem tudatott akkor, midőn népeit s nevét Hellász a történetben többször megújította.

A régi hellén világ fölött ily gondolatokba merülve állongék a hintázó hajón, s a nap a Tenari-fok körül épen lenyugvóban volt, sugaraival egy fényutat vetvén hátra a tenger habjain, midőn ama görög consul, kiről már fölebb szólék, s ki alapos helyismeretével útközben annyiszor eligazita, meg veregetvén vállamat, ujjával egy pontra mutatott. Az a Szuniumi fok volt, melynek szellős ormán 14 márványoszlop áll, maradványai Minerva templomának. A leszálló nap gyönyörű lánggal világítja meg az egészet. A keskeny bérczfok, melyen mint egy talapzaton, a rom áll, magánosán emelkedik ki a tengerből, mely alatta most is úgy zúg és zajlik mint harmadfél ezer év előtt. Túl rajta kezdődik Görögország, de ez nem látszik; az most temetőkert, és ez oszlopsor, megaranyozva a naptul, annak s í r k ö v e .

III.

Ha a vén Neptun kristály barlangjában a tenger fenekén fölébredne, csodálkozni fogna, látva hajónkat, mely vitorla s lapát nélkül repül sebesebben, mint ő vízi

lovain szokott, s a gőz zaját valami elrejtett ló prűszkölésének, sivitását nyerítésének, a forgó kerekek fogait rohanó lábainak venné. Bár szél ellen, így haladánk mi gőzösünkön, az njkor legszebb s legfontosabb tálmányán, csodálni az ókor legdicőbb maradványait.

Mihamar Attica partjánál valánk. Utunk Athéné révei előtt vitt el, a phaléri s munychiaiba csak egy pillantást veténk, és bemenénk a Piréeuszba. Bemenetelénél, mely igen szűk s hajdan lánczczal záratott el, két oszlop áll, mely valaha két óriás oroszlánt hordozott, s erről a középkorban oroszlánöböhiek is neveztetett; ez érczálatok most a velencei fegyvertárban vannak, hova őket innen 1686-ban, Morea meghódítása után, Morozini Ferencz vitte. Helyettük most az oszlopokon világító lámpák emelkednek, kevésbbé szépek, de hasznosabbak.

A Piréusz öböl kicsiny, de biztos, mély, a legnagyobb sorhajóknak is alkalmas. Még Themisztoklesz alapítá, vele Athénét két párhuzamos kőfallal kötvén össze; akkor nagy is, népes is, gazdag is volt, de utóbb görög szabadságával együtt elpusztult; 1834-ben alig állott benne nyolcz faház, most újra kezd virágozni, naprul napra új boltok, raktárak, kavéházak épülnek, házainak száma hét százat, lakosaié 6000-et közelit meg. Régi omladékokban nem bővelkedik, egy Neptuntemplom alapköveit s azon épületét látni, mely egykor a hajókon érkezett élet raktárául szolgált, és egy ledölt sírkő mellett egy üreget, melyet a zajló tenger hullámai nyaldosnak, — monda szerint ez a Themisztoklesz sírja volna.

Hajónk horgonyt vetvén, kimondhatlan nyugtalanul várám a kiszállhatás pillanatát, hogy azonnal Athénébe repülhessek. Harmincz—negyven sajka evezett ide-oda

körülünk, integetve, kiabálva; egy figét, narancsot, gránátalmát, serbetet árult, más partra akart szállítani, több pedig az athenéi vendéglőket ajánlgatá. De mintha egy varázskört vontak volna hajónk körül, ahhoz közelni egyik sem mert. Senkit nem engedtek a hajóhul kiszállani, miért? azt nem tudtuk. És ez így tartott három óráig. Nekem azonközben figyelmemet magokra vonták az ezer meg ezer zoophyták, melyek hajónkat mint eső után a gombák, körülsergelték. Ez egy szép s csodálatos állat; hasonló a spongyiához, vagy a káposztavirághoz (kartifiol), teste ezer tölcéséres ágazatbul áll, alaka gömbölyű, színe zöld, közepe piros, s ha kinyílik mint egy virág, a víz színére fölszáll, ha összevonja magát, lesülyed. Valóban csodálatosan, mintegy elbűvölve érzem magamat, minden oly új, ismeretlen s idegen körülmény egy idő óta. Szmyrnában tevéken járék, tengeren delphineket láttam, most itt zoophyták hemzsegnek lábaimnál, a sajkások görög nyelven kiáltoznak felém, az öböllel szemközt Aeginát, jobbra tőle a hires Szalamiszt szemlélem, alig száz lépésnyire hozzám Themisztoldesz sírja emelkedik, szóval ifjúságom álmainak országában vagyok, járok, élek; — valóban csaknem elszédültem kéjemben, alig tudtam, ébren vagyok-e vagy álmodom, s mit sem csodálkoztam volna, ha Szókratész koszorús fővel jövend vala felém, s egy platói lakomára, hol bor közt bölcselkedtek régi szokás szerint, meghív.

Végre beszálltunk egy tágas sajkába, melynek orrában a nemzeti, a kormányzászló lobogott, és az vitt — a veszteglő intézetbe. T. i. azt állíták, hogy Szmyrnában, honnan jövének, a pestis uralkodik, miről pedig ott mi semmit sem hallánk. A veszteglődé egy körülkerített tér, melynek közepén egy hosszú épület áll, miből

két udvarra apró kamarák nyílnak. Egy valóságos klostor, sőt egy valóságos tömlőcz. A szoba, melyet nekem kijelöltek, üres s négy falán, az ajtón s padozaton kívül benne semmi sem volt, még ablak sem. Kinek ez nem tetszik, szabadságában áll felbútorozni. A nyoszolyát, a lepedőt, a párnát, a takarót, a széket, az asztalt mind külön kelle kérnem, mert mind ennek külön díja volt; palaczkot adtak, de pohárt már nem, míg külön nem kértem. Mind ez piszkos volt, az ital keserű, az étel rász, de valamennyi méreg drága. Azt hittem volna, haramiák barlangjában vagyok, ha a czimer nem mutatja, hogy kormány épületében lakom. Így tölték el négy hosszú éjét és négy még hosszabb napot.

Szerencsémre Sztambulban sok munkát összeszerzék, melyek Hellász történetére vonatkoztak; azokat olvasóm reggeltől estig. E folytonos olvasmány feledteté velem unalmas helyzetemet, s még nagyobb lánggra hevíté lelkemben azon bámulást és kegyeletet, melyet a claszcicusz világ istenei, hősei, művészei s bölcsei iránt gyöngé korom óta éreztem. Földén tudván magamat s folyvást történetével s nagy embereivel foglalkozván, mintegy kivetkőztem magambul, egészen hellén kezdtem lenni, belsemben hasonlító szűk kamarám falai közt hernyóhoz, mely csendében fogságában addig sző, fon, dolgozik, miglen pillangóvá változik át.

Valóban, mi parányi tért foglal el e tartomány, Attica, sőt egész Hellász a földtekén, rajta alig tün szembe, és befolyása által mi megmérhetetlen határokat szerzett magának a politikai és műveltségi geographiában! Nincs a művelt világban egy szöglet, melyet a hellén nép lelke nem ihletett volna. Szelleme folyvást érezteti magát az emberek minden gondolataiban, min-

den beszédeiben, és az magát azokban mindig fogja éreztetni. Belőle merítették nemcsak a költők ihletet,, ékesszólást a szónokok, eszméket a bölcsek; befolyása mutatkozik tapinthatólag a mostani művészet legszebb teremtményeiben is. Az építész, a szobrász, az ismeretes világ minden részeiben tőle kölcsönöz, őt utánozza; műtörédékei, csonkán is, a fejedelmek csarnokainak díszzeit teszik, legszebb templomaink, múzeumaink, sőt palotáink, hol a nemzeti képviselők tanácskozni gyűlnek, ugyan annyi emlékek, miket eszmében a hellének lángeszének köszönhetünk. Bár Hellász most pusztá, szobrai, csarnokai rég ledőltek; de harmadfél ezer év óta mintácul szolgálván az utókornak, élnek ezekben, mint bölcsei, költői, történetírói; nemcsak magok által élnek, de új élet forrásaivá lőnek mindazon népekre s korokra nézve, melyek belőlök merítének.

S nem e kiválasztott nép nyelve lőn-e az emberiség egyetemi nyelve a tudományokban? És ez nem történetesen lőn így, ez az ő szellemi munkásságának s teremtő erejének következménye. Kie a kincs, azé a kulcs; nyelve egyetemi nyelvvé azért lőn, mert a szellemi kincs raktára lévén, tanulása elkerülhetlenné vált. Még a keresztyénség elterjedésének is az lőn legfőbb eszköze; igaz, Palesztinában kelt e szent növény, de Hellászban virágzott ki, s attól eltérve, hogy a szent ige a görög mint legműveltebb nyelv szárnyain járta be a világot, e nép műveltsége, a mint az költőiben, szónokaiban, bölcseiben nyilatkozáék, vala azon szellemi alap, mely az apostolok s térítők útját előkészíté. Moráljok már keresztyén volt, csak cultuszok nem, csupán számos isteneik nevét kellett egyre levonni, s az új vallás lényegben készen állt.

Igaz, ez ország most pusztá, városai eltűntek, mint szobrai is, templomai romban hevernek; de szellemileg nemde mi belőlük születünk? E nép nem halt meg telj esen, bennünk mint utódaiban él. Bármely néphez tartozzék az utas, itt járván, úgy kell magát éreznie, mint érzi a gyermek, ki elődei sírján áll, a kiknek ő léteit köszönheti. Sőt mi, kik tanúi vagyunk, Hellász nagy emberei ezredek folytában mi nagy befolyást gyakoroltak az emberiségnek mind gondolataira, mind tetteire, kedvezőbb helyzetben vagyunk, semmint voltak a régiek, az ő nagyságukat teljes mértékben felfogni. Kortársaik őket, egy Periklészt, Szokrateszt, Platót, Leonidászt, Epaminondaszt, Thukydideszt, Demosztheneszt néhány rövid pillanattig szemlélték, de mi őket több ezer éven át látjuk világotlani a föld láthatárán, minden új év, mely elmúlik, egy lépcsővel emeli a talapzatot, melyen szobruk áll, hogyne volna tehát érdekes járnai a földön, melyen ők születtek, sétálni a ligetekben, hol ők elmélkedtek, ülni a templomok márvány oszlopromai alatt, hol ők imádkoztak? Megvallom, én reszkető örömmel néztem elébe a közel napoknak, midőn meg fogom látni Athénét, mely napja volt Hellásznak mint Hellász a földnek napja volt, — Szpártát, hol egy nép élt egy családi életet, — Meszsztént, melynek egész története egyetlen nagy elégia, Olympiát, hol majd ezer évig játéokra egy egész nemzet gyűlt össze, szóval, meg fogom látni azon országot, melynek különböző népei az emberi s polgári fejlődés történetének legváltozatosb, legnagyobb s legvonzóbb példáit nyújtják.

E veszteglődében legkellemesb óráim az éjjeliek voltak. Ó ezek a szép éjszakák! Az ég tiszta, világos, átlátszó, mint aczeltükör, a lég szelíd, illatos, enyhe, még

most szeptemberben is, s mintha az eget itt még egyszer annyi és sokkal ragyogóbb csillagok borítanák mint nálunk. Legörömestebb merengék a tejút szikrázó csoportozatán, melyről a mythologiai monda azt tartja, hogy azon tejből származott, mely Juno emlőjéből folyt ki, midőn azt Herkulesz mint csecsemő megharapta.

Esténkint gyakran le-leülék partjára a tengernek, mely az udvar déli részét nyaldosta, s órákon keresztül hallgatám egyhangú mormolását. A tenger folytonos tompa, dörgő zúgásában van valami ábrándoztató; ez egy titokteljes beszélgetést látszik folytatni az emberrel, hozzánk a magányban s csendben szólni látszik egy érthetlen, de sokat jelentő nyelven. Ilyenkor hazámra s kedveseimre is emlékeztem, kevesen vannak már, de annál kedvesbek nekem. Van az ember életében egy időpont, midőn szerettei közül annyi lévén a túlvilágban mint a földön, szívét s hajlamait tekintve közönbös, akár itt marad, akár ő is elköltözik. Ekkor szokta aztán magától kérdezni: utolsó volt volna-e a csók, mit anyám kezére, nőm ajkára, gyermekem homlokára nyomtam? És a tenger folyvást jön meg, zúgbúg, s bús gondolataidat mint a hajót emelgeti a nélkül, hogy révbe vinné.

Így ült valaha Aeschynesz, az osztracismuzott, egy elhagyott szigetnek ormán, honvágygal tekintve Athéné felé, írván barátinak: Midőn Athénére s benne barátimra gondolok, ottani rokonimra, népgyüléseinkre, colytti lakomra, halészi birtokocskámra, a kellemes beszélgetésekre veled és Philinuszszal, minden vérem felzavarodik s másik oldalomra tolul át. Ó igen, sajnálom Athénét, sőt ott még Demoszthén megtámadásit is örömmel hallgatnám és elmésségeit, melyek Cteziphonon kívül soha mást senkit nem neveltettek meg. Örökké fogom saj-

nálni házamat, távol élve tőle nincs vigasz, csak a reményben, hogy egykor oda még visszatérhetek.

IV.

Végre ütött a szabadulás órája, s egy hitvány szekéren menék Athénébe, mely Pireusztól egy órányi távolságra fekszik.

Utam oda a hajdani párhuzamos kőfalak romai közt vitt, néha azok elporlott vonalán haladék, a hőség kiállhatlan, a por nagy volt, mert itt májustól kezdve októberig soha sincs eső. Nem messze látók egy szerény emlékkövet, melyet hálás polgártársai Kariszkakisnek emeltek, ki itt a szabadságharcban a törökök fegyverétől esett el. Dalolva midőn itt a földmivelő szántogat, sokszor talál csoutaira azoknak, kik ő vele hazájokért hulltak el, s megforgatván kezében, szívesen néz rájuk és helyezi azon csonthalomra, mely ott közel emelkedik, hol annyi hazafihősnek csontjai fehérlenek a napfényben.

E helyen túl utam a Kephiszszos vizén vitt át, s tovább számos olajfák közt haladt, de azok igen vékonyak, szomorúak voltak, tele porral; — nem így képzeltem Minerva szent fáit, előregedett fűzfáinkhoz hasonlítani. Köröskörül minden, domb és mező, fa és kert kiégve látszott, még a szőlők lombjai is sárgák voltak, bár a szüret még meg sem kezdődött. Csak a nap fénye ragyogott s a lég volt rendkívül könnyű, tiszta, átlátszó, melyen át a legtávolabb lévő tárgyak is csodálatos közelségben látszottak.

Útközben egy magános csárda előtt állapodánk meg, oly ürügy alatt, hogy a lovat itatni kell, de a

valódi ok volt, mert a kocsis inni, vagy inkább velem a kocsmáros érdekében költetni akart. Mondanom sem kell, mikép célját nem érte el, sőt e felesleges idővesztés csak türelmetlenebbé tőn látni Athénét; — valóban ha soká késik vala, gyalog indultam volna el.

A nap épen leszállá, midőn a vendéglőbe érek (Hôtel d' Orient), ép azon ház, melyben 1828-ban Ottó király lakott, midőn először Athénébe jöve mint nagykorú fejedelem. Ez egy közönséges polgárház, fákkal beültetett kis térre nyíló, — tetején egy erkély van, honnan szép kilátás esik az egész környékre, s a mi nekem még kedvesb vala, a magas, a büszke Acropoliszra.

Mihelyt szobámat elfoglalam, azonnal sietek ki a városba, mert bár éj volt, de ez itt világos, s kivált világos volt ekkor, a teljes hold szép fénye regényes színben s alakban tüntetvén föl előttem mindent, halmokat, hegyeket és omladékokat. Jobb pillanatot akarva se választhattam volna. A hallgatag éj e csillagának csendes sugaránál mindent látok, de mindent egy kétes, bizonytalan fényben; elfódi azt, mit takarnia kell, mutatja azt, mit láttatni akar, látom azt, mi áll, azt nem mi ledőlt, az óság redőit szelíden elleplezi, az alak nagyságát s szépségét emeli, s ekkép a hold halvány világával egyesülvén költői emlékezeteim, phantáziám megnépesíti e pusztaságot, a félsötétben itt-ott kinyúló oszloptöredékek épületekké egészednek ki, a várhegy előttem emelkedvén, falai mögött könnyű a hajdani pompát gondolnom, szóval, jól esik lelkemnek még most, mielőtt viradna, s a szomorú jelent látnám, emlékezetem előtt úgy vonultatni végig Athénét, a mint az volt Periklész dicső korában.

Nem kétlem, olvasóm is szívesen átengedi magát

egy oly boldog pillanat ábrándjainak, mely elébe a szabad, a virágzó, a ragyogó Athénét varázsolja.

Én tehát most görögnek, sőt athénei polgárnak képzelem magamat; a mythologia meséit mint hitem ágazatait tekintem, a templomokat imahelyekül nézem, bennök a szűz Minerva, a hatalmas Jupiter isteneim; ez ország őstörténete hazámé, mint gyermek annak emlékeiben nőttem fel, s hőseiben, költőiben, bölcseiben saját elődeimet tisztetem. Belsőleg ekként elkészülve indulok éjjeli szent utamra.

Athéné vidéke most is olyan, milyen Kekropsz idejében volt, itt a természet semmit nem változott. Keltre a Hymettusz hegység emelkedik, északra a Pentelikus, nyugatra a Parnesz és Kythéron, délre a tenger terül el, három öbölt képezve a partokon. E határok közt foglalt síkon kél a szirtes várhegy vagy Akropolisz, 350 láb magas, 430 széles, 950 hosszú. E hegy meredek minden oldalról, csupán nyugót fölül vezet föl egy lejtőség. Őskorban, talán Hornéi előtt, itt volt a város is, később Thezeusz korában, az a hegy alja körül terül el, ezért ez Thezeusz városának hivatott. Két kis patak, az Ilyszszosz keleti, a Kepbiszszosz nyugati oldalán, szűkén látja el vízzel a vidéket. A várost erős kőfal, itt-ott tornyoktól megszakítva, veszi körül, melynek két szárnya a tengerig nyúlván ki, ekkép a város az öblökkel biztos összeköttetésben van.

Körutamat a város keleti részén kezdem, ott hol az olympuszi Jupiter roppant temploma 122 óriás nagyságú márványoszlopon nyugszik. Túl rajta, az Ilyszszosz partján állanak több templomok, a Céreszé, hol ünnepük a kis mysztériumokat, Diánáé, kinek itt évenként ártatlan özekeket áldoznak, egy dombon emelkedik Callirhoé ki-

lencz csöví híres forrása, melynek tiszta vizében a menny-asszonyok és papnék szoknak fürödni. Ezen túl van a Sztádiuin egy hosszúkás kis völgyben, melynek lejtős oldalán fehér márványpadokon egymás felett emeletesen ülnek sok ezer nézők, s lármásan tapsolják meg a szerencsés győzőket. Az Ilyszszusz jobb partján áll a Lyceum, s ott épen Arisztotelész sétálva tanít. Ez egy szép épület, szellős oszlopsor futja körül, védisten Apolló ül szobra fogadja az érkezőt, falait gyönyörű festvények ékesítik, kertében lombos fák árnyékában faragott padok kínálóznak, hol míg tudósok elvonulva bölcselkednek, addig az udvar homokos terén ifjak és öregek gymnaszticusz játékokban versenyeznek.

Innen, a város illető részén keresztül északra veszem utamat. Az utcák szűkek s egyenetlenek, a polgárházak ép oly szerények, kicsinyek, mint nagyok és pompásak az istenek templomai. Miltiadesz, Arisztidesz, Periklész háza nem külseje, hanem lakójának nagy érdeme által különbözik a többiektől. Némelyikből zene és ének hangzik ki, s a nyílt ablakon kéjtelve látom bíborral bevont nyoszolyákon mint feküsznek a boldog vendégek. Asztalokon arany és ezüst edények ragyognak, művészi alakú serlegek forognak körben, s remek faragványu vázákban illatos füstöt égetnek. Cselédek friss virágkoszorulcat fűznek a vendégek hajába, s kezeikre tiszta vizet öntenek. Mielőtt enni kezdenének, a zsenget Diánának áldozzák, végével pedig sorban énekel mindenik, egyik az isteneket dicsőíti, más a jeles hazafiakat, utána jönnek szerelmi és bordalok, de mindig olyanok, mikben dévaj-ság és bölcsesség, kedv és vidám oktatás kellemesen összefonódik: „A jövődő még nincs, a jelen mihamar elmúlt, az élet egy pillanat, ne engedjük élvezetlenül elillanni. Kedvünkben legyünk bölcsék, örömben gazda-

gok, vessük meg a földet s mulékony nagyságait Szeressünk, igyunk, s énekeljük Bacchuszt.“

Nyugot felé van a külső Kerameikosz mezeje, melynek ágazó utai mellett jobbra s balra számtalan sír- emlékeket szemlélek. Ezek többnyire márványból faragvák, némelyik egész alakokat képez, több domborművet ábrázol, csaknem valamennyi egy-egy remekmű. Athéné polgárai rendszeren mezei lakaik körül temetkeznek, vagy a városon kívül kijegyzett helyen; e mező itt fen van tartva azok számára, kik hónukért harczban estek el. Periklészen kívül kevésnek juta osztályrészü a tisztelet itt temettetni el, bár nem hadban hulltak legyen el. E bámulatos nagy ember sírkövén is, ki korának nevét adá, csak ez egyszerű fölírat áll: „Periklész, az Akarnantok tribusából, Kholargosz községéből“. Epen most teszik sírba a klieronéi csatában elholtakat; Athéné összes népét itt látom tarkán hullámozni; a hajadonok koszorúkat, az ifjak kosarakban áldozatokat hoznak, a papok sokaságát sisakos tábor követi, s a magas halom fölött Demoszthént hallom szónokolni: „A haza gyászban van és könyeket hullat, de bajnokainkat, kik harczban estek el, boldogoknak kell mondanunk az ész és becsület szempontjából. Egy múlandó élet feláldozásával dicsőséget szerzének magoknak, mely soha el nem enyész, dicsőséget, mely korról korra szállván át, fényt vetend mind gyermekeikre, kiknek hazafiságát fölébreszti, mind szüléikre, kiknek vénségökben az vigasztalást ad. Férfiakat, kiket a haza közkölségen sírkövel tisztel meg, kiknek egyedül szavaz magasztaló közbeszédet, kiket minden sirat és sajnál, szüléik, polgártársaik, minden, ki görög, sőt a lakott földnek legnagyobb része; ilyen férfiakat hogy ne kellene boldogoknak tartanunk?

Bízást elmondhatjuk, mert igaz, hogy az elysiumi mezőkben ők ott ülnek az istenek oldala mellett, egy sorban a régi idők ama híres embereivel, kik magokat egykor erényeik által megkülönböztették . . .“

Ettől délre, de már a város kőfalain kívül, van a helynek egykori birtokosáról Akademoszról elnevezett Akadémia. Áll ez egy csarnokos épületből s bekerített kertből, melyben födeles sétat helyek vannak, s árnyékaik csendes hűsét a lombos platánok, olaj-, figefák, és az alattok csörgedező források még kellemesbbé teszik. Pitvarában Amor oltára s szobra van felállítva, teremében több más isteneké. Itt tanít az isteni Plató; ajkán tanítványai oly szívesen függenek, mint méhek a harmatos virágon, s nem csak tanait, de még testhordását is igyekeznek követni. Kis laka a szomszédban áll, s e mellett a muzák kicsiny templomkája, mit tiszteletökre saját költségén emelt, azt jelentvén ez által, hogy a jó magában nem elég: párosulnia kell a széppel s kellemmel.

Közel hozzá van Kolonosz, Szophoklesz szülőföldje s színhelye e nagy költő legtokéletesb tragédiájának. O maga adá e helynek gyönyörű leírását, s hallani vélem, a mint azt a kar ekkép zengi, szólván Oediposzhoz: „Ó barátom, a lovaiban híres mezőre, e tartomány legjobb földére jöttél te ide, a fényes Kolonoszba, hol a repkedő fölmile csengő hangokkal panaszkodik a zöldelő magányban, hol borostyán foly az istennek szentelt szőlő lúgosára, az árnyékosra, a gerézdűsra, a csendesre, melyet vész nem ráz, hol a jókedvű örömisten Dionyszosz lakozik, körében a halhatlan istennők karának. Az ég harmata alatt örökké él itt a szép göndörű Narkiszszos, e régi szent virága két hatalmas istennőnek; arany színben ragyog a

krokosz; soha sem száradnak ki az álmatlan vizek, melyek ide a Kephiszoszból tévedeznek; ... itt virul egy csemete, milyen sem Ázsiában, sem a doriai mezőn, amott messze Pelopsz pompás szigetében nem virul: az ágot hajtó, a kéken ragyogó olajfa, melyet még sem vén, sem ifjú hadvezér pusztítani nem merészelt, mert fölötte örök ébren őrködnek Zeusz Moriásznak szemei és a kék szemű Athéné.“

Innen délkelet felé menve, utam Thézeusz doriai oszlopszatua temploma mellett visz el, melyet a nagy Miltiadesz nagy fia Kimon építtetett a nevezett herosz tiszteletére, kinek száműzésben nyugvó hamvait ide hozatta.

Közel hozzá van az Agora vagy Forum, hol Athéné népsége, kíváncsiak, kalmárok, bölcsek, bírák, tisztviselők, művészek, bajnokok egész napon át élénken tolonganak. Itt állnak több díszes kapuk, csarnokok, boltozatok, a királyi porticusz, hol egyik arkhon ítéletet mond, a Poikile Sztoa, melytől a bölcsek sztoicus felekezete nevét vette, a hermeszek csarnoka, melyre föl van írva dicsérete nem a vezéreknek, de a katonáknak, kik a meduszokat legyőzték. Mindezek fölkesítvék nemcsak képekkel, de szobrokkal és domborművekkel is, melyeknek tárgyai a nemzet történetének legfényesb lapjairól választvák. Itt van a Buleüterion, hol az ötszázak tanácsa a közügyek felett előlegesen értekezik, itt vannak Attika hőseinek szobrai Kekropsztól kezdve, Szolonon, Pindaroszon, Kononon, Themisztokleszen át le egészen Antiochuszig; itt van a Prytaneum vagy a gyűlések elnökeinek laka, hol az ország legkitűnőbb férfiai közkölségen tápláltatnak; e tér középpontján emelkedik a tizenkét isten oltára, hol Attikának valamennyi

utai összefolynak s honnan minden távolság számítottatik. A Merkur szárnyas fejét viselő Hermesz-oszlopokra vésvé olvashatók a legjelesb erkölcsi parancsok, többnyire versekben: »Igazság legyen életed vezére;« »Adott szódat szentül tartsd meg;« úgy hogy az itt föl s alá sétáló nép mindenütt szépet lát, és jót tanul mulatva. Itt csaknem minden istennek van kisebb s nagyobb temploma, Jupiternek, Czéresznek, Mársznak, Apollónak, Vénusznak; lombjai a platánoknak, miket még Kimon ültetett, kedves hiis ligetet képeznek, melyben márványbul, bronzbul, ezüsből alkotott oly sok oltár, szobor, csarnok, középület ragyog, hogy ez Agora nemcsak egy forum, nemcsak egy szent hely, de egy valószínűs nyílt múzeuma a szobroknak, képeknek, emlékeknek, melyek jeles vitézek s hazafiak tetteit ábrázolván, az itt andalgó nép egyszerre csodálja a művészetet s a hazafiságot is. Végén e térnek, közel az Akropolisz nyugoti szögletéhez, elkülönözve áll a két jeles testvér, Harmodiusz és Arisztogiton szobra, azon két hősé, kik a Pizisztratok zsarnoksága alól Athénét fólzabadíták. Ezeknek emlékezete folyvást oly nagy tiszteletben tartatik, mikép valahányszor a népgyülés egy vagy más nagy ember szobrának felállítását elhatározza, mindig világosan kiköti, hogy azt szabad az Agorában bárhol felállítani, csak ama két hős testvér szobrainak közelében nem.

Az Agorától, e völgyalakú tértől balra van az Areopag alacsony szirrháta, melyre kőbe vágott természetes lépcsőkön menni fel. Itt ítélnék ama híres bírák, ülve sorban durván faragott kőpadokon. E helyhez mindenki rettegéssel közeledik, védelme alatt állván a szörnyű Eumenidáknak (fúriáknak), kiknek temploma ide

közel az Akropolisz oldalában emelkedik. Bírái éjjel ítélnék. A vádlott az ártatlanság, a vádló a rágalmazók padján ül. Az ügyvédeknek száraz, egyszerű sztylben szabad szónokolniok, az észhez, és nem a szívhez szólva, ítéel nemcsak jog és törvény, de humanitás és equitás szempontjából. Egy nőt, ki kedvesének, jó szándékból, hogy szerelmét biztosítsa, italt adott, ki ettől meghalt, fölmenté; egy szenátort elitéit, ki a kebelébe menekült madárkát megfojtá. Ítélete mindig oly igazságos, mi- képen nincs rá példa, hogy ellene panaszkodott volna akár az, kit megbüntettet, akár az, kinek vádját elvetette.

Jobbra, az Areopággal átellenében látom a Pnyxet, mely egy szirthege oldalában egy lejtős amphithe- atrumot alalát. Magasb részén az alapvonalt egy szikla- fal képezi, melynek közepén van a Béma, vagy koczka alakú emelkedett szószék, szinte sziklából; innen hang- zanak le a Periklészek, Demoszthének, Izokrateszek lel- kesítő beszédei, míg alatta Athéné összegyűlt népe hévül, tolong, zug mint tenger, midőn az az ellenkező szelek- től hányattatik. Mi fölséges itt a gondolkodó, ingadozó, határozó szabad nép! lelkesedésében mi szép, haragjában mi rettenetes, tuséiban mi csodálatos, ítéleteiben néha mi nagy, szeszélyeiben máskor mi gyermek! Egykor, a plateai csata után a furfangos agyú Themisztoklesz egy tervet gondolt ki, s elfogadtatás végett ajánlá, de hozzá tévé, hogy az csak úgy kivihető, ha titokban marad meg a nép előtt is. A népgyűlés határozó: közölné ő azt Arisztideszszel, az igazságossal, mit ez ítéelend róla, ab- ban megnyugszik. Közölvén vele tervét Themisztoklesz, Arisztidesz így szóla: a terv a köztársaságra igen hasz- nos, de tettnek igen igazságtalan. Nem kell, nem kell! ordítá a nép egyhangúlag. Másszor ugyan e nép a byzan-

czy követnek egy elmés mondataért minden kívánatiban megegyezett. Egyszer pedig Cleon, a nap kedvence, arra kéré a gyűlést, halasztaná el más napra a határozást mert némely külföldi barátinak ebédet akarván adni, most tovább nem fogna Jelen lehetni; a nép megtapsolta a szokatlan ötletet, mert a nép, mint az egyén, szeszélyeknek alá van vetve: egy pillanatban megbocsátja azt, mi másban fölgerelné.

Tovább menve, találom Bacchusz roppant theatrumát, melyben 30,000 ember fér el. A nézőhely félkör alakban az Akropolisz bérzoldalában van kivágva, a márványpadok a magasból lépcsőzetesen mennek lefelé, míg végre a legalsók a síkkal egy vonalt képeznek. E padozatok közt a közlekedést több keresztutak s folyosók könnyítik. A nép tolakodva jön-megy, helyet válogat, hely fölött veszekszik, vitáz, zajlik, majd jön a kilencz archon, az areopag bírái, az ötszázak tanácsa, a vezérek, a papok, és azon érdemes hazafiak, kiknek a köztársaság a theatrumbán saját helyet jelölt ki, vagy választást adott, bárkit a már elfoglalt helyből kimozdítani. Szolgák jönnek és kelnek, kik a hófehér márványpadra bársony vánkosokat terítenek. A nézőkkel szemközt van az orchestrum (kar), mely az énekkarok, a zenészek, a tánczosok helye, ezentúl a színpad, mely fölött ékes oszlopok tartják a művészileg kifaragott homlok-párkányzatot. Díszítménye ennek kevésből áll, mert a drámai előadások nappal lévén, a mennyezetet isten szép kék ege, a tájat a külső szabad vidék, a hegyeket a köröskörül emelkedő ormok, a tengert maga a közel hullámzó óceán képezi. A szabad természet e közremunkálása a drámák hatását itt jobban elősegíti, mint bármi mesterséges eszközök tehetnék. De különben is a drámai

ideál és valóság, a történet és költészet e helyen adva, bámulatos harmóniában olvad össze. Az atridák szomorú sorsát beszéli a költő? 4 néző a távolban maga előtt látja emelkedni azon híres hegyeket Peloponézban, hol a tragoedia történt. Vagy rajzolja Médea véres tetteit? csak föl kell a nézőnek emelnie szemeit, s ott látja a magas Akrokorinthot, hol a bűn elkövetetett. Avagy Aeschylusz persáit adják? a néző ülőhelyéből hallja zúgni hullámain Szalamisz közel öblének, hol harczoltak nagy ősei, kiknek vitézségét a költő dicsőíti. Mythologiai tárgyakat hoz a színpadra? akár hova tekint maga körül a közönség, mindenütt azon istenségek s héroszok, itt Jupiter és Thezeusz, ott Bacchusz és Herkulesz, amott Neptun és Oedip szobraival és oltáraival találkozik.

E színház néha népgyülések helyéül is szolgál, ez a közjutalmak kiosztásának rendes helye. Egyszer egy tragoedia végével több árva ifjak, fénylő fegyverzetbe öltözve, vezettetének ide be, s a hírnök harsogó szóval kiáltá ki: ime az árvák, kiknek atyáik bátran küzdvén a haza mellett, a harczban elestek. A nép őket gyermekeiül fogadván s fölnevelvén, ma mindenik egy teljes fegyveröltönnyel ajándékoztatok meg, s szabad szárnyokra eresztetnek. A színházban pedig számokra az első padot jelöli ki. Így szólt a hírnök s a közönség sirt és tapsolt.

Itt Athénében a dráma nem pusztá időtöltés, hanem egy eszköz magasb célok elérésére; mint comoedia ostorul szolgál a hűtlen köztisztviselők s az erkölcstelen polgárok ellen, mint tragoedia a nagy emberi szenvedések s hazai jeles események emlékezetét eleveníti föl, példányul a jelenkornak. Hazai történet, nemzeti hagyomány, népi hitvallás soha és sehol ily belsőleg s ily szépen nem olvad össze a drámai költészettel.

E drámai játékok egyszersmind szellemi versenyül szolgálhatnak nemcsak a költők, hanem az énekelő karok közt is. A költők a verset, a zenészek a dallamot írják, és a polgárokból alakult karoké volt a jeles kivitel. Ilyen karok összeállítása roppant költséget igényel, melyet hol egész tribuszok, hol egyes gazdag polgárok viselnek. A megkoronázott kar fejének joga van egy bizonyos utczában templomot, oltárt vagy szobort építeni, s arra ércztriposzt (háromlábast) állítván, rája vésetni az uralgó archon nevének kívül saját nevét is. Ez utca a theatrumon túl kezdődik, s az Akropolisz keleti oldala alatt egy kanyarulatot képez, mely ilyen emlékek sorával két oldalt tele van. Ez a triposzok templom- s emlékdus utczája, mely a drámai diadalmak nevét évsorrend szerint tudatja a késő maradékkal. A hellén nép jeles embereinek mindig ott emel emléket, hol azok győztek. Miltiadesznek Marathon mezéjén, Themisztoklesznek Szalamisz fokán, Szophoklesz, Euripidésznek s a karok vezéreinek a színház mellett, hol műveik megtapsoltattak.

Ekkép az Akropolisz hegyét körüljárván, annak északi oldalán Diotneja, Colyttusz, és Melite városrészen keresztül visszatérek az Agora elején álló Pompeumhoz, honnan az évenként Minerva tiszteletére tartatni szokott panathénei nagy nemzeti ünnepbucsu az Akropoliszba kiindul.

Ez ünnepi menetre Attika összes népe begyűl a fővárosba. Megelőzik azt mindenféle játékok, a Sztádiumban az ifjak futnak, birkóznak, karikát vetnek, kocsi-versenyeznek; a színházban drámaírók, költők, karok, fuvolyások s lantvevők vetélkednek a koszorúért, hol az érdemes polgárok is a nép nevében nyilvánosan megju-

talmaztatnak. Majd a legfőbb tisztviselők igazgatása alatt a menet megindul művészileg szabályozott rendben. Elöl a vének lépdelnek, lengő ősz szakállal, kezeikben zöld olaj ágat visznek; őket erős férfiak követik sisakkal, páncélban, lándzsával, mintha csatába mennének; ezek után a 18—20 éves ifjak lépdelnek egyszerű togaszerű fehér öltönyben, az istennő dicsőítésére hyümuszokat énekelvén; majd az ártatlan gyermeksereget a szüzek bájos serege követi, kezeikkel fejükön fonott kosarakat tartva, melyekben drága fátyollal borított pogácsák, virágok, méz, s az áldozathoz szükséges egyéb szent dolgok vannak. Mögöttük az idegenek női, leányai s rabszolganők napernyőket s puha zsámolyokat hordoznak, kiket a legjelesebb ifjak lovagserege a lehető legnagyobb pompában követ. A menet elején koszorús papok vezetik az áldozatmarhákat, végén pedig fuvolyások és lantverők csinálnak zenéket, míg az úgynevezett rhapszodok a leghíresebb költők énekeit szavalják. Elvégre jön egy hajó-alkotvány, mely magától látszott a földszinén haladni, s ennek árboczában volt kiterjesztve a Peplosz vagy azon gazdagon hímzett öltöny, melyet Minervának Athéné legelőkelőbb leányai egész éven át készítettek, így halad elő, az Agora templomai, oltárai, szobrai közt, és több száz ezer ember jelenlétében az ünnepi menet egész a pythiumi Apolló templomáig, hol t. i. kezdődik az Areopag felől azon egyetlen lejtőség, melyen lehető a fölmenetel az Akropoliszba.

Itten az említett hajó diadalkocsivá változtatván át, ezt olajágakkal fölékesített állatok vonják föl a széles s meredek utón, mely közepén sima, lévén a kocsik, áldozatállatok, lovasok számára készítve, míg jobbra és balra tőle roppant fehér márványdarabokból alkotott

lépcsőzet szolgál a gyalogoknak. Szemközt az Akropolisz nyugoti szélén emelkednek a Propylaeumok, melyek mintegy megkoronázzák e hegyet. Jobbra és balra két szárnyépületét jóniai oszlopok tartják fel, amaz képtára a leghíresebb festők műveinek, emez a szárnyatlan győzelemistennő (Victoria apterosz) ékes templomkája. Maga a Propylaeum homlokfala hat dóriai márványoszlopon nyugszik, melyek közt öt ajtónyílás van; belsejét egymással szemközt álló bárom és bárom jóniai oszlop ugyanannyi teremre osztja el, mikből öt nagy bronzkapu vezet be a szent helyre, t. i. az Akropoliszba.

E kapuk felnyílván, a nézőre a legpompásabb látvány, egy valóságos mennyei jelenés váraozdik. E látványra gondolt Arisztophanesz bizonyosan, midőn egy helyt mondja: »Most fogjátok látni! Már hallom a hangot a mint a kapuk megnyílnak, fölkiáltva, üdvezeljétek a mi most megjelen, a régi ősök Athenéjét, a csodált, a daldicsóította várost, hol a fölséges nép uralkodik.« Seregét látom a remek szobroknak, melyek vagy az isteneket vagy a híres férfiakat ábrázolják, látok számtalan oltárokat, látok ragyogó fehér márványoszlopokat, mikre vésvék az athenéi ősi hagyományok, a polgári szerződések, a békekötések idegen népekkel, előadásai a közjutalmaknak, miket a nemzet jeles embereinek s érdeemes vezéreknek szavazott. Művei ez emlékek a leghíresb szobrászoknak, egy Myronnak, Phidiásznak, Alkamenesznek, Praxitelesznek, s szobor-képeit látván Kodrusznak, Szolonnak, Periklésznek, Iphikratesznek, ők velem folyvást élni látszanak. E hely egy valóságos szentély, ez az istenek dicsóítása, a jeles emberek apotheozisza, új életre hiva a tökéletes művészet varázsa által. Sőt itt nemcsak a vallás s a nemzeti történet minden képviselői vannak

egy pontba gyűjtve, hanem az egyes erényeknek s erkölcsi jó tulajdonoknak is oltárok s szobrok állítvák, az igazságnak és szeméremnek, a barátságnak, a hűségnek. Mi több, a bűnöknek is. Bronzlapon olvasható neve azon gyalázatos görögnek ki a persáktól pénzt fogadott el, hogy vele hazafitársait megvesztegesse; azért jegyezték föl e rász tett, hogy a tőle irtózás jót szüljön másokban. A Propylaeumok kapuin belépven, mintha hallanám a költőt mondani: »Lépjetek be, itt is istenek vannak.«

Az Akropoliszban egyik főépület, mely a bemenetnél balra áll, az Erechtheum; így nevezetik Attika egyik ős királyától. E templom három különböző épületből van összeragasztva; keleti homlokát képezi egy csarnok, hat jóniai oszlopon nyugvó, a nyugoti ettől stylben ismét különbözik, a déli oldalt pedig nem oszlopok, hanem ünnepi köntösbe öltözködött caryai fogolynők, Caryatidok tartják fen. Talán onnan jó e különböző styl alkalmazása egy épületben, mivel e templom nem egy, de két istenségnek van szentelve. A keleti templom Minerva Poliasznak, hol őriztetik ez istennő olajfából faragott szobra, mely az égből lehullottnak állítatik. E szobor előtt éjjel nappal asbestbéllel olaj ég, mely évenként csak egyszer újítatik meg; itt lakik ama szent kígyó is, mely az Akropolisz titokteljes őre. A nyugoti templomban, mely Pandrosusznak van szentelve, látható azon sósforrás, melyet Neptun, midőn Athéné birtoka fölött vitázott Minervával, a szirtből kifakasztott, hatalmas tridenszének nyomait most is áhítattal mutogatják, mint a szent olaj csemetét is, melyet mellette Minerva növesztett, s melyből, mint anyatörzsbül mind az sarjazott, mely Attika téréit borítja. Ez nem egyéb mint allegoricusz előadása Attika népe foglalkozásának, mely előbb föld-

mívelő volt, aztán kereskedő lett, s mióta e kettő együtt lőn közgazdagságának kútfeje, itt e templomban Minervát és Neptunt együtt imádják, s hogy a régi vita köztük megszűnt legyen, e célbul nekik közösen emelték a feledés vagy kibékülés oltárát.

E templom mellett a szabadban áll egy óriás szobor bronzbul. Magassága 70 láb, egyik kezében hosszú lándzsát mintegy támadólag emel, másikban tojásdad paist védőleg tárt, fején arany sisakot visel; a lándzsa hegye és a sisak taréja az Akropolisz minden épületei felett kinyúlván, már messze elejökbe tündöklük a hajósoknak, kik a szuniumi fok felől Athénébe jönnek. Ez Minerva Promachus (a védő) szobra, a marathoni persa érczsákmányból öntetett mű, mely a magasból egész Attikán nyugtatván szemeit, mintegy oltalma alá látszik venni a kedves tartományt. Az egész szobor egy oly roppant látvány, oly rettentőleg szép, hogy hihető, mit a történet Alarichról, a goth királyról mond, kire, midőn a várba berontott, az óriás szobor oly nagy hatással volt, hogy a dúlással felhagyván, sietve eltávozék.

Így változott a haladó korrallal együtt a szobrászat is; nemcsak tökéletesb alakok válták fel az ókor durva faragványait, hanem a régi egyszerűbb anyag helyett újat, drágábbat, finomabbat használtak. Első szobra Minervának csak olajfából volt; e nagy már bronzbul öntetett; végre a parthenonbeli, a legremekebb, hósziinii elefántcsontból és tiszta aranyból alkotott.

De az Akropolisz fénypontja a Parthenon, a görög világnak sem legnagyobb, de talán az egész földnek leg-tökéletesb épülete, melyet mindig csodáltak, utánoztak, a nélkül, hogy hozzá hasonló szépet alkotni tudtak volna. Ez az Akropolisz legmagasabb helyén emel-

kedik, hossza 227, széle 100, magassága 69 láb. Keleti s nyugoti homlokát nyolcz-nyolcz clóriai rendű oszlop kettős sorozatban tartja, oldalának mindenikét tizenhét; az egész, kívül belől, penteliki fehér márványból van építve. Mind keleti, mind nyugoti homlokát embernél nagyobb busz szobor ékesíti, míg párkányzatát triglypkek és metope-ok folyják körül, ez utóbbiaknak domboran dolgozott alakai Minerva életéből s Athéné félisteneinek tetteiből ábrázolván egyes fontosabb jeleneteket. A templom hajójának (a czellának) külső falát az oszlopon belől a panathénei ünnepi menet, domborszerű műben borítja. De a művész a ragyogó fehér márvány hatását még aranyozással és kellemes kék és vörös színekkel is emelte, márványból metszett gyönyörű borostyánlevél füzérek lágyan függtek oldalain, a metope-ok alatt koszorúk, votivumok, csatában nyert fegyverek, aranyos paisok függtek, aláíratva nevök azoknak, kik ezeket a szűz, a pártás (Parthenosz) istennőnek felajánlották, hálául a segedelemért, melylyel őket győzelmeikben támogatta. Belől e templom a Pronaoszon vagy pitvaron kívül, két főosztályból áll: egyik a szorosb értelemben vett Parthenon, hol az istennő csodaszép szobra van, és e mögött az Opiszthodomosz, hol az állodalom kincsei, a Minervának tett ajándékok s némely nemzeti emlékek őriztetnek, mint például Xerxesz ezüst trónja, melyről ő Szalamisznál a tengeri csatát szemlélte. Mindent kifejez e három név: Iktinosz volt az építész, Phidiász a szobrász, Periklész az alapító.

Ha valamely épületben, a Parthenonban nyilatkozik legszebben a görög művészet ama jellemvonása: nyugalom és magasság. Mi egyszerűen szép, mi ünnepileg nyugodt mi istenileg derült! Nagyszerű, a nélkül hogy

megszűnnék könnyű lenni; méltóságteljes, de egyszersemind vidáman derült; nem a tömegek roppantsága, hanem a formák kelleme által hat; e templomnak minden részeiben oly belső, titkos harmónia van, melyet a magasság, hossz és szél pontos fölmérése nem fejt meg, ez után lilában kísérték meg utánozni, minden megvolt, csak a harmónia hiányzott, e titok sírba szállt a művésznéppel együtt. Valóban boldog és nagy nép volt az, mely isteneinek ilyen templomokat képes volt emelni. Igaz az, hol legszabadabb s legboldogabb a nép, ott legtökéletesebb a művészet is.

És állva sugár oszlopai alatt e Parthenonnak, mely az Akropolisz legmagasb pontján emelkedik, s magasságát még neveli azon három sor márvány-lépcsőzet, mely alapjául szolgál, nemcsak egész Attika egész pompájában előttem fekszik, alul a fényes város, köröskörül a zöld mezők és árnyékos szent berkek, a magas hegylánczatok, de messze szállongó tekintetem látja a tenger kéklő hullámain, a szalamiszi híres öblöt, Korinth magas ormát, Argosz aranyos csúcsait, a Parnaszt és Helikont, hol a muzák laknak, szóval az egész görög őstörténet színhegyének panorámája feltűnik előttem, és szemközt látom, két és fél mértföldnyi távolságban, az eleüzszi szent templom fénylő homlokát, mely onnan ide a Propyläumokra néz, és ezek rája visszatekintenek.

Ha Athéné a hellén műveltség és művészet székhelye volt, híres myszteriumai által Eleüzsiz a hellén népek vallásos metropolisza vala, az, mi a keresztyéneknek Jerusálem, mi a muzulmánoknak Mekka. Minden vallásnak megvan a maga főbucúja, a hellén pogány világé az eleüzszi volt az, hová nemcsak a nép aggjai, női, ifjai, tolakodtak, de mentek nem kisebb buzgalommal a köl-

tők, bölcsek, statusférfiak, később Asia fejedelmei és szatrapái, Egyptom királyai, Róma konzulai, prétorjai, szónokai, caezárjai, mintha az itteni myszteriumokban fejtetett volna meg az élet nagy titka.

A beavatásra a neophytok több évig előkészítetnek. Ez előkészítés kis myszteriumnak nevezetik; mind ez, mind a nagy, évenként egyszer ünnepeltetik. A nagy myszteriumok alkalmával a had megszűn, a pörlekedés felfüggesztetik, mint az ítéletek végrehajtása is, sőt ekkor Athéné még ellenségeit is megszokta az ünnepekre hívni, ellennök minden hellén részt vehet, az idegenek ki vannak zárva.

A pompás út, mely Athéné nyugoti kapujától Eleüzisbe vezet, szent útnak nevezetik. Keresztül visz ez a Kerameikoszon, hol a csatában elhullt hősek márvány- emlékek alatt nyugosznak, tovább az Akadémia olajfa ligetei közt foly, majd egy hídon átmegy a Kephiszusz patakán, s Apolló és Vénusz templomai előtt elhaladván, felkanyarodik az Aegaleosz hegyére, honnan a szent síkra száll le. Itt egy hosszú fasorozat közt megy, melyet két oldalrul papok, költők, bölcsek sirhalmi busán ékesitnek, különben is sok nagy nevekre emlékeztet e vidék. Kolonoszban Szophoklesz, Szalamiszben Euripidész, Eleuziszben Aeschylusz született, s egy darabig az eleüiszi öböl partján nyúlván odább, végét éri egy hegy tövénél, hol a városka van, mely felett magas ormon ragyogó oszlopsorral emelkedik Czéresz fölséges temploma, szemközt az athénei Propylaeumokkal. Hasonlítanak is egymáshoz, hiszen mindkettő Periklész alkotása.

Miből állottak az eleüiszi nagy myszteriumok? azt tudni lehetetlen. Aeschylusz az areopag elébe idézte-

ték, mivel drámáinak egyikében a lepelt róluk itt-ott fel-lebbenté; Pauzániász, a jeles utazó, mondja, mikép álmában egy istenség tiltá meg neki azoknak titkos értelméről szólni; maga Horác is borzad a puszta gondolatra a látottakat felfedezni. Ki e bünt elkövette, nem csak élete s javai vesztésével lakolt, hanem neve egy oszlopra örök gyalázatképen föl is jegyeztetett. Azonban a külső szertartás pompáját látni nem vala tilos, s e szerint azt hasonló homály nem borítja.

Így képzelem magamnak, a régiek leírása szerint, mint hozatott, 30—40,000 ember kíséretében Athénéből ide, Bacchusznak, Prozerpina fiának koszorús szobra; mint vitték Czéresz kosarát egy szekeren, melyet négy kövér ökör vont mákvirággal s érett kalászokkal fölbokrétázott szarvakkal; mint lépdelnek ünnepi sorban, mezei virágokkal koszoruzott szép s ifjú leányok, képezve Prozerpina társait, fejükön elfátyolozott kosarakat vive; éjjelenként mint szaladgáltak 10—20,000 bucsujárók, égő szövétnekkel kezeikben, utánozva Czéreszt, ki Plútó sötét birodalmában leányát fáklyával kereste, melyet Aetna tüzénél gyújtott meg; az eleüzszi Kephiszszosz berkeiben mint állának lesben emberek, kik a bucsusokat kicsúfolták, min t Czéresz egykor egy vén asszony, Jambé által kicsúfoltatott. Mert az egész itteni pompa nem egyéb mint költői, allegoricusz ismétlése Czéresz itteni életének s viszontagságainak, vele a nép háláját fejezván ki iránta, a ki földművelésre tanítván az embereket, alapítójává lón a vad korra következett műveltebb kornak.

Így képzelem az ünnep ötödik napját, midőn az avatottak bíborköntösben s myrthkoszorúval párosán haladtak elé, vezetve a gazdagon s symbolicusz ruhákban

öltözködött hierophantoktul. De a legpompásabb nap a 10-ik, midőn végre a hívők a nagy myszteriumok részeseivé lesznek. T. i. miután a bojt s megtisztulás minden fokozatain átmentek, magokra öltik a szarvasbőrből készített szent ruhát, és alkonyaikor a templomba bevezettetnek. Ekkor a papok ünnepi s emelt hangon kiálták ki az avatlanok eltiltását (*profanum vulgus arcendo*), s a neophytok magok eresztetnek be. Mögöttük a kapuk bezárattak. Mihamar csodálatos hangok szólaltak meg, irtózatossá jelenetek látszottak kelni ki a sirokbul, a mély sötétségen villámok cikáztak keresztül, tompa zaj, erős dörgés rezgett köröskörül. Fény és homály vakító gyorsasággal váltá egymást. Ez után megnyílnak a templom belső kapui, belőle a leggyönyörűbb világosság omlott feléjük, szemeket ezer szín bájolta el, füleik a legkellemesb hangokat hallották, szóval ha előbb a pokol végtelen sötétségének s ijedelmeinek kínait állták ki, ekkor a menny nyílt meg nekik az elyzeumi mezők minden szépségeivel. És a neophytok ekkor az istennő fölmpompázott szobrához vezettettek, a papok itt tevék fejőkre a myrthágból fűzött szent koszorúkat, a midőn ez megtörtént, csak azután földözttettek föl nekik a nagy myszteriumok.

De ép az a nagy kérdés: mikből állottak ezek? Az avatottaknak a teremtés titka magyaráztatott meg, az isteni erő, mely a mindenségetbölcse kormányozza? Vagy megmagyaráztatott Czéresz megjelenésének áldásteljes volta, ki az embereket a magvetésre megtanítván, ez által a rendezett jogállapotnak s békés rendnek alapítója lőn? Avagy arra nézve világosítottakfel, itt e földön és a túlvilágban mi különböző sorsok várokoznak az emberekre? Csupán a lélek halhatatlanságának, s a

föltámadásnak képül szolgált a Czéresz által elhintett magv, mely eleinte a föld keblében rejtezik, hogy aztán mint zöld vetemény s végre mint érett kalász jelenjen meg? Hiszen Prozerpina elragadtatásának mythoszi eszméje is ilyesmit jelent, ki hat hóig a föld sötét keblében tartózkodván, onnan a világosság örömhonába ismét felhozattatott. Az is lehet, hogy a papság észrevevén a polytheizmusz gyászos következményeit a közerkölcsökre nézve, a valláshozi ragaszkodást mind a sokaságban, mind az értelmesekben fel akarta tartani, s így a népnek e pompás külső szertartással hizelgett, míg a művelteknek titok pecsété alatt kijelenté, hogy ama sok istenek nevei, képei, tulajdonai mögött az egy isten eszméjét gondolják, imádják, csodálják, mint kezdetét s végét minden dolognak. Kell, mikép valami kielégítők lettenek legyen, minden osztályokra nézve e híres myszteriumok, különben megfoghatlan, hogy ezek mind a köznép, mind az értelmesek által oly folytonos tiszteletben és titokban tartattak.

Annyi bizonyos, hogy a képből, mit magunknak a régi athénei világról alkotunk, az eleüizszi bucsujáratot kifelednünk nem szabad. Ha Athéné, Akropoliszát gyülpontjává teve a hellén műveltségnek, szónoklatban, költészetben, bölcseségben, művészetben; az eleüizszi myszteriumokban egy oly vallási varázspontot teremtett, mely által lehetővé vált egész Hellász lelkiismeretén uralkodnia.

V.

A képzelet nagy varázsló, de bármi nagy varázsló legyen, a régi fényes Athénéről halvány képet is csak az nyerhet, ki vidékét ismeri, ki omladékáit látta, s ki

ismeri azon rajzokat, melyekben az építészek megkísér-
ték a régi várost újra alkotni.

Most mi menjünk nézni a szomorú jelent, t. i. Athénét romokban.

Nekem itt a sors kedvezett, találván D.. K.. osz-
ban egy biztos kalauzt. Ő a követház tagja, s bár a
baloldalon ül, bár az idegen bajor elemnek eltökélt el-
lene, de elveiben mérsékelt, kívánatiban gyakorlati, mint
görög hazafinak lelkesedése csaknem túlzott, különben ez
jelleme az összes görög népnek. Hogy ne volnának büsz-
kék a classicusz világ történetére? Ez az ő legnagyobb
kincsök. Ha egyes családokra fény hárul jeles alapítói-
rül, a nemzetek is méltán kevélykednek nagy korszak-
kaik hírében. Ennek köszönheti a görög nép némileg
föltámadását is; sőt elődeik dicsősége rájuk csaknem ter-
hes, lezúzó, leverő, miután nincs reményük őket felül-
múlhatni, sőt utolérhetni sem, elég ha megközelíthetik.

A romok leírásában körülbelül azon utat követen-
dem, melyet az iménti képzeleti útban követék, s meg
fogjuk látni, hogy Athéné vidéke hasonló egy learatott
mezőhöz, melyen az aranyos kalásznak most pusztán
szomorú tarlói állanak.

Midőn egy szép őszi reggel a nap mosolyogva kelt
föl, a mézéről híres Hymettosz csúcsai mögül, az em-
lített követtel már ott állunk az Akropolisz keleti
végén, hol van az olymposzi Jupiter óriás templomának
omladéka. Az epheuszit kivéve, ez a legnagyobb görög
templom volt. Bár legrégebben kezdeték, de legkésőbb
végeztetők be. Még a Pizisztratusok veték meg alapját,
Kr. sz. e. ötszáz évvel, azonban csak Hadrián végező be,
hatszázad múlva. Az egész egy magas alapemelvényen
állt, hossza 359, széle 173 láb volt, s a templom min-

denik oldalán két sorban, husz-husz, keleti és nyugoti homlokán három sorban tiz-tiz, összesen 124 oszlop képezé a csarnokot. Az oszlopok korin thi Ízlésben valának faragva, magasságuk 60, átmérőjük 6 lábat haladt, s mindezek, mind a templom a legszebb penteliki márványból voltak. Most e roppant épületből még csak 16 oszlop áll, s a szemlélő nem tudja mit csodáljon inkább, azt-e, hogyan építhették emberek ez óriás oszlopokat, vagy azt, mi erő semmisíthette meg azokat, melyek többé nincsenek. Kettőnek tetején, melyek a többtől elszigetelve állanak, egy sárházikó van, hol a népmonda szerint egy remete lakott, ki onnan soha sem jára le, s étkét, mit neki a kegyesek hordának, kötélén vonogatta fel. Mi különös játéka a sorsnak, Jupiter templomának oszlopán egy keresztyén remete kunyhó, a roppant templom ledült míg e sárfészek fenáll, az idő mutatni akarja a világnak szeszélyes hatalmát, a nagyot ledönté, a parányit fentartja.

Sokan úgy vélekednek, mikép e templom építetlenül oly hosszú időig azért hevert, mivel alkotójában a nép az elűzött zsarnokházat gyűlölte. Később is, nem a nép építé föl vallásosságból, mint folépité a Parthenont, mert midőn Hadrián azt bevégzé, a vallás alakban vala meg csak, lényegben nem. E császár, bármi jeles ő különben, azon korba esik már, midőn a birodalom urai fényűzésből vagy saját dicsőítésök végett szoktak építgetni. Innen van, hogy míg ebben Jupiternek csak egy szobra volt, Hadriánéi itt kün és ben sűrűn fel voltak állítva. E szerint a Parthenon és Jupiter temploma nemcsak művészi, hanem erkölcsi szempontbul is két különböző kort képvisel; t. i. míg ebben látjuk a római császári zsarnokságot, mely nem elégedvén meg

minden földi hatalmat kezében tartani, már élve a templomokba, Olymposz istenei közzé toltta magát, abban a hellén republikái élet szellemét ismerjük fel legszébb pillanatában, midőn a szabadság egy magában kis népet a legnagyobb dolgokra lelkesítvén, romlatlan kegyessége képessé tette istenét valóban isteni művekkel dicsőíteni. E templom tehát inkább Hadriáné, semmint Jupiteré volt, bevégzésénél legalább az uralkodó eszme a fejdelem istenítése vala.

Nem tagadhatom, bár az utazók többsége ez omładékot kevés figyelemre méltatja, én bámulattalve járdaltam roppant oszlopai közt, melyek még most is egészen újaknak látszanak; a Parthenonéi, melyek csaknem felényivel alacsonyabbak lehetnek, kecsesbek, művészileg bevégzettebbek, de ezek itt pompásabbak, nagyszerűbbek s ha ott a kellem méltó érdem, valljuk meg, itt az erő szinte az.

E romokhoz közel van az Iliszszosz pataka, mely főlebb két ágra oszolván, egy szigetet képez, de a sziget nem zöld, a patak medre rendesen víztelen, az esős hónapokat kivéve. Sőt egész környéke köves, kopasz, száraz, s azon bokroknak, virágoknak, platánoknak, mikről Platón a maga Phaedonában emlékezik, hírmondója sincs. Csak egy helyen buzog ki földalatti csövekből vizecske, e kút neve Kallirhoe (szép forrás), valaha még Pizisztratosz foglaltatta pompás márványba, de mely nem létez többé, a kilencz csöböl, melyről hajdan *E n n e a k r u n ó s z - n a k* hívták, most csak hét van meg.

Odább menve, észak-kelet felé, egy hid romait találtuk, mely, míg állt, a patak túl partján volt Sztádiumba vezetett. Ez egy fél-ellipticusz természetes völgyben volt építve, belseje hosszudad tért képezett, mint-

egy 675 lábnyi hosszát, 137 lábnyi széleset, s köröskörül a völgy a mint emelkedett, lépcsőzetesen emelkedtek egymás felett az ülőhelyek is. Ezek eleinte számszerűit 40, fából voltak, később Herodesz Atticusz helyökbe márványpadokat csináltatott. E Sztádiumban 40,000 néző fért el, az ülőkhöz számítva azokat is, kik a part magasb oldalán állongtak. A játék bírái a völgy felső részén eső padokon ültek, tőlök jobbra a térről egy földalatti ut vezetett ki a szabadba, hol a vesztett felek távoztak el, míg a diadalmasok újra körüljárták a tért, s a nézők tapsai közt egyenesen a hídon koszorúzva mentek vissza a városba. Két oldalt a Sztádium felett egykor két ékes templomka emelkedett; de most nyomaikat sem látni, a márványpadokat is földomlás borította be, talán örökre.

Visszajövet utunk a királyi kert mellett vezetett el, (az egyetlen nagy és szép kert most Athénében) melynek egy része azon tért foglalja el, hol egykor a Lykeion állt. Gimnáziumoknak neveztettek a görögöknél a helyek, melyekben ifjak és férfiak testgyakorlatokkal edzék testüket, s mivel ezek a görög nevelés legfőbb részét tevék, apródonkint e gymnáziumok a műveltség nyilvános intézetei váltak. Három ilyen intézet, három különböző nevet viselt Athénében, egyik Akademoszról Akadémiának, másik Lykoszról Lykeionnak, a harmadik Kynozargesznek neveztetett; az első Plátónak lön kedvelt helye, a második Arisztotelésznek, a harmadiktól a kynikoszok vették nevöket. E kezdetben egyszerű helyeket utóbb szobrok, oltárok, csarnokok, pázsitos térek és hús ligetek ékesítették, hol nemcsak az ifjak, hanem a férfiak és öregek is összegyülekeztek, gyönyörködni az ifjúság birkózásiban, sőt mérközni velök, egyszersmind

komolyan vitázni a philosophia és politika fontos kérdései fölött. Csak Szókratész nem tón különbséget e helyek közt, őt majd itt, majd ott látták, nyájas beszélgetést folytatva mindenkivel, mert ő felekezethez nem tartozott, ő a humanitás bölcse volt. E neveknek: gymnázium, akadémia, lykeon, ma egészen más értelmük van, s ha egy ó görög most feltámadna, iskoláinkban azokra nehezen fogna ráismerni.

A királyi kert déli oldalától nem messze áll, bár megrongálva, Hadrián kapuja. Alsó részén egy tágas kapunyitás van, felső emeleti része hat corinthiai oszloppal három vakablakot képez, melyekben egykor három szoba állott. A kapu fölött, nyugat felé, e felirat olvasható;

„Ez itt Athéné, Thezeusz régi városa,“ kelet felé pedig ez:

„Ez Hadrián városa, és nem a Thezeuszé.“

E császár kétségkívül nagy csodálója volt a görög géniuszoknak, szenvedélyesen kedvelte a művészetet, s az Illiszszosz környékén egy új várost alkotott, sőt mondhatni, Athénét föltámasztotta volna, ha élet városban lehető volna a szabad nép halála után; de e fölirat mégis nagy gögre mutat, ebből is látszik, hogy mindenben mit tón, magát akarta isteníteni, s mi véget ért vele? ime városából egy kő sincs, csak a fölirat maradt meg rémzetes gúnyul.

Innen folyvást menénk az Akropolisz északi tövénél, a nélkül, hogy a szelek tornyán kiviil más ó emléket találtunk volna. Ez nem nagy épület, alakra négyszögü. Mindenik oldala megfelel azon illető széliránynak, melyekre az athénei szélóra osztva volt; mindenik oldalra az illető szélnek nemcsak neve, de ideális képe is ki van vésve. Szóval ez valóságos szélóra volt nagyban.

Ebből nemcsak az itteni szélirányt, de azon következni nyékét is megismerhetjük, miket Attika népe mindeniknek tulajdonított. Mind a nyolcz szél szárnyal bir, s csaknem fekvő vonalban repülni látszik. Csak a Lipsz és Notosz van meztelen lábbal, feje valamennyinek földetlen. Kezdve az északi oldalon, itt van Boreász, fuván egy jégcsapot, öltözve vastag ujjas köpenybe, dagadt pófával, magasán fűzött kothurnoszban; a kelet-északi oldalon a tavaszi szél van, Kalkiasz, mely egy tálban olajgyümölcsöt kínál, befolyása e terméknek kedvező lévén; a kikeleti szél Apeliotesz, virágok és gyümölcsök halmozát osztja; szomszédja, Eurosz, sötét és savanyu képet csinál, jobb karját lepelbe eldugja, s viharral fenyegetődzik; a déli szél, Notosz, záporosót osztani készül egy korsóból, melyet csupasz karjaival emel; ennek szomszédja, Lipsz előtt egy hajó áll, jelentve, hogy kedvező a hajósoknak; Zephyrosz lágyan leng, a légbe virágok özönét hintve; míg az e mellett levő Szkiron érczedényben faszenet tart, jelentve, hogy mit okoz, a hideget megenyhíti.

Az épületke tetőjén egy Triton szobor állt, forogva tengelye körül; ez volt a szélkakas, mint az épület volt a szélóra. Mind a nyolcz oldalán, a szélábrák alatt, mathematical vonalok a napórákat mutatták. Belől pedig egy víz-óra volt, mely borús időben a napórát pótolta. Ez épület tehát az athéneieknek egykor az volt, mi most nekünk a torony s harangóra, — jelenleg belseje némi múzeumul szolgál, benne tartatván gypsz-másolatai azon domborműveknek, miknek eredetijét az Akropolisztól Elgin lord elrabolta-e vagy megmentette? nehéz volna eldönteni.

E kis, de szép művet Andronicosz Cyrtheszesz, egy

gazdag athénei polgár építtette. Most ez 10—15 lábnyi mélységű gödörben mintegy elsüllyedve van, mi világos bizonyosága annak, hogy busz század alatt körülte a föld az omladványok porából mennyire nőtt. Képzeltük e porok vastag halmaza alatt mennyi emlékkincs heverhet, s mivel az új Athéné a régi város helyén épülget, minden új ház inkább-inkább lehetetlenné teszi az ásatásokat, mit a régiségtan baráti méltán sajnálhatnak.

Az Akropolisz ez északi oldalán több szirtbarlangok is láthatók. Szokása vala a régieknek, a természetes bérczlyukakat isteneknek szentelni. Az, mely az Akropolisz észak-nyugati szögletén van, Pannak volt szentelve, hálából azon segedelemért, melyet ez a nép hite szerint az athéneieknek a marathoni csatában hozott. E fölött van a Klepszydra nevű kert, melyhez a várról ötven lépcső vezet, s honnan a víz az említett szél-toronyba földalatti csatornán vezetetik. Ettől nem messze, kelet felé van egy más barlang, melyből az Akropoliszba közel az Erechtheionhoz, földalatti titkos lépcsőzet visz. Ez Kekropsz leányának, Aglaurosznak vala szentelve, ki hajdan magát honának önkényt feláldozta. Ezért, midőn az athénei ifjak nagykorúságukat elérvén, fegyvert és paizst kaptak, itt nyujtattak ezek át nekik, és itt e barlang szent homályában tevék le a hazaúui esküt. Az ezen túl lévőben Herza imádtatott, az előbbinek és Pandrososznak testvére, azaz a harmat, s megfogható, hogy a száraz éghajlatú Attikában a hüs és termékenyítő nedvnek a nép isteni cultuszt rendezett.

Csalódnék, ki azt gondolná, hogy mind görög műrom az, mit Athénében szemlél. Négy ezer éven át itt több nép uralkodott, s minden népnek láthatni saját nyomait, a mythikus pelazgoktól kezdve le a muzulmánokig.

Igaz, a török inkább rontott semmint alkotott, mint képimádást gyűlölő a legszebb szobrok fejét letördelte, egyéb tagjaikat meghagyva; ha egy basa fürdőt épített, Jupiter gyönyörű márványoszlopaiból égetett hozzá meszet; hogy egy vad méhraj mézéhez jusson, nem irtózott a Theusz templom egy párkányát, hol a méz volt, lerántatni. A frank fejedelmek korából sem sok maradt meg, itt egy bástya, ott egy lovagvár kőfala a hegyek közt. Róma több császárai megkísérték e városnak régi fényét visszaadni, s bámulatos összegeket költenek közemlékekre, de ezekből szinte nem soknak áll omladéka, elenyésztek, mint elhervad a növény, hol magát idegen földön érzi, legtöbb rom van az úgynevezett perikleszi korból, midőn e két szónak: görög és szabad ember egy jelentése volt.

Ilyen római omladék Hadrián csarnoka (Stoa Hadriani), egy 376 láb hosszú, 256 láb széles épület, melynek szürke márvány kőfalai most hitvány fafödelet tartván, vásárhelyül szolgálnak. Csak a nyugoti oldalán áll még néhány corinthiai oszlop. Hol egykor fényes csarnok folyt körül, zöld árnyékos kerttel közepén, gazdag könyvtárral teremében, mikben az ó-kor bölcsei tanulságosan társalogtak, e szent hely most ronggyal tölt holtokat foglal magában, s benne a szegény nép alja hemzseg. Nem messze e bazártól van egy más csarnok, négy dóriai oszlopon nyugvó, szomszédjában egy márványkövön az élelmi cikkek akkori árlajstromát most is olvashatni. Ezen túl, közel a Theusz templomához van a régi piacztér vagy Agora, az ó Athéné legfényesebb s látogatottabb helye, hol egykor az Eponymok vagy azon tíz hős szobrai állottak, melyektől Attika tíz tribusza nevét kapta, úgy látszik ezek közül való ama három

csodálatos szobor, mely újabban itt felfedeztetett. Közülök egyik sem ép, egyiknek feje, másiknak más tagja hiányzik, de valamennyi óriás nagyságú, s mindeniknek alsó része vagy hal vagy kígyó pikkelyes testében végződik. Attika ős lakói, tehát hősei is, ábrázoltattak így, jelentve, hogy ők autochtonok valának, azaz nem beköltöztek, hanem mintegy e földből származtak. Például a legfőbb köztök, Kekropsz kígyólábúnak czímezettett (*προς ηρώων ὀρακοντίης*) E szobrok hátulsó részei négy-szegüsima oszlopot képeztek, mi egyik bizonyosága annak, hogy ezek valóban az Eponymok, mert a régi történetíróktól tudjuk, mikép ezekre függesztettek ki a törvényjavaslatok, mielőtt a népgyűlésben fölöttük tanács tartott volna. Mind a hely, hol e szobrok találtattak, mind azoknak kettős alakja, egy oldalon képábrázoló, másan simák lévén, e régi szokást nemcsak megerősítik, de fel is világosítják.

De engem legkellemesben lepett meg Thézeusz temploma, melyet az utas egész pompájában szemlél, jobbra, midőn a Pireuszról a városba jő. Mintha álmodtam volna, oly szép és oly ép e templom, bár Ki, sz. előtt 465. körül építtetett. Márványoszlopaibul egy sem hiányzik, két homloka mint két sasszárny terjeszkedik ki, lépcsőzetei sértetlenek s várják a hívőket, kik rajtok fölhágdossanak; a hosszú idő, 2315 év, nem barnította meg, hanem mintegy megaranyozta falait; valóban csodálatos Attika éghajlata, eredeti szépségében őrzi meg az épületeket; ezeknek itt a kor nem árt, csak az ember dühe ha dül, és a földrengés.

A marathoni győzőnek, Miltiadesznek fia, Kimon építteté ezt. Egy oraculum i ítélet rendelé Thézeusz hamvait a száműzetésből visszahozni, mert Athéné ez új ala-

pitója is száműzetésben halt meg. Egy sas vezérlé a keresőket Szkyrosz szigetében a helyre, hol eltemetve volt; ott fekvék az óriás termetű hős, mellette roppant lándzsája és kardja. Kimon választá ki a templom helyéül ez emelkedett dombot, melyen áll, választá, mert e dombnak sírhalmi alaka van, s ez épület inkább sír volt mint templom, inkább emlék mint egyház.

Utóbb a keresztyének Szent György templomává szentelek. Sok régi templomot azon körülmény mentett meg a pusztulástól, mikép a régi művet új istennek szentelték, a cultusz változott, de az épület megmaradt, sőt a keresztyének mindig oly szentnek ajánlották azt fel, kinek s a régi istennek jelleme közt némi rokonság volt. Így Thézeuszét Szent-Györgynek, ki szinte hős volt és szörnyeket irtott ki, így a Parthenonbul, a szűz Minerva templomából, s z ű z Mária egyházát csinálták.

Mint a Parthenon, ez is hosszúdad négyszögletű (peripterosz) épület, melyet dóriai oszlopokon nyugvó csarnok foly körül. De annál jóval kisebb, hossza csak 104, széle csak 45 láb, végein hat, oldalain tizenhárom oszlop áll, melyeknek magassága 19 láb, átmérője 3'4". Faragványokban sem oly gazdag, mint a Parthenon, mert bár homlokfalait s ennek metopejait szobrok ékesíték, Herkulesz és Thézeusz testeit ábrázoló, de mind az oldalán eső metopeok, mind a templom hajója meztelenek, domborműveket itt nem látni. Szóval, ez a Parthenonnál nagyságra nézve kisebb, pompára nézve egyszerűbb, sztylre s arányra nézve komolyabb s szíkebb. oszlopai nem oly sugarak, tekintete nem oly derült, alakában van valami szomorúan ünnepi, vidáman szomorú, csendes, mely különbségnek okát vagy a korban kell keresni, t. i. azon félszázad alatt, mely a két épület alapítása

közt fekszik, a hellén művészet sokat haladt, tökéletesedett, finomult, vagy kell keresni e templom rendeltetésében, mely a haza másod alapítójának, Thézeusznak, nemcsak temploma, de kriptája is volt, így szép volt mint annak, komoly volt mint ennek lennie kell.

Fő kapuja hajdan a hellén szokás szerint keleti végén volt, most a bejárás déli hoszszu oldalán van. Jelenleg ez sem nem görög, sem nem keresztyén templom, hanem egy múzeumi raktár, a mennyiben tele van tömve, s elég rendeletlenül, mindenféle régiségekkel, foliratokkal, sírkövekkel, szobrokkal, domborművekkel, és ezeknek töredékeivel, mik mind igen becsesek, de mivel összevissza vannak hányva, nehéz őket jól látni s így nehéz bennök kéjelmesen gyönyörködni. Sok a csarnok alatt, sok pedig a templom előtti téren hever, s eligazodni köztök annál bajosb, mivel lajstromozva nem lévén a darabok, sem nevezve nincsenek, sem nem tudatik a hely, hol találtattak. Ezek közt legnevezetesbek Apolló két ősrégi szobra, emberi nagyságúak, egyik Thera szigetében, másik Naxoszban találtatott; Victoriaé, fehér márványból, mely Megarában ásatott ki; vannak itt több kő-karszékek is, mikről a monda azt tartja, hogy azokban az Areopag bírái ültek volna. Én nem vagyok sem művész, sem oly szenvedélyes műbarát, kit egy remek szobor csonka tagjának látása lelkesedésre ragad (emlékezem itt az öreg Blumenbachra, ki Göttingában nekem egykor egy görög koponyát lángoló szeretettel mutogatott, mert szerinte három ezer éves fej s a leg-tökéletesb alakú volt, mit képzelni lehet, ő Plátóénak tartá), és így itt engem nem a torzok, hanem azon gyönyörű sírkövek bájoltak el, melyek egyes családi jeleneteket gyöngéd domborműben ábrázoltak, egy nőt, ki

sír, egy leányt, ki anyja hamvvedrére borul, egy ifjút, kitől öreg apja a sír szélén végbúcsút vesz, egy mázát, ki a mosolygó halott fejére koszorút rak. Mi természetbű itt minden alak, mi igaz a bánat, mi könnyű a redőzet, mi lankadtság a tagokban, mi tökéletes minden, az arány a részek közt, az alakok összeállítása, az érzés kifejezése! szinte részt vettem a család fájdalmában, melyet a szobrász annyi ezer év előtt itt oly életbűn kifejezett a hideg kőben. Ép ezen apróságok mutatják inkább, semmint a legnagyobb emlékek, a hellén nép a legtisztább műértettől mint át meg át volt hatva, s hogy ők mindent, kicsinyt mint nagyot, a művészet legmélyebb kívánati szerint dolgoztak ki.

De e Thézeusz-templom nemcsak az által érdekes, hogy a nagyszerűbb emlékek közül legépebb állapotban jött le hozzánk, nemcsak az által, hogy mutatja, milyen volt a régibb sztylii dóriai rendű épület azon újabb attikai sztylhez képest, a mint az Periklész korában a tökély pontjára ért: érdekes ez különösen az által, mivel benne megoldva találjuk ama fontos kérdést, műveiknél a régiek a színezést használták-e, vagy sem?

T. i. itt őriztetik Arisztion híres síremléke, mely a régi Brauronbau, Marathon közelében találtatván, marathoni bajnoknak tartatik. Ez egy oszlopba faragott lapos dombormű, melyben a bajnok elélepve ábrázoltatik, baljában lándzsát visz, jobb karja czombján fekszik. Az egész szobor a színezés, a festék eltagadhatlan jeleit viseli magán. Az alap, melyből a dombormű kiül, vörös volt; a vágatékba, válla felett, érczből csinált sisak illett; szemeknek, pilláinak vésnöki metszéséből következtethetni, hogy itt több illetékes szín használtatott, mint pánczélánál is; mellén és vállain a szíj, mely puzdráját

lágyan tartja, kétségkívül veres volt; karján és lábszáran a vért alól szép redőzetben dagad ki a fehér üng, melynek szegélyzete most is karmasinszinű. Ajka pirosas, hajának s szakállának göndör fürtéi ragyogó barna színt játszanak. De különben is tudjuk a régiek leírásából, miképp Phidiasz két nagy műve, az Olympiai Jupiter, és a Parthenoni Minerva szobrai elefántcsontból s aranyból voltak összeállítva, s szemeiket drága kövek képezték, hajuk aranyozva volt, ruháik szegélye csíkos. Azonban meg kell jegyeznünk, mert hiszen ez is igen fontos, hogy a régieknél a színezés csupán az ülhelyre, ruhákra, fegyverekre, koronákra, kantárookra, ékszerekre s egyéb külső tárgyakra, és ezen felül még csak a test azon részére terjedt ki, melyeket már a természet maga a liusozattól határozottabb színezet által megkülönböztet, milyen a szem, haj, ajak; de a húsozatot, az incarnatiót a görög művészet soha nem akarta utánozni. Hol a szoborban a test meztelen mutatkozott, az mindig fehér maradt, vagy elefántcsontból, vagy márványkőből; más érzéki csalódás előidézésére a hellének soha nem törekedtek, s ha ruhában s fegyverzetben szint alkalmaztak, az nem cél, sőt az csak eszköz volt a test tagjainak szépségét annál jobban kitüntetni és meghatározni.

Mi a templomokat illeti, a Thezeuszéban, kivált belől, a festésnek több világos nyomaira találni. Bizonyosnak látszik, miként a régi templomokban belől a boltozat, itt-ott a fal, kívül a homlokzat, a jjietőpek, a triglyphek, a csarnok alatt a domborodó -fűzér (Fries), s az oszlopok fejezete többnyire kék vagy veres szelíd szilire valának festve, de a festés itt csak úgy használtatott, mint a képben az árnyék alkalmaztatik, vele kiemelni a fő alakot, általa harmóniát hozni az egészbe,

változatosságot adni az egy alapszínnek, életet lehellni a holt formába, mert e színek közléről lévén láthatók, távolról a szembe csak a márvány fehér csillogása tűnt. így jellemzik a régi írók, Pindarosz és mások, templomait, annyszor szólván a messze kiragyogó márványépületekről. Tarkaságra mind a szobrászok, mind az építészek csak azon ó, gyermekkorban törekedtek, midőn fa- és közönséges kőanyagból dolgoztak, itt a festés szépítés volt, és tartósságot adott a műnek; de midőn a pároszi és penteliki márványt kezdték használni, igyekeztek azoknak is máz által egyszerű fehér márványszint kölcsönözni. Mint a szobrász a claszszicusz korban a testet tisztán fehérnek ohajtá, s csak a test egyéb részeinek, a ruhának, a fegyvernek adott más illetékes színt, és ezt nem más czélből, mint hogy a forma tökélyét annál jobban kitüntesse: úgy az építész hasonló magas műtörvény szerint alkotta templomait. Ezeknek teste, t. i. a hajó (cella) és oszlopsor fehérén hagyatott, s csak egyéb mellékes részek festettek ki gyöngéden, részint hogy általok az egyszerű fehér tiszta hatása kiemeltessék, részint hogy rólok mint egy sötétebb alapról, maga az építmény annál inkább kitündökljék. A színek festői hatására a hellén művész sem templomainál, sem szobrainál nem gondolt; a tarka szobrászat, ép úgy mint a tarka építészet nem a hellén claszszicusz kor terméke, az a gyermekkoré volt és később a római császárok vén koráé lön, mely inkább az ázsiai és egyiptomi sokféle színű, semmint az egyszerű fehér márványt, szóval inkább a tarka pompát, mint a tiszta művészetet szerette.

E Thézeusz templomától délre menve, egy völgyecske torkolatához jutni, mely völgyet (a régiek Coelének hívták) két hegység, keletről nyugotra nyúló, ké-

pez; északra az Areopag, utána az Akropolisz, délre a Nymphák, a Pnyx és a Muzeum-hegy sora. E völgy volt az Agora, a piac, az, mi Rómában a Forum volt. Ez volt Athéné fénypontja, itt volt a Prytanaeum, a Buleüterion vagy tanácsbáz, a Metroum vagy levéltár, a király-arcokon székhelye, ezeken kívül több pompás csarnok vagy sztoa, számtalan templom, oltár, szobor, emlék, képgyűjtemény, mind drága művek anyagaikat, mind remekek alakaikat tekintve. Mindebből most semmit nem találni. A nagy nép eltűnt, s vele a fényes piac is. Az egykori zaj helyén üres csend ül, a tarka pompát egyhangú pusztaság váltá fel, az épületekből a meztelen sziklaalap maradt meg, oly rideg, szűk, kietlen, hogy nem hinnők mi s ok fölséges mű volt itt, ha azokról a régiek, például Pauszaniász leírása tanúbizonyosságot nem tenne. Valóban, még a legmelegebb képzelet sem képes e hely varázs látványát újra teremteni. Szomorú gondolatok közt tapostam a porrá vált márványforgácsokat; mennyi remek mű hamvai azok! úgy éreztem magamat, mint midőn ősszel egy kertben járok, lépdelve a lombok s virágok földre hullott avas levelén, miket egykor a tavasz zölden és friss színben szemlélt.

E hosszú völgy felett jobbra az első hegytető a Nymphák hegye, melyet azért neveznek így, mivel az ormán talált egy föliratban e hely azoknak ajánlatott. Az egész egy csupasz bérez, többnyire meredek, de a bele metszett lyukak, alapok, vízcsatornák, föliratok oda mutatnak, mikép e hegy hajdan templomokkal s lakokkal be volt építve. Érdekes e hegy északi oldalán egy több lábnyi hosszúságú jégsima csúszoda, melyről nem tudni, mi célra szolgált hajdan, most azon nők szoktak

rajta lecs úszkálni, kik magzattal megáldatni kívannak. E hegytetőn áll azon nagyszerű csillagtorony (Observatorium), melyet báró Szina György, a bécsi bankár, s a magyar báró építtetett, — ausztriai s magyar alapítványairól szóljanak azok, kik ezeket ismerik. *)

E hegygyel egy vonalban, de kelet felé, s ettől egy mélység által elválasztva van a Pnyx, s itt van ama nevezetes tér, hol Athéné népgyűlései tartattak. E tér, mintegy 12,000 angol yard nagyságú, a hegy északi oldalán egy lejtős félkört képez, akként, hogy a völgyre dülő részét roppant, úgynevezett kyklopszi alakatlan bérczdarabokból épített kőfal tartja fel, míg az ennek megfelelő diametrálisz vonal bat láb magasságban, a sziklából van kivágva. Azonban e sziklafal nem egyenes, hanem közepe felé tompa szögletet csinál, mint az amphitheatrumi tér is közepén mélyebb, szélei felé magasabb; oka alkalmasint az, hogy acusztikai törvények szerint a szónok beszéde e nagy téren annál jobban megértessék. Mert e roppant téren, a szabad ég alatt erős mellre s gyakorlott hangra volt szükség, s ki e helyet színről színre ismeri, természetesnek fogja találni, hogy Demosztbenesz magát a szónoklatban a közel tenger zugó partján gyakorlá. Ott, hol a szikla hátfala a tompa szögletet képezi, egy 5 láb magasságú, s 11 láb szélességű és hosszúságú négyszögded sziklakoczká emelkedik a bérctől magából kivágva; hátulsó oldalával ez a sziklafallal összeragad, többi oldalai szabadok, miket

*) De nagylelkű fia, Báró Szina Simon előtt minden igaz osztrák, minden hű magyar, sőt minden ember, bár hol találkozik vele, kalapot emeljen, — és kivált kalapot emeljen minden magyar mágnás, kiknek nemzetségeik századok óta nevezetesek az által, hogy semmi közalapítványt nem tőnek.

három sor lépcsőzet foly körül. Ezen kívül jobbról s balról, tetejére öt lépcső vezet. Két oldalt a sziklafalban lyukak s vakablakok vannak metszve, melyekbe kétségkívül szobrok s ex voto-k állítottak. A koczka mögötti padokon alkalmasint a köztársaság főtisztviselői foglaltak helyet, míg előtte a téren Athéné szabad népe tolongott.

E leírt koczka volt a Béma, vagy kő, (ó *λίθος*) a szószerk, szóval az, mi a rómaiaknak a rostrum volt. Ez, vagy az, mely még fölebb van. Mert e tér fölött közvetlenül van egy kisebb, de szinte félkörded tér, hasonló ehhez mindenben; annak hátulját is egy sziklafal képezi, melynek közepe táján szinte egy bérez-koczka de félig lerombolt, emelkedik, csaknem egy vonalban az előbbi koczka felett. Sokan azt vélik, mindkettő szószerk volt, de különböző korban. T. i. Plutarch világosan mondja, mikép a régi szószerkről a tenger is látható volt, de e fölséges tekintet az athénei népet hódításokra ingerelvén, a szpártaiak által kinevezett 30 tyrann lejjebb helyezte a szószerket, honnan a tengert nem lehetett látni. Ebből a régiségbúvárok azt következtetik, hogy egykor ama felsőbb tér volt a népgyűlés helye, csak később, midőn Athéné szabad lenni megszűnt, tétették az át ez alsóbb térre.

Akármit lett legyen, annyi bizonyos, hogy e hegyoldal és nem más volt a Pnyx, az athéneiek hires Rákosa, kivált bizonyos, mintán legújabbán, 1839-ben, e véleményt dönthetienné tette azon határkö, melyet a felsőbb téren egy lyukban találtak, e fölirattal: *ὄρος πnyξ* azaz „a Pnyx határa.“

Méltó volt e roppant tér, hogy gyűlési helyül szolgáljon Athéné szabad népének, s lelkesedésre a szónok

itt nemcsak az által ragadtaték, mit érzett, de az által is, mit köröskörül látott. Maga előtt látta az Agorát, szobroktól, oltároktól, templomoktól elborítva, szemközt emelkedett az Areopag s rajta Hellász legvénebb s legtisztelemb bírószéke, fölötte jobbra kelt az Akropolisz a főséges Propylaeumokkal, a ragyogó oszlopsora Parthenonnal, Minerva óriási szobrával, mely emelve lándzsáját, mintegy őrt állott a vidék felett, túl a városon nyílt Attika síkja békés falvaival, arany kalászos mezőivel, zöld olajfái erdejével, szőlőlugasival; a távolban Parnasz, Brileszszosz és Pentelik magas hegycsúcsai emelkedtek. Balra, nyugót felé nyúlott az Eleüiszbe vezető szent ut, mely Plato akadémiái kertei s a külső Kerameikosz ligetei közt vitt el, hol két oldalt az elholt hires emberek márvány sírkövei fehérlettek, hátul a hullámozó tenger látszott, a Piréusz réve magas árboezu hajókkal, odább Aegina szigete, Szalamisz dicsőséges öble, és ezeken is túl Korinthosz magas vára, és a kéklő távolban Argosz és a Peloponnez lebegő hegyormai tündöklöttek.

E Béma, e darab szírt volt szónoki trónja Periklésznek az olympiainak, Arisztidesznek az igazságosnak, Demoszthénésznek a rohanó zajúnak. S az imént elősoroltuk, hogy itt állva mi dicsőséges emlékezetek forrásaiból meríthetett a szónok. De a szónokot úgy mint a népet nemcsak a történeti, nemcsak a művészeti tárgyak szemlélete lelkesíthette, nemcsak látása a Parnasznak s Helikonnak, hol isteneik laktak, nemcsak a város, mit ők a világ szemfényének s csodájának tartottak; az athénei szónoklat némileg szülötte azon színpadnak, hol az szerepelt. Az athénei szónok állva a szírdarabon, feje felett a szabad ég, lábai alatt a szabad föld, háta mögött a szabad tenger, mintegy szolgálatában tartotta a termé-

szét elemeit. Egy hellén szónok szájában egészen más jelentése volt annak, midőn ő istenekre hivatkozott, kiket cí és a hallgató nép az elemekkel egy személynékvett. Mi másnál más helyen egy üres kép, egy hiú metaphora, nála az valóság, hit, meggyőződés volt, s midőn néha Demoszthenesz Kikiáltott: „ó föld, ó tenger és istenek,“ ez borzasztóan hathatott hallgatóira, kik meg valának győződve, hogy a föld, a tenger, az istenek hallják szavát, és ha akarja, hívására az elemekből, hol lakoznak, megjelenhetnek. Habár tehát az athénei szónoklat sokat köszönhet a természetes lángésznek, melylyel e szerencsés nép meg volt áldva, ha sokat köszönhet azon gondos tanulmánynak, melylyel magát ügyes tanárok vezérlete alatt a rhetorica művészetében folyvást gyakorlotta, ha az athénei szelleműs nép mint hallgató szükségképen nagy befolyással volt kitűnő szónokok képződésére; mégis azt kell mondanunk, hogy a Pnyx szerencsés helyzetében kell keresni az athénei szónoklat titkát, a természeti, a történeti s művészi báj világ, mi körülte a léleknek s a szemnek egyetemben fölnyilt, szükségképen lelkesedésre ragadta mind a szólót, mind hallgatóit.

Képzelm magamnak, mint gyűlt itt össze Athéné 6—8000 szabad polgára. Az áldozatok már megtörténtek. Az álladalom főbbjei, a szenátorok, a bársonnyal kirakott padokat elfoglalák. A téren állongó nép élénken beszél, s jöve menve hullámzani látszik, mint valódi képe, a változó tenger, a .zugó vész előtt. Az ijas sczytha rendőrök az érkezőket helyeikre utasítják. Végre a hírnök felhívja a szónokokat, véleményeiket a nép előtt kijelenteni. Es mindenki élénk figyelemmel tekint a Bémára. Ki fog szónokolni? Ki akarja a hadat és ki a

békét? Ki vádolja a visszatért vezért vagy követet? Ki fogja a nap koszorúját elnyerni?

Míg én ily gondolatokba valék elmerülve, mert Athénében semmi nem hatott rám annyira, mint e hely dicső emlékezete, egy görög szónoklat hangjai haták meg füleimet. Szinte megijedtem. Visszatekinték, és láttam, hogy a Bémán kísérom, az ifjú képviselő áll, s kitelhető nagy hangon görögül szónokol. Demoszthenészből szavalt egy töredéket, kinek beszédeit ő könyv nélkül tudja, s e szent pillanat emlékeképen azt ide írom:

„Nem könnyű pusztá szavakkal enyhíteni a szerencsétlen halandók bánatát; azonban kísérsük meg a szomorodott sziveknek némi vigaszt nyújtani. Ki nagylelkű ösöktől származik, vagy léteit jeles fiáknak adott, attól megvárható, hogy a sors csapásait nem mindennapi állhatatossággal hordozza, s minden helyzetben egyenlő lélekerőt mutasson. Ilyen érzelmek becsületére válnak mind a megholtaknak, mind az egész városnak, egyszersmind a szülők, kik életben maradtak, bennük dicsőségüket találják. Igaz, fájdalmas egy apának s egy anyának kedvelt gyermekeitől megfosztatni, s elveszteni vén koruk lecédesebb támaszát; de másrésről van-e nemesebb elégtétel annál, látni, hogy bátorságuk emlékezetét a haza halhatlan dicsőséggel, játékokkal és áldozatokkal ünnepli? A gyermekekre nézve szerencsétlenség árvákká lenni: de nem nagy becsület-é apáik hírért öröklenni? Mi az eseményekben szomorú, tulajdonítsuk a sorsnak, melynek terhe alatt minden halandónak meg keli hajolni: de mi bennük nagy és tiszteletre méltó, győződjünk meg, hogy mindazt e jeles holtaknak köszönhetjük.“

Míg kísérom Demoszthenesz egyik gyászbeszédéből e

töredéket szavallá, én a Bénia egyik lépcsőzetére dőlve leték inték Athénére. Jól választá ő e töredéket, körültem minden egy temető. Az egykori népgyűlés terén árpa nő, az is le volt aratva, csak tarlóit láttam; a büszke Parthenonból egyes oszlopok állanak; a fényes Agora egy üres völgy, a pompás színházak romban hevernek; a roppant városi kőfalnak, melyet Themisztoklesz kezdett, Kimon folytatott, Periklész vitt a tengerig, alig lehet nyomait a föld színétől megkülönböztetni; de nemcsak az épületek tűntek el, e zöldetlen, erdőtlen, virágtalan vidék is megholtnak látszik, Kolonoszból sem hallani a szophokleszi fülmilék édes csattogásait, — csend volt körülem, sem szél nem futt, sem erdő nem zúgott, sem egy fűszál nem mutatkozott a kavicsos földben, csak egy pár fekete varjú kóválygott fejem fölött, jött és ment, ment és jött szomorúan károgva mint a halál madara.

A harmadik, s legmagasabb hegycsúcs e vonalban a Muzeion, melyet a Pnyxtől egy mély nyiladék választ el, miben a sziklába vágott régi szekérút most is látható. Itt áll a egykor a Pireuszi kapu is. Nevét e hegy Muzaeosztól, a híres költőtűi és jóstul kapta, ki itten temettetett el. Déli s nyugoti oldalában bérczbe vágott több sirodukat látni, egyik a Kimon nemzetségednek tartatik. Tetején egy fényes síremlék ormai állanak, Antiochosz Philopapposzé, ki a Vespázianusz által letett szyriai király unokája volt, s később, úgy látszik, Athénében mint egyszerű polgár élt. A torony alakú, s faragványokban gazdag emléken három vakablak van, mindenikben egy szobor állt; most kettőben két szobor csonkított maradványai vannak meg. Az egész épület 30 láb széles lehet, félkört képez, melyen a

számos domborművek igen jelesek, bár a római, tudniillik Trajánusz korából valók. Gazdag bőkezűségével szerzett magának czímet arra, hogy a város falain belől temetkezni engedék, mert az athéneiek e jogot csak nagy közérdemeknek adák. E hegytetőről észak felé lejöve találni egy kiépített nagy barlangot, melyben három szoba van, kettő négyszögletű, a harmadik gömbölyű, kúp-alakú, ez utóbbinak átmérője 12 láb, mely a világot boltozatáról kapja. Mi volt e csodálatos barlang rendeltetése? lehetetlen meghatározni; a nép által közönségesen Szókratész tömlöczének hívatik.

A Muzeion aljában terülő völgyön átmenvén, melyet por, kő s mindenféle régi edénytöredékek borítanak, azzal szemközt, az Akropolisz déli szögletén, van az Odeon Regilla, melyet K. sz. utáni második században Herodesz Atticusz épített, kinek Hadriánusz után a későbbi Athéné legtöbb közemlékeit köszönheti. Neje nevéről adta a Regilla nevet. Omladékáiból az egészről most is elég hű képet alkothat az utazó magának, de bár nagyszerű s fényes épületrom, a római típuszt hordván magán, itt az ó görög romok mellett a néző lelkében valami idegenszerű benyomást idéz elő. Falait Róma hódító s sülyedésnek indult szelleme lengi körül.

Odeonnak a régieknél azon színházak neveztettek, melyekben a zene volt az uralkodó, mi bár a tragoe-diákban s comoediákban sem hiányzott, de ezekben csak mint járulék tekintetett. Ennek átmérője mintegy 240 láb, 6000 hallgató fért el benne. A nézők márványpadokon ültek, melyek az Akropolisz oldalában emeletesen s félkörben folytak egymás felett. Szemközt velők volt az orchesztrum, e mögött a falak három emeletes magasságban, az ablakok, római ízlésben, íves boltozatokat

képeztek, s ezeken bőven besütött a napvilág, mint a nyílt tetőn is, melyre vitorlasátort csak akkor vontak, midőn a nap sugaraitól a nézőket védeni kellett. Különbözött e színház a régiebbektől abban, hogy a színpad mögött emelkedő falak a vidékre szabad kilátást nem engedtek. A színhely nyugoti szögletében egy csigalépcső vezet föl a falakra, honnan balra, a szaloniki öbölre kellemes kilátás nyílik.

Az Odeontól kelet felé, szinte az Akropolisz tövében van a Bacchusz vagy Dionyszosz színháza, s e két színház közt volt hajdan Eumenesz híres csarnoka, melynek hosszú boltozati alatt esős időben a nézők födelet s menedéket kerestek. Bacchusz e színháza Kr. sz. e. 590 évvel kezdetett építtetni, de csak Lykurgusz alatt 340-ben végeztették be. A 30,000 néző padsora az Akropolisz oldalába helyezve félkörben emelkedett, az utolsó sor egyenlő volt a földszinnel, átmérője ott, hol a kör legszélesebb volt, 480 lábat tett. Most e roppant épületnek romait is alig látni, a márványpadokból alig van néhány, a többit vagy elhordták, vagy föld borítja. Nem szenved kétséget, hogy gondos ásatásokkal belőlök sokat napfényre lehetne hozni.

De e hely még is fölötte nevezetes, mert a drámai költészetnek, mely a görög poézis utolsó szülötte, s tisztán attikai elmetermék, ez volt első bölcsője. E színház után épült a világ valamennyi színháza, mint az itt játszott drámákból eredtek minden népek drámakölteményei. A görög színházaknál három főosztályt kell megkülönböztetnünk: a nézőhelyet, mely félkört képzett, ezzel szemközt alacsonyabban az orkesztrumot, hol a kar s táncszemélyzet mozgott, — és ezentúl, de ennél magasabban, a széles, de nem mély színhelyet, hol a szavaló

személyek működtek. A régi helléneknél a színi mutatványoknak egészen más fontossága és jelentősége volt, mint azoknak most nálunk van. Nálunk azok egy időtöltés, egy multság, melyet egész éven át élvezhetünk; náluk azok csak az év bizonyos szakaiban s bizonyos vallási nagy ünnepek alkalmával adattak, tehát mivel ritkábbak, becsesbek is voltak. Mi tárgyaikat illeti, a tragoediák mindig istenek, hősek, nemzeti nagy tettek, történetéből vétettek, tehát az ó görög tragoedia egy neme volt a vallásos cultusznak s a magasztos hazaszeretnek;*) a comoediák az emberi s polgári élet gyarlóságait költői ábrákban adták elő, a teremtő géniusz teljes bátorságával, s mindig azon végczállal, hogy azoknak ellenkezőit, a vétek által az erényt, a gyengeség által a tökélyt, a rossz által a jót, a rut által a szépet kedvelt essék meg. Hozzá járul, miként minden színmutatvány a költők komoly versenyharca volt, rendesen a szerepeket is magok vitték, és köztök Ítélt egy nép. S ha a drámák belső érdemének dicsőségében csupán a költők osztottak, de színpadom előadásaikban a polgárok is, néha egész tribuszok, a mennyiben a karok, zenészek, tánczosok betanításának s lehető legfényesb kiállításának költségét szabadon vállalkozó polgárok viselték, tehát e részben a közjutalom őket is illette. Így megfogható, hogy minden ilyen drámai küzdés egyszersmind vallási, hazai, nemzeti ügy is volt, hogy az itt vívott szellemi s művészi csatában a költőn kívül a polgárok nagy száma is személyesen ér-

*) A drámajáték itt egy neme volt a vallásos cselekvénynek, mint ma, több országban, az isteni tisztelet némi színpadi jelemmel bír, p. o. Párisban, hol a hívők helypénzt fizetve, nem áhíthatoskodni, de zenekarokat hallgatni, látni és láttatni, érzéki-
leg élvezni gyűlnek össze.

de keltetett, tehát vezetése oly fontosnak méltán tartotta, hogy azzal az állodalom fejedelmi emberei bíztattak meg. Így lesz megfoghatóvá az is, hogy a polgárok a drámák hallására köteleztettek, sőt Periklész őket erre díjak osztogatása által ösztönözte, igen, mivel a tragédia, attikai értelemben, nemcsak vallásos, nemcsak nemzeti művelődési eszköz, de erkölcsi is volt, s a szellemi cultura azon magas fokát, melyre az athénei nép hágott, több egyben kívül nagy részben ennek is köszönheti. De hogy ne volna szent e hely, hol egy Aeschylosz, egy Szophoklesz, egy Euripidész remek művei Athéné műértő népe által megkoszorúztattak? Hogy a színházak fontosságát e komolyabb, e magasabb szempontból fogta fel az ó görög kor, bizonyítja azon körülmény is, miszerint ez volt a tér, hol a legünnepélyesb polgári cselekvények hajtottak végre: népgyűlések tartattak, győzelmes vezérek aranykoronával ékesítettek, s a csatában elhullottak árvái a köztársaság gyermekeiül itt fogadtattak föl.

Színházaik helyének megválasztásában a hellének gondosabbak voltak mint mi. Ott választák azt, honnan legszebb vala a kilátás a vidékre, városra és a tengerre. A nézőkkel itt is szemközt volt a színpad alacsony homlokfala, melyen túl elterült, mint egy tágas keretben, a legkiesebb vidék képe, balra az Iliszszus völgye, s a kéklő Hymettusz, jobbra Aegina szigete s Szalamisz ormai, közepén a tenger habzó tükre, a színház fedőzetlen lévén, látták a tiszta eget, szabadon szívhatták a tavasz illatos levegőjét, a tenger felől hűs szellők fuvalma lengett feljök, mit nálunk gépekkel s festésekkel idéznek elő, azt ott természetben lehetett látni: a madarak s felhők repülését, a napot, a tengert és viharait, az öblöt és hajóit, a zöld halmokon a legelő nyájakat; fölöttök kélt

a büszke Akropolisz, mind azon tárgyakkal, miket a valóság megszentelt, a fényes Parthenonnal, Jupiter és Paliász dicső szobraival, szóval a természet és művészet minden elemei egyesültek itt a drámai költemény hatását ellenállhatlanná tenni. Nem csoda aztán, ha az athéneiek siettek e körbe, mely őket mindig elbájolta, mint Dicaearchusz monda: „longa oblivia potans,“ azaz „a boldog feledés poharát iván.“ Ki a görög szinköltők képeit, szólásmódjait, czélzatait teljesen érteni akarja, annak ismernie kell a görög színházak alkatát; mi nekünk pusztá metaphoráknak látszik, az ott a költőre s hallgatóra nézve nem volt az, mindazon tárgyakat ők vagy láthatták, vagy tudták közelében lenni a színháznak, melyben róla a versek zengettek. Midőn például Szophoklesz fölkiállt (Ajaxban): „Ő nemes Szalamisz, te lebegsz a habokon, örök dicsőségben állsz te az emberek szemei előtt,“ a nézőnek csak jobbra kellett pillantani, hogy valóban ott lássa a csúcsos Szalamiszt, melyről a költő beszélt; vagy midőn Euripidész így szól: „Látod a mély eget mely fölötted függ, s harmatos öleléssel a földet körül fogja? Hidd el, hogy az Jupiter, hogy az a te istened a hallgatónak elég volt a szabad égre föltekinteni, hogy e pantheiszticus szavak erejéről meggyőződhessek; avagy midőn Aeschylosz a karral mondatja (Eumenidákben): „Üdv nektek szabad polgárok, kik sorban ültök Jupiter trónja alatt, ti a szűz Paliásznak kedvesek, kiket az idő bölcsnek lenni megtanított. Ti, kik Paliász szárnyai alatt laktok, tiszteljétek az ő atyját,“ a nép belső borzadással hallhatta e vallásos intést, hisz a fölötte emelkedő Akropoliszban állván Jupiter és Pallász szobrai, igaz volt a költő mondása, ők valóban ültek „ez istenek szárnyai alatt.“

E színház felsőbb padai fölött van a sziklában egy barlang, mely egykor Thrazillosz, egy győző karvezető (choregosz) által templommá alakítottatott, egy ékes homlokfalát vonatván nyílása fölébe, később belőle a „barlangi szűz Mária“ (Panagia Spiliotissa) tiszteletére egy keresztyén kápolnát csináltak; most mind az, mindez puszta rom.

E barlang fölött, a bérez még meredekebb helyénél! két egyes oszlop, háromszögletű fejezzel, de egyik oszlop alacsonyabb mint a másik, fölirataikból tudni, hogy egykor ezeken is triposzok állottak T. i. szokásban volt a görögöknél azoknak, kik a drámai versenyekben győztek, jutalmul ércből öntött triposzokat (bárom lábú székeket) adni, miket ezek liáiakép Bacchusznak, a drámák védistenének ajánltak oda, s azokat közhelyeken épített ékes templomkákra állíták fel. Ilyen emlékek sorából állt azon kanyar utca, mely Dionyzosz színházától kezdve az Akropolisz tövében ennek keleti szögletéig vitt, miért is ez utca a triposzok utcájának nevezetett. E templomkák párkányira jegyeztettek föl a győzők nevei, a költőkéi, kik a darabot írták, a polgárokéi, kik az ének, zene, tánczkar költségeit viselték, a királyarchontáé, kinek kormánya alatt, mint az esztendőé is, melyben a mű adatott. A várfal déli oldalán, közel a theatrumhoz most is olvasható a következő fölirat: „A Kekropsz tribusz nyert egy gyermekkar-díjat, melynek költségeit Khabriász, Ktezipposz fia fedezte.“ E föliratokból gyűjtettek össze a „didascaliák“ vagy az athénei drámák történetének évkönyve. Mint látjuk, tehát Athéné nagy színházának története nem pergamenra sztyluszszal, hanem vésővel épületekre Íratott, a könyvet róla egy utca képviselte, s közel a színházhoz, mint a küzdelem

teréhez emelkedtek az ott kivívott diadalmak emlékei is.

E drámadiadali emlékek közül a legépebb s legsebbe az, mely az Akropolisz keleti oldalán van, közel azon monostor omladékihoz, melyben egykor Lord Byron szállásolt. Közönségesen Demoszthénész lámpájának hívják, azon népmonda után, miszerint a nevezett szónok itt készült volna beszédeire, mi már annál fogva lehetetlen volt, mert az épületen sem ajtó, sem ablak nincs, s belseje alig hat láb átmérőjű. De az emlék rendeltetését világosan hirdeti a párkányzaton olvasható föliat, mely szerint ezt Kr. sz. e. 385 évvel, tehát Nagy Sándor korában, egy Lyzikratesz nevű polgár emelé, azon diadal folytában, melyet egy ifjú-karral a színházban nyert. E templomka egy négyszögletű, s mintegy 14 láb magas alapzaton, körded alakban emelkedik. Falait hat fél korinthoszi gyönyörű oszlop ékesíti. Födele hegyes dombalaku, mely azonban tetején egy akanthusz lombozata polczozatban végződik, melyen a triposz állt egykor, mi többé nincs ott. Az egésznek magassága 34 láb. E templomka mind tervben igen kellemes, mind kivitelben igen művészi, a körül folyó párkányzaton Bacchusz életéből egy mythologiai monda domboruan ábrázoltatik. Az t. i. midőn ő a tyrrhéni tengeri rablóktól elragadtattott. De az árboczat hirtelen szőlő és babérlevél futja be, bor foly a hajó födelén, az isten arszlánná változik, s a megrettent hajósok a hullámokba szökdelnek, s ott delpliinekké változnak. E mondát a szobrász itt teljes szabadsággal használta fel; míg az isten szolgálai, a szatyrok a hajósokat fenyítik, kiknek bukás közben fejök már delphinné változik át, ő maga vidáman, nyugodtan, jókedvben ül a zaj közepett, s mosolyogva kínál csésze

borral egy arszlánt. Sokan e domborműben Praxitelesz kezét, minden esetre tanítványai közül egyikét akarják fölismereni, oly sok élet s tűz van a csoportozatban, oly sok érzés s indulat az egyes alakokban, s benne minden az érzékileg szépet s a szenvedélyesen lágyat lehelli.

És midőn ide érénk, kezdett alkonyodni. Az Akropolisz töve körül e napon mi egy teljes körutat tevénk, most ott vagyunk, honnan ma reggel kiindulánk, t. i. a várhegy keleti oldalán. Balra innen ismét látom Hadriánusz kapuját, jobbra Jupiter templomának egyes óriás oszlopaikat, mik kivált holdvilágnál fölséges busán hatnak a néző lelkére, túl rajta Hiszszus pataka csavarog kavicsos medrében, s romai látszanak a hídnak, melyen egykor Athéné népe a pompás Sztá-
d i u m b a járt.

E Sztádium név nekem, magyarnak, másképen is nevezetes, — boldog emlékezetű Széchenyink az ifjú magyar nemzedéket új pályafutásra e név alatt hívta fel. Ki hitte volna, hogy reá, ott a hol ő most van, innen Hellászból emlékezem?

VI.

Jóllehet Athéné vidéke nem bír az Alpeselek s Kárpátok vad szépségével, melyben a bérezek meztelensége az erdők dús zöldjével olvad össze, jóllehet melege forró, melyet néha a sziroccó fojtó szelei öregbítnek, jóllehet benne lombozat és árnyék hiányzik, források sem öntöznek, patakok sem folyják harsogva; de levegője tiszta, átlátszó, könnyű, száraz, hegyei plasztikailag szépek, aranyos fényben tündökölve, a közel tenger felől hűs szellők fuvallnak, kék ege ritkán borult, csaknem örökké derült, éjjeleinek tiszta világa s csillagainak fénye ha-

ladja minden más éghajlatét, és mindezekhez adjuk, hogy a képzelet, segedelmével az emlékezetnek, e vidéket a claszszicusz kor híres alakaival bájlólag népesíti meg. Kinek nem hazája általában Hellász, és különösen Attika? Hazája mindennek, ki a művelődés barátja, ki a művészetet kedveli, ki a szabadságért lelkesül, a hellén nép az összes emberiség ifjúságát képviselvén, nagy emberei minden műveit nemzetbelinek elődei. Ezért számítom én életem leggyönyörűbb napjai közé azokat, miket itt éltem. A nap minden szakában, reggel és este és éjjel meglátogattam emlékezetesb helyeit, s azokat mindig különbözőnek találtam a napszak órája szerint, de mindig egyiránt szépnek. Omladékainak porain úgy andalogtam, mint audalogni szoktunk ősszel egy kert hervadt viráglevelein, melyek hervadva is érdekesek és illatosak, bár már nem ragyognak. Csak az Akropoliszba nem juthattam este, mert az kormányilag tiltva van, különben onnan mit láttam volna? egy hitvány új várost az éj fátyoléba burkolva, míg innen ablakomból, « halvány hold fényénél, a hosszukás várhegy (Akropolisz) mint egy óriás sirdomb kél előttem, melyen a nyuglongó oszloptöredékek mint a claszszicusz világ ugyanannyi sírkövei hallgatva emelkednek.

Bár hány képet láttam az Akropoliszból, falainak idomtalanúsága, tekintve azt a városból, meglepett. Teljességgel nincs összeh angzásban azon pompás épületekkel s remek szobrokkal, miket egykor magában foglalt. Északi oldalát pelazgi eredetűnek mondják, hihetőleg Themisztoklesz korában épült, mert rá egészen illik mit Thukydidesz mond, t. i. hogy a persák eltávozása után mindenféle anyagból nyakrafőre alkottatott, mert benne mindenféle követ, márványt, turfkövet, bércdarabot, s

mindenféle alakút, itt egy oszlopdarabot, ott egy fejezetet, amott egy párkányzatot összevissza halmozva látni, melyek kétségkívül a persák által lerombolt templomok s épületek felhasznált maradványai. A keleti és déli oldal valamivel szabályosabb, de szinte idomtalan, ez már Kimon műve. Később e falakon igazítottak, változtattak a byzantinok, frankok, törökök, új görögök, szóval mindazon népek, melyek itt időnkint uralkodtak, nyugoti végén egy gótlí torony most is messze kimagaslik. Hogy e hadilag erős, de építészilag otromba falakat az athénei Periklész korában is meghagyták, annak oka nem lehet más, minthogy emlékeztetni akarták általa a maradékot azon szomorú időkre, midőn országuk a végromlás szélén állott. A később kifejtett pompaszeretet meghajlott a történeti múlt nagysága előtt.

Most is örömmel emlékezem azon szép őszi napra, midőn utószor, az engedelmi jegygyei kezemben, az Akropoliszra fölhágtam. Utamba ejtém az Areopaguszt is (Áresz azaz Marsz halma), mely az Akropolisz előtt, de ettől egy mély hézag által elválasztva, alantabb fekszik. Ez egy csupasz és kopár sziklatető, s megfoghatatlan, hogyan lehetett ezt épületek helyéü) választani. Pedig itt ült össze ama világhírű bíróság, mely' a monda szerint kezdetben istenek közt ítélt. Még most is megvan kelet-déli szögletén a bérczbe vágott ama 16 lépcső, melyeken reá az alatta terülő Agorából felmentek. És úgy látszik, e szöglet volt azon hely, hol ama rettenetes bírák tanácsa összeült, mert most is látni itt ama bérczpadot, mely egy négyszögnek három oldalát körülfutja, nyílásával dél felé fordulva; ennek keleti és nyugoti végén egy-egy kődarab áll, hihetőleg ama padon a bírák ültek, s e két kődarab egyikén, — miről utazásá-

ban Pauzaniász is emlékezik, — a vádló, másikon a vádlott személy foglalt helyet. Így ítélte e bíróság, erős sziklán ülve és isten nyílt, szabad ege alatt, az összes nép jelenlétében. E sziklatető felületén több négyszögletű vésett lyukak is láthatók, melyeknek rendeltetését nehéz kitalálni. E bíróság tekintélyét még félelmesbbé téve az által, hogy mellette a rettenetes Fúriáknak (görögül: Szemnai) templomot emeltek. Alkalmassint ez a tető észak-keleti szögletén állt, hol repedezett szirtek közt egy sötét üreg van, s benne egy homályos kút. Képzeltetni, mi szörnyű hatással lehetett Athéné népére a Fúriák innepé, midőn a sötét éjjel csendében emberek lobogó fáklyákkal szaladoztak e magas tető keleti részén, s mind a zajos zene hangja, mind a fáklyák lobogása, hol megjelent, hol eltűnt a titokteljes szent üregben. Gondoljuk magunkat görög világban, görög hittel, csak úgy lesz valódi fogalmunk egy bíróság tekintélyéről, mely a kérlelhetetlen, de mindig igazságos Fúriákkal egy helyen székel, s így a vallás és a törvény szentsége összeolvasztatott.

E sziklatető az, hol Pál Apostol az új, az ismeretlen vallást hirdette, ép azon helyen, hol 4 századdal előbb Szókratész kisebb merészletért halálra ítéltették. Athéné már a régiektől is istenek városának mondatott, épen azért, mivel sehol nem volt annyi isten képen, szoborban mint itt. A hely tehát szobroktól, oltároktól templomoktól borítva, különösen alkalmas volt neki, mondania, hogy e város bálványokkal tele. Mennél több volt a templom, mennél számosabb az oltár, mennél fölségesebb a Parthenon, mely fölötté emelkedett, s remekebbek Minerva és Jupiter és Vénusz phidiászi szobrai, miket maguk körül ragyogni szemlélt, annál több bátorságra volt

szüksége, de egyszersmind annál alkalmbban kiálthatta föl: „sem emberi kezektől alkotott templomokban lakozik isten,“ vagy „hogyan isten nem hasonló egyikhez sem azon szobrok közül, melyeket művészek márványból, aranyból, ércből, fából műveltek, s miket ők imádnak.“ A tárgy oly nagyszerű, mint az alkalom szerencsés, és a helyzet festői volt, s ha valahol, itt érdemelne ez apostol emléket, ki talán ép ott állt egykor, hol most én állok, mert e kemény szikla nem változott és soha nem fog változni. Rajta csak egy parányi, szobanagyságú kápolna van, ajtó és ablak nélkül, szentelve Szent Dénesnek volt, kit a nevezett apostol e helyen térített meg, — ez is dűlőfélben van, üres, pusztá, tele szeméttel, mezei egek tanyája.

Mint mondám, az Areopagust egy mély hézag választja el az Akropolisztól, de míg amannak oldala itt meredek, emezé lejtős, s ez az egyetlen oldal, honnan reá a fölmenetel lehető. Most ez utat bástya zárja el, de hajdan nyílt volt, s a pan-athénei búcsúk pompás menete zenével, koszorúkkal, áldozatokkal itt haladt föl a márványlépcsőkön.

Az Akropoliszba jelenleg vezető ösvény, mely kígyózva foly, a hegy nyugot-déli szögletén van. Három kapun kelle átmennem, mielőtt a Propylaeumokhoz jutók, a harmadiknál örök állanak, kik a bemeneti jegyet töllem átvévén, magok közül mellém egy kísérőt adtak. Ez óvakodás szükséges lőn, mivel az utazók nemcsak romboltak, de el is csentek becses darabokat; azt hiszi sok ember, emléket lopni szabad. Ó nem, e romok a múlt sírja, és a sír szent, ez a halál temploma.

Alig tevék a harmadik kapun túl néhány lépést, és

íme a Propylaeumok homloka előtt állék, felső részén azon roppant, 58 láb széles s 100 lábnál hosszabb márvány útnak, mely még mindig meg van, bár rongált állapotban, s az ünnepi menetek miatt három részre volt osztva, közepe sima, itt hajdan a lovagok, szekerek, áldozatállatok lépdeltek fölfelé, két oldala lépcsőzetes, mely a gyalogoknak vala fentartva. Mintegy közepe táján a fölfelé menő útnak egy pihenő, megállapodási térke van. *)

A várhegy e nyugoti éle 168 láb széles. Mneziklesznek, az építésznek, ki ide a Propylaeumok at építé, földása kettős volt: e helyet, mint a hegy gyöngye oldalát, védfallal biztosítani, és mint bemenetelt az Akropolisz szentségeihez, díszépülettel ékesíteni, szóval a katonai szükség kívánatait a szépéivel összekötni. A mű dicsőségesen sikerült. Három részből állanak a Propylaeumok; közepén emelkedik egy homlokfalás épület, hat dóriai oszlopon nyugovó, melyeknek alapját három lépcső-sor képezi, az egész oly széles, mint az említett nagy márványlépcsőzet, két oldalt pedig két szárnyépület 26 lábnyira szögellik elő, bizonyosan azért, mivel egy darabban a vonal egyhangúnak s tömegesnek találtaték, így ellenben a csoportnak élet és mozgás és változatosság adatott, annyival inkább, mert e két szárny sima hátfalát mutatja, mivel a katonai tekintet, míg a középépület pompás csarnokával nyílik a néző felé, mivel a szép kívánata volt kielégítve. E két szárnynak van ugyan

*) 1852-ig e lépcsőzet felső részét, szám szerint 38-at ismeretek, de a mondott évben a romok alól az egész ut kiásatott, úgy hogy most 64 lépcsőt látni, E munkát Beulének, a francia athénei iskola növendékének köszönhetni. Ez később történt mint én Athénében utaztam. Most tehát ismét a régi pompás úton mehetni föl az Akropoliszba, azon úton hol Periklész s Plato járt.

csarnoka szinte, de oldalt, ott, hol a két épület egymásra néz.

E két épület viszont, területre nézve különbözik egymástól, míg a baloldali 54 láb széles, a déloldali csak 23, de mindenknek van csarnoka, melyet háromhárom dóriai oszlop tart fel. A baloldali, mely szinte egy pitvarból s egy teremből áll, mint a másik is, s a napvilágot az ajtón kívül két ablakon át kapja, hajdan képtárul (Pinakothéka) szolgált, hol a legnagyobb művészek képei függesztettek ki, most mindenféle régi szobrok, csonkák, fejek, faragványok, töredékek érdekes gyűjteménye van benne felállítva; a jobboldali egykor fegyvertárhelyként használtatott, most ezt egy roppant négyszegű torony alkotmánya rejti el, mely török toronynak hivatik, de hibásan, mert az kétségkívül azon frank hercegektől építtetett, kik sok századon át Athénében uralkodtak.

De e jobboldali szárny ismét egy más épület által van megtörve, új bizonyosága annak, hogy a görög építészet nem hódolt kivétel nélkül a szimmetriának, hanem azt a hely s a cél kívánatainak alárendelte. E kis épület a szárnyatlan Victoria (Nike apterosz) templomkája, nem nagyobb egy szobánál, 27 láb hosszú, 18 láb széles, 23 láb magas, de emberi szem ennél gyönyörűbb épületet soha nem csodált. A fehér, sima penteliki márvány, melyből hajója (cella) építve, a vidám sugár joniai oszlopok, melyek elejét és hátulját ékesítik, a művészileg tökéletes domborművek, melyek megrongálva s hiányosan bár, párkányzatát körülfolylják, a legkellemesebben hatnak a nézőre, ékes az egész a nélkül, hogy cifrázva rült a nélkül, hogy meztelen volna, s bámul az ember ha meggondolja, hogy e remek mű már Kimon korában;

tehát Periklész előtt építtetett. Hajdan itt egy faszobor, a szárnyatlan Victoriát ábrázoló őriztetett, kitől a templom nevét is kapta. Még most is domborműben több Victoriát, különféle állásban, látni itt, de legszebb az, mely ép egy tetőn állapodik meg, s lehajolva sarujának feloldásával foglalgozik, jelentve általa, hogy ő, a győzelem, itt kíván állandóul megtelepedni. E szép eszmét Athéné és Spárta saját jellemében különbözői eg fejezte ki; az athéneiek a győzelmet megfoszták szárnyaitól, hogy el ne repülhessen, a spártaiak ugyan azt oltárhoz leláncolták, azok mindig okosan, ezek mindig erőhatalommal szoktak cselekedni. E templom századokon át romok s bástyák alatt hevert, csak 1835-ben kezdték az összeszedett darabokból újra fölépíteni; Pauzaniász leírása után tudván a régiségbuvárok, hogy itt egykor egy szép jóniai rendű épület állott, s annyit megtaláltak belőlök, hogy alig kellett valamit hozzájuk adni, a domborművekből is csak azok hiányoznak, miket még Lord Elgin elvitetett. E templom előtti emelvényről szép kilátás nyílik a tenger felé, s a monda szerint ez azon hely, honnan Aegeosz, Thezeusz atyja a szikláról a mélységbe leugrott, midőn a Cretáról visszatérő hajón a fekete lobogót megpillantó, melyet bevenni örömben a hajósok elfeledtek.

Most térjünk vissza a középépülethez, mely a félvezető nagy márványlépcsőzettől egy széles nyughely által választatván el, három sor nagyszerű lépcsőn nyugvó hat doriai oszlopból áll, mely tartja a széles párkányt, s az e fölött szétterjeszkedő pompás, vidám, ragyogó homlokfalát. E homlokfalat soha nem ékesíték szobrok, épen azért, mert ez nem volt templom, hanem csak bemennel a templomokhoz. Mindenik oszlop 8 darabból áll, ma-

gassága 28%, átmérője 4% láb. A hat dóriai oszlop egyenetlen távolságban van elhelyezve egymástól, akként, hogy míg a középső köz 13 lábnyi, a többi négy csak 7 láb széles. Ez oszlopok mögött van egy 40 — 50 lábnyi mélységű terem, mely, a két középső dóriai oszloppal egy vonalt képező három és három nyúlánk jóniai oszlop által három osztálylává különöztetik. Még most is csodálatra méltók azon roppant, 24 láb hosszú márványgerendák, melyeken a födél nyugodott. E terem hátulját sima márványfal zárja be, melyen öt kapunyitás van, megfelelő azon öt köznek, mely az előcsarnok hat dóriai oszlopa közt esik. Tehát a középső kapunyitás, melyhez az ut a jóniai oszlopsor közt vezet, a többi négynél sokkal nagyobb, de_# valamennyinek alaka pyramisszerű, miként az hajdan divatos volt, t. i. felső része szűkebb, alsó része tágasabb, sőt még a két szélső nyílás alacsonyabb is azon más kettőnél, mely a középső mellett van. Megjegyzem még, hogy mint az előcsarnok közepén át sima ut vezetett, s a négy szélsőhöz lépcsőzet, a panathénei búcsúkra lévén e mód számítva, e modor megtartatott a belső kapukon átmeneteire nézve is. E kapuk érczből vagy fából voltak-e? rajta most is vitáznak a tudósok, de minden esetre pompásak valának, s csak vallási és nemzeti ünnepek alkalmával nyíltak meg a küszöbén lelkesedéssel várakozó népek. E kapukon túl még egy más, egy utócsarnok van, kisebb az előcsarnoknál, de mint ez, nyílt az is, s ép oly magas, és szintén hat dóriai oszlopon nyugvó, melyek alól le az Akropolisz terére néhány lépcső vezet.

Bizonyítja ez épület is, hogy a régi görögök az egyformaság eszméjének nem voltak szolgálai, s ugyanazon épületben két oszloprendet is alkalmaztak, mindeniket

ott hová az jobban illet. Kívül a dóriait, mert az komolyabb, méltóságosabb, tömöttebb volt, alakúnak egyszerűsége, arányainak roppantsága, s piperétlen nagysága, a tisztelet, a fölség, a hajthatlan erő érzetét lehellte a néző lelkébe, ezért választék a régiek kiválólag ez oszloprendet templomaiknál s olyan épületeiknél, miknél a cél volt általok a népben komoly tiszteletet gerjeszteni. De belől a teremben gyakran az ékes, sugár, könnyű jóniai oszlopot alkalmazták, mert ez könnyűségét kölcsönözte a földélnek, melyet tartott, mert ez nyúlánk természetével a szemet kevésbé gátolta nézni a boltozat ékítményeit, s mind azon ragyogó színezetet, melylyel ezek kifestve voltak.

A Propylaeumokat Periklész építtető, 436-tól 431-ig K. sz. e. tehát öt év alatt. Mint a régi föliratokból tudni, 2012 talentumba, azaz 11.000,000 v. forintba került, mi a mostani ár szerint háromszor annyi összeget képvisel. Századok, sőt mondhatni ezredek folytában az új meg új védfalak, melyek e helyen, mint a várhegy leggyöngébb pontján emeltettek, annyira elboríták s megrongálák, Hogy volt egy kor, melyben azokra az utazók többé rá nem ismertek. Az új görög kormány érdeme, s kivált Ross építészé, hogy azok 1835-ben nemcsak kiszabadítottak az elfedező bástyák közül, hanem nagy részben helyre is állítottak, úgylahogy most, ha belőlük sok hiányzik is, de a néző könnyen csinálhat magának hű képet egykori pompájukról.

Könnýű képzelní mint vonult itt föl a panathénei ünnepi búcsú, a középső márványkövezeten még most is látní a kocsík kereknyomait, mellettük a lépcsőn Periklész, Plato, Szophoklesz, Thrazitulosz, Xenophon hágdostak; könnýű képzelní, hogy mind azon alakok, miket

a Parthenon párkányzatán most faragva szemlélünk, mint vonultak itt föl egykor élve, mozogva; könnyű képzelni, — mert bár régi ez épület, de nem avult, nem fekete, hanem friss, — mikor ez egészen új volt, ifjan ragyogó, teljes minden részeiben, párkányzata ékesen kifestve, kék boltozata ezüst csillagokkal elborítva, s körülfolyva a babérlombozat gyöngéd koszorúitól, és ha az érczkapuk nincsenek is meg többé, megvannak nyílásaik, s könnyű ezeket mint meg annyi diadalkapunak nézni, melyeken képzeletünkben Athéné claszszicusz korának összes dicsősége látható sorban elvonul.

E Propylaeumok képezték az Akropolisz pompás bemeneti csarnokát, hasonlítva az operák nyitányaihoz, melyek előízét adják magának a nagy műnek, mely utánok következni fog; e volt az Akropolisz fénylő homlokpártája, ez volt az előcsarnok, hol a nép az istenek elébe bocsáttatása előtt szivdobogva várakozott; midőn Demoszthenesz és Aeschynesz Athén nagyságát s fényét kézzel foghatólag magasztalni, s a népet lelkesíteni nagy tettekre akarták, a Pnyxről, mely a várhegy alatt feküdt, a Propylaeumokra mutattak föl, mint azon útra, mely ama szent helyre vezet, hol mind az összegyűjtve van, mi a népnek vallásilag s uemzetileg legdrágább, t. i. istenei s hazai dicsősége. Így fogták ezt föl nemcsak az athéneiek, de ellenségeik is, s midőn Epaminondasz egykor Thébe népét Athéné ellen tüzelni akará, így fejezi ki magát: »Ó Thébe népe, kell hogy Athéné Akropoliszáról emeljétek le a Propylaeumokat, s ültessétek ide Cadmus hegyére.« Ez mutatja, hogy Athénének összes dicsősége a Propylaeumok mögött foglaltatott.

Azonban e mű, bármi fölséges, csak bemeneteli kapu volt azon szent térre, hol márványból, bronzból,

ezüsből s aranyból számtalan templomok, szobrok, oltárok, emlékek állottak egykor, de most. e tér üres, puszta, a földet e remekműveknek forgácsai s porló om-ladéki földik. Időnkint az északi s keleti barbar népek (a scythák, a góthok, a szlávok, a hunok, a frankok, a velenceiek, a törökök), mint egy-egy vihar kerekedtek föl, s zúgva, dúlva, rombolva vonultak itt végig, s már előbb a művészet remekei közül innen mind a romaiak, mind a byzantini császárok tömerdekét elhurczoltak. Amaz óriás, 70 lábnyi magas bronz szobornak, Athéné Promachosznak, mely a körulte lévő épületek fölött messze kimagaslott, csak alapja van meg, vagy is inkább azon sziklába kivágott négyszög hely, hol talapja állott, és két épület romban, balra az Erechteion, jobbra a Parthenon.

Az Erechteion régi templom, már Homér szól róla. A persák által felgyújtván, leégett, K. sz. e. 407 körül építettetett föl újra, s azóta váltva, hol keresztyén templom volt, hol basák háreméül szolgált. Rajz nélkül e templomot leírni lehetetlen, oly sok s különbféle rész-ből áll; mint több istennek volt szentelve, ez eszmének megfelelőleg külseje is többféle. Kelet és nyugat, észak és dél felé négy homlokfala van, s mindenik nemcsak alakilag más, de térileg is, a keleti magasbban fekszik mint az északi, a nyugoti alacsonyabban mint a déli. Kekropsz, Erichthoniosz régi királyoknak, Butesz és Hephaesztosz héroszoknak, Pandrososz (harmat) királyi leánynak, de főkép Athéné Poliasznak (Minerva) és Poszeidonnak volt szentelve. E volt mythologiai helye a vitának Minerva és Poszeidon közt, midőn Attika bir-toka felett pöröltek; itt volt a sósforrás mit Poszeidon a sziklából fakasztott tridensével, helyei most is látsza-

nak, itt az olajcsemete, melyet Minerva növesztett, itt olajfából faragott legrégebb szobra, melyet Athéné hölgyei a drágalátos peploszsal évenként felruháztak, itt őriztetett a szent kígyó. Tudjuk, mikép e por a két istenség közt, az attikai nép fejlődési irányát ábrázolja, mely előbb tengeri hatalomra törekedett, mi utóbb alapul szolgált azon szellemi, hervadhatlan fényű műveltségnek, melylyel Athéné népe, Zeüs okos leányának oltalma alatt, minden más népek fölött tündöklött. Alkalmasint ez épület különbéleségének oka abban rejlik, hogy az építész vallásos szempontból kénytelen volt mind azon helypontokat illetlenül hagyni, miket a nép-hit megszentelt, a mély kriptát, hol a héroszok nyugodtak, a tridensz ágainak helyét a színben, az udvart, hol a szent olajcsemete nőtt, melyből származván Attika minden olajfája, e jótékony fa a nép előtt ekkép a vallás szent oltalma alatt állott.

A fő bemenetel itt is, mint minden görög templomknál, keleti oldalán van. A homlokzatot hat jóniai ékes oszlop tartja, melyen belől, de tíz lábnyival alacsonyabban van egy terem, Poliász Minerva szentélye; ettől egy kőfallal elválasztva van a Pandrozoszé, melynek csarnoka, 4 elő, 2 hátulsó jóniai oszloptól tartatva, észak felé néz. Ez utóbbi terem nyugoti fala kívülről szinte homlokzatot képez, de itt a három jóniai oszlop a falba van építve, melyek közt három ablak van, tehát ez csarnokot nem csinál, míg alatta egy mély udvar nyílik, hol talán egykor a szent olajfa virágzott. Ennél sokkal magasban esik a déli homlokzat, úgyhogy belőlről ide lépcső vezet, s e déli csarnokot nem oszlopok tartják fen, hanem az oszlopok helyét hat gyönyörű leányszobor foglalja el. Ezek karyatidoknak neveztetnek, és vagy a

karyai fogolynöket ábrázolják, vagy azon athénei szép nőket, kik a panathénei búcsúk alkalmával az isteni fő ajándékok vitelére kiválasztattak. E karyatidokból csak egy hiányzik, az, melyet lord Elgin a londoni múzeumba elvitetett; helyét egy híven utána öntött gypsmásolat pótolja. Különben az egész épület külseje a görög s francia kormány költségén oly gondosan összerakott s kiegészítetett, mikép keveset kell hozzá adni a képzeletnek, hogy hajdani fényéről s kecséről magának teljes fogalmat teremtsen.

E gyönyörű, de kisdud épület, mert főrésze 70 láb hosszúságú, és 40 láb szélességet alig halad, ép oly csodálatra méltó, mint művészileg tökéletes. Az építész mesterséggel oldá meg ama nehéz feladást, egy szabálytalan épületbe a legbevégeztettebb összehangzást hozni, de nevezetes ez mint új bizonyossága azon hibás vélemény alaptalanságának is, mintha a görögök csak szymmetricus építésben voltak volna nagyok, t. i. olyanban, melyben egy oldal a máshoz mindenben hasonlít. Láttuk a Propylaeumokban, mikép ott kívül és belül más-más oszloprend használtatott, látjuk itt, hogy egy épületnek négy homloka van, s e négy közül egyik sem hasonlít a másikkhoz, sem alakban, sem magasságban, sem elrendezésben. Uralkodó a jóniai oszloprend, melyet itt legteljesebb pompájában, legigézőbb kellemében, s legpazarabb ékeségében szemlélni, s ha a Parthenon a dóriai építészetnek, viszont ez a jóniainak, e különösen attikai rendnek, legszebb példánya. S mint az arány, az elrendezés e templomban művészileg szép, úgy a legapróbb részletek kivitele tökéletes, sőt csodálatos; mi simák s hajszálíg összeillők a már vány dara bök a falakban, mi könnyűk s egyszersmind tömörek a kőgerendázatok; mi vi-

dámán mosolygva, s kellemteljesen nyílnak élőkbe e jómai könnyű csarnokok; mi érdekesen meglep a körül-folyó eleiizszi fekete márvány párkányzat, melyet fehér könnyű márványlapból faragott, s mintegy oda lehelt gyönyörű domborművek ékesítettek; mi gazdag s még is egyszerűen szép arabeszk czifrázatokkal elborítvák a pompás kapuk; s ama nemes alakú, karcsú termetű, csinosan könnyű jóniai oszlopok kellemét még inkább nevelik a finoman metszett csigaalaku fejezetek, s az alattok folydogáló virágfüzerek *(dvd-éμov)*, gazdag az egész, a nélkül, hogy túl volna terhelve.

Sőt az ismeretlen lángeszű művész a megszokott plasztikai formákat nem elégelve, újakat az állati világból választott. Értem ama hat leány alakot, melyek a déli oldalon a szobrok helyeit pótolják. Bizonyosan vallási érzetből meríté a művész e gondolatot, s bennök azon attikai választott hölgyeket ábrázoló, kik évenként Athéné itteni szobrának, a »pepioszt« hímezvén, az ünnepi menetben fő szerepet játszottak, avagy kosarakban fejeiken az áldozat ajándékokat hordozták. Mindenesetre öntudattal tévé, hogy e déli homlokzat nem háromszögletű mint a többi három, itt nincs tető sem, hogy a leányalakok nehéz terhet emelni ne látszassanak; e csarnok födele lapos, csupán a párkányzat koronája látható, úgyhogy amaz isteni leányok fejeiken csak egy könnyű baldachint látszanak tartani. E nőcsoport valóban egy kifaragott kép, véve a panathénei ünnepi jelenetből, mintha Athéné hajadonait látnok lassan, komolyan, áhítattal mendegélni, midőn vitték vala a szent edényeket. Termetök nagy és erőteljes, ábrázatuk nemes és derülten komoly, egyik kezükkel ruháikat emelintik, másik lefűgg, dús hajfürteik részint homlokaikon össze-

fonvák, részint vállaikon lehnllámzanak, hosszú köntöseiknek gazdag redőzete utánozhatlauul bájos, sőt utánozhatlan szépségű az egész csoport. Ki őket hű másolatban látni óhajtja s Athénébe nem utazhatik, az őket fölatalálja a párisi Louvreban. Ezek is csábítók, de mindeenesetre hiányzik rajtuk azon báj, mit az erechteioni leányoknak koruk, a két ezer év ad.

Most nézzük a Parthenont.

Az Erechteion a várhegynek északi, a Parthenon ennek déli oldalán áll, egymástól 150 lépésnyire. Felülete a várhegynek nem egyenlő, hanem kisebb-nagyobb koczka alapzatok vannak rajta a szirtben kivágva, melyeken őskorban házak állának, t. i. midőn a város itt volt, de midőn a város a völgybe leviteték, e helyeken oltárok és templomok emelkedtek. A legmagasb, tehát legkitűnőbb szirtalap e hegyen, az, melyen a Parthenon áll, 40 lábbal fekszik magasban azon helynél, melyen a Propylaeiunok épültek. Ezeknek belső csarnokával az nem is áll szemközt, hanem oldalt jobb kéz felé, alkalmasint ol a e választásnak a hely kitűnő magasságán kívül azon számítás volt, hogy így egyszerre a templomnak két oldala tűnt föl a belépőnek, s a búcsújárók kénytelenek lévén az egészet keleti ajtajáig körüljárni, kéjelemmel nézhették s csodálhatták mind az épület nagyszerűségét, mind a remek faragvány okát, melyekkel annak oldalai elhalmozva voltak.

E templomát, Periklész kormánya alatt, Kallicratesz és Iktinosz építé, Phidiász faragá szobrait, K. sz. e. 446— 487 közt, tehát 10 év alatt végezteték be, s 1000 talentumba (mintegy 6,00,000 v. forintba) került, mi most háromszor annyi összeget képvisel. K. sz. e. a 138-ik évben állíttaték föl benne Minerva amaz isteni

szobra, a szűze, vagy győzhetlené, *) ezért nevezetett a templom is Parthenonnak (szűz, görögül παρθένος) azaz, a szűz házának. És így állt sértetlen a messze ragyogó épület majd egy ezredig, de ekkor keresztyén egyházzá szenteltették, szűz Minerva a pogány bölcsesség helyét szűz Mária a keresztyén bölcsesség (új áyice Σοφία) foglaló el. Ez volt sorsa az ó görög templomoknak, s többnyire a görög istenségnek utóda azon keresztyén eszme lón, mely azzal legrokonabb volt. Később az Evangéliumot innen a korán tolta ki, azonban e változások magának a templomnak nem valónak ártalmasok, a mint az új vallás jött. mindenik templomául választó a pompás épületet, s így azt védelmezé is. Végre, 1687-ben a velencei admiral Morozini Ferenez ostrom alá vévén az Akropoliszba vonult török sereget, szeptember 28-án egy tűzgolyó a Parthenonba rakva volt puskaport meggyújtván, e szétpattanás a templom keleti részét, számos oszlopokkal egyetemben szétdönté, szóval ez idő óta kezdett lenni a Parthenon rom. dicső ugyan így is, de minden esetre rom. A nevezett admiral, aztán mint győző, még némely szebb szobrokat le is vétetett, e század elején pedig lord Elgin vitetett el sokat, a közelebbi szabadságharcz évei sem múltak el rombolások nélkül; azonban még van elég mi csodálatra méltó, napról napra új becses darabokat fedeznek fel az omladványok alatt, — a görög új nemzedék tisztetletet érdemlő kegyelettel viseltetik őseinek minden hagyománya iránt, s jár. kél, keresgél, ás a pusztá téreken, gyűjtve az emlékeket, mint hű gyermek jár feldúlt temetőben szüléinek széthányt csontjait egyenkint összeszedgetni.

*) Komárom vára jut eszembe. Ennek ormán is a szűz a győzhetlenséget jelenti.

Minden esetre azon részekből mik fenállnak, fogalmat csinálhatni az egészről, a mint az egykor állt. De a domborműveket s szobrokat, melyek fájdalom, nagy részben hiányoznak, ép úgy nem lehet helyrepótolni, mint Menander töredékeiből az egész komoediát kiegészítem hiú törekvés.

A Parthenon egy hosszas négyszegű, periptetosz épület, hossza 227, széle 101 láb; az egész, penteliki fehér márványból alkotva, »porosz« kövekből épített magas talapzaton kél. Köröskörül három sor lépcsőzet foly*), melyen dóriai oszlopok emelkednek, mindenik oldalán 17 van, mindenik homlokán 8 elől, 6 mögül s így 14 és 14 képezi, mind az elő, mind utócsarnokot, kívülről összesen 58 oszlop volt látható, mindenik 34 1. magas, 6 láb átmérőjű, s egy-egy oszlop 12 darab márványból van összeállítva; a templom magassága 65 lábnyi. Ez oszlopoknak mind nyalánksága, mind magassága, mind egymástóli távolsága nagy művészi haladásra mutat a régiebb Thezeusz templomának oszlopai fölött; innen van, hogy míg ez utóbbinak tekintete nehézkes, zárt, siremlékileg komoly, a Parthenon oszlopfolyosója sugár, könnyű, nyílt, derült, vidám, szóval csaknem oly mosolygó mint a jóniai, csaknem oly pompás mint a korinthis, megtartva ezek mellett saját fölségét, mi a dóriai rend jelleme.

Az épületet csarnokilag körül folyó dóriai oszlopok közvetlenül a lépcsőzeten állanak, tetőtől végig rovátkosak, felül fejezetben végződnek, melyek a roppant márvány gerendákat tartják. E gerendák fölött van a széles

*) Utazásom óta tett ásatások folytában tíz lépcsősor felfedezéséről szólnak a hírlapok.

párkány (Fries), mely, a dóriai rend szabálya szerint, két osztályból áll, t. i. mindenik oszlop fölött van a triglyph vagy három kiülő vonal, s ettől jobbra és balra, tehát az oszlopközök felett esőleg vannak a »metopok« azaz márványlapok, melyeket a legszebb festésekkel, vagy mint itt az eset, a domborművekkel ékesítettek ki. Ilyen metop az egész épületen 92 volt, mindeniknek magassága 4'3". Ezen kívül a templom hajójának külső, sima ablak által sehol meg nem tört oldalán szalag gyanánt fut körül egy más párkányzat, 3'4" szélességű, mely sehol nem szakad meg, és szinte jeles faragványokkal volt elborítva. Ezek és a két homlokzat szobrai, a Parthenon leggyönyörűbb plasztikai ékítményei. A két homlokzat maga külön-külön, 25 emberi nagyságot haladó szobrot mutatott. A keleti homlokzat Athéné születését ábrázolta; középen Zeusz ült, körülvéve istenektől, ezek közt Athéné maga már mint nagy, méltóságos, felfegyverzett, s egyik oldalán az attikai leányok, Aglauros, Herze, Pandrososz, másikon Kekropsz, s a Horák festő csoportozata, kiknek az Olympról leszálló Victoria (Nike) és írisz jelenti a védő istennő születését. A nyugati homlokzaton ugyan azon eszme folytatása adatik; Athéné születvén Athénéért, birtokába veszi Attikát; itt tehát Athéné és Poszeidon vitája s annak győzelme ábrázolatok. Athéné mint győző épen kocsija felé indul, melyet Victoria vezérel, s Aresz (Marsz) kísér, Poszeidon gerjedten tér szekéréhez, melyet Amphitrite kormányoz, és Thetisz kísér; jobbra balra több attikai istenségek s héroszok kellemdús csoportot képeznek. E homlokzatok háromszögletűek lévén, a közép alakok állva s nagyobbban, a mellettök lévők, a szerint a mint a hely szűkebb lett, ülve, térdelve, végre fekvé rajzoltattak, s mond-

hatni, mikép a háromszög, mint alak korlátoltságát a művész a legszerencsésebben felhasználta, a hely hiánya a művészet előnyére vált,

A metopok ábrázolták Athéné, mint hazai istennő áldásteljes tetteit, miket vagy ő maga hajtott végre, p. o. a gigászok legyőzése, a harcpszekér feltalálása, a ló megszelídítése, vagy az oltalma alatt állott héroszok Heraklesz és Thezeusz, vagy mik különös segedelmének köszönhetőek, mint az Amazonok s a Persák fölötti győzelem. Szóval ezek ábrázolók azon kort, midőn ez ország népe, a monda s történeti hit szerint Athéné befolyása alatt vadságból műveltségre, szegénységből gazdaságra, gyöngeségből hatalomra fejlődött.

Es végre a c z e 11 a i (templomhajói) párkányzat (Fries) dicsóíti a virágzó, a perikleszi Athénét, mely az istennők áldásai által nagy és hatalmas lón. Itt tehát a panathénei nemzeti nagy búcsú ábrázolatot, több mint 320 domboralakkal, midőn Attika népe hálával közeledik az istennő képéhez, s hozza neki a pepioszt és zsenge áldozatait. A keleti oldalon egy felől egy hyerophant adja át egy gyermeknek az összehajtott pepioszt, másfelől egy papnő egy leány fejére helyezi a fődött kosarat, melyben a titokteljes adomány foglaltatik. Az északi és déli hosszú templomoldalon megjelenik maga a búcsú ünnepi sora, gyönyörű csoportjai lovagló ifjaknak, szekérben harczolók, öreg férfiak, agg örök, hajadonok napernyővel, zsámolyokkal, áldozatkosarakkal, miket az áldozatállatok, tehének és kosok követnek, vezetve erős férfiak és virágzó ifjak által. A nyugoti oldalon lóversenyt látni, a paripák épen teszik az ügetés és nyargalás első lépéseit.

Mi szép, mi igaz, mi elbájoló itt minden alak. Mi

elevenek s tűzlehellők a paripák; mi tökéletes az ifjak minden tagja, mozdulataik mi kellemesek, arczuk kifejezése mi nemes és kedves; mi szerények s szellemdúsak a leányok; mi szelídek, derültek s tiszteletgerjesztők az öregek képei; a hosszú csoportozatban harmónia egyesül a legnagyobb változatossággal, egyszerűség van semmi egyformaság nélkül, élet mindenütt, semmiben túlzás, mindig mozogva az igaz szép biztos határai között. Plasztikában a görögök utólérhetlenek. E tökély nálok következése volt az összes szellemiránynak mindenben, nevelésben, erkölcsökben és vallásban. T. i. a hellenizmusz eleme volt a testinek istenítése, mint a keresztyénségnek eleme az isteninek testesítése, miként nálunk az isten emberré lett, úgy nálok az ember isten lenni törekedett. S mint szép, remek volt e domborművekben a részletes kivitel, oly jeles, nagy s mély az alapgondolat. Kezdődik az istennő születésén, fölmutatja annak diadalát, ábrázolja műveltségterjesztő tetteit, mik által a tartomány virágzóvá s nagygyá lón, s végre természetes, hogy búcsú-ünnepben jelen meg, a nép háláját s áldozatát hozva a boldogító istennőnek.

Mert a régi hellén felfogás szerint a templom nem volt az imádkozók gyűlhelye, azaz illető istennek háza volt, melyben lakott s hova neki a szent adományokat hordták. Ezért minden templomot egy fal vagy liget fogott körül, e hely szent volt, »temenosz«-nak neveztetett, ez elszigetelt helyen, távol minden más emberi laktól, emelkedtek a hellén istenek messze ragyogó templomaik. A Parthenouban is itt állt Athéné Minerva szobra, a nagy Phidiásznak csodált műve, melynek feje, arcza, keze, lába indiai elefántcsontból volt faragva, minden egyéb öntve s dolgozva aranyból. E szobor 26 rőf ma-

gas volt. Testén végig hullámzó köntöst viselt, melyet mellén Medúza szörnyű arcza kapcsolt össze; fejét arany sisak fedezé, min a titokteljes Szphynx ült; baljában lándzsát tartott, mely körül a várkígyó tekergőzött, jobbjaiban egy 4 rőf magas arany Victoriát; lábainál dőlve feküdt a pajzs, a gigászok harcának domborképével. Még saruján és talapzatán is faragványok voltak, azon a Kentaurok csatája, ezen Pandora születése. S mi finom számítást találunk a szobrok domborának változó fokozatában is; a czellai párkányzat ember i csoportozatai leglaposabbak voltak, a metopokéi, hol héroszok s királyok tettei ábrázolvák, már jobban kiültek, a két homlokzat i s t e n-alakai már csaknem teljesen gömbölyűek voltak, míg végre belől a templomban óriás nagyságban, szabadon, elszigetelve ott állt az istennő főséges szobra. Ha minket a reánk rongáltan maradt szobrok is művészi hatásukkal annyira elbájolnak, mit nem kellett a régieknek érezniük egy ily csodaszép szobor mellett, melyben ők valóban egy istenséget véltek szemlélni?

Fájdalom, e szobor nincs meg többé, sőt a domborművek legnagyobb része is hiányzik. A két homlokzat szobrainak nagy részét lord Elgin e század elején, Angliába kurczolta, mint többet a metopokból is; ezekből itt-ott egyes darabok vannak meg, azok is csonkítva, csupán a nyugoti párkányzat (Fries) áll még eléggé ép állapotban, eredeti helyén, s több egyes a romok közt talált darab belől a templomban falra függesztve látható.

Mi a templom belsejét illeti, mely czellának hivattott, az, szélteben két egyenetlen részre volt fal által felosztva; a keleti kapun mentek a szorosabb értelemben

vett Parthenonba, hol a belépővel szemközt az istennő szobra állt, a nyugoti kapun pedig az opiszthodomoszba, hol a templomi és az állodalmi kincsek lerakva voltak. Mind azt, mely sokkal tágasb volt, mind ezt belől oszlopok ékesíték, melyek tárták a boltozatot is, s úgy látszik a világ egy nyitható s zárható részen felülről jött be, a tető keleti részén, honnan az isteni szobor a legkedvezőbb fényt kapta.

Mindezekhez adjuk még a mellékes ékítményeket, adjuk azt, hogy belsejét egy Polygnot ecsete festé ki, hogy a kék boltozaton, mely a mennyet ábrázold, arany ^csillagok függtek, hogy az oszlopok fejezetei s a triglyphék kék és fehér színezettel ragyogtak, hogy ünnepeken az egész templomot lomb és virágkoszorúk fonták körül, hogy mindenütt votívumok, harczban nyert fegyverek s pajzsok lógtak, bronzra vésett föliratok hirdetvén az ajánló nevét s az alkalmat, mi az ajánlatra okot adott.

Kiknek engedte meg a nép fegyvereiket ide függeszteni s nevüket ide jegyezni? azt mind nem tudhatjuk, csak a szögeik üres helyei vannak meg. E szokásra vonatkozik Euripidész Erechtheionának egyik kara, énekelvén: »Ám heverjen lándzsám munkátlanul, s körülök pókok szövjék hálóikat. Ó bár, ó bár tölthetném agg koromat békében! Akkor majd engedjeteek szelíden dalianom, s ősz hajaimat egy koszorúval megkoronáznom, és zsákmanýomat, egy thrák paizst, magasan tűznöm az oszlopok fölébe M i n e r v a templomán.«

Midőn a kar ezt zengé a Bacchusz színházban, mely épen a Parthenon alatt feküdt, talán az, épen erre pillantott föl, s vele együtt a közönség is, ujjal mutatva, annak oszlopaíra, hol nem egy dicső s akkor már pi-

henő vén vitéz paizsa lógott emlékeképen nagy teteknek. E templom külsejéről képet csinálhat magának, ki Párisban a Madeleinet, a Duna bajor partján a Valhallát látta, csakhogy amannál az oszloprend korinthy, emennél szinte dóriai. De melyik művelt nép nem kísérté meg a görög templomokat utánozni, a nélkül, hogy valaha utolérte volna? Az épület hosszát és szélét, az oszlopok vastagságát és magasságát, a párkányok és homlokzatok nagyságát megmérvén, s a csarnokokat elől, hátul, oldalt ugyan annyi oszloppal ékesítvén, az új alkotmányokban minden apró részlet szolgálilag megvolt, csak a könnyűség, a vidámság, a belső harmónia hiányzott az egészből. És valóban csupán néhány év előtt a legpontosabb fölméréssel jöttek nyomába oly rejtett szabályoknak, miket a hellén művésznép vagy ösztönileg követett, vagy mik nála a legfinomabb s legikletesb műérzékre mutatnak. T. i. felfedeztetett, mikép a talapzat, melyen a Parthenon áll, nem vízegyenes egészen, hanem két végétől kezdve a közepe felé dagad, például a 228 lábnyi hosszú oldalán ü,385-el, oka ennek, hogy az épület közepén, hol a teher legnehezebb, sülyedni ne látszassák; továbbá, mikép az oszlopok nem teljesen függőlegesen állnak, hanem fön a fejezetnél, be a czella felé $1 \frac{1}{2}$ hüvelyknyire dőlnek, minek viszont oka az, hogy a nehéz gerendák az oszlopok hegyét kellemetlenül terhelni ne látszassanak; végre nem említve azt, hogy a szögletoszlopok kissé tömöttebbek, s a két szélső oszlop közti tér valamivel kisebb a többi oszlopok közti térnél, harmadik fontos felfedezés az, miként az oszlopok tövüktől kezdve föl felé nem folyvást fogynak, hanem előbb, mérve alig észrevehetőleg, kidomborodnak

és csak úgy keskenyülnek folyvást, t. i. mert a hellén művészek csoda finom érzéke észrevette, hogy az alulról fölfelé egyszerűen fogyó oszlop a közepe felé behorpadni látszik. Ily finom, ily mély fogásokkal éltek a hellén művészek bizonyos optikai csalódások előidézésére; náluk a horizontalisz és verticalisz vonal gyakran csak tetszőleg az, valóban mindenikben van némi hullámszerű, mi a műbe szemtől észrevétlen, de a lélektől érezhető életet s elevenséget hoz, s mind ennek összesen és az alkalmazott színek összehangzásának tulajdonítható azon könnyűség, derűlttség, harmónia, mely e templomokat körüllegi. Így áll előttem a Parthenon, egyszerűen szép, ünnepileg nyugott, istenileg derült; senki nem nézheti ezt a nélkül, hogy egy csendes nemesség és egy vidám főltség jótékony hatását lelkében ne érezze, mely ebben a béke és örömteljes meglegedettség érzéseit költi föl. De hiában látjuk ezt bár mi tökéletes rajzokban s leírásokban, e csodamű egész hatását csak az érzi igazán, kinek sorsa engedte fehér márványfalai s magas oszlopai alatt járhatni. S midőn egykor a pompás Propylaeumok hívólag nyíltak meg a népnek, mintegy mondván: „Lépjetek be, itt is istenek vannak,“ a Parthenon ez ígéretet nemcsak betölté, hanem felül is múlta.

Néhány észrevétellel zárom be e fejezetet.

Az építészet mint művészet kétség kívül vallásos érzeményből ered; az első építész gondolata volt lakot istennek építeni. Mint sok isten volt a helléneknél, sokféle volt az épület is, mely azoknak tiszteletére építettett, azon erők 8 hatalmak különbélesége szerint, melyeket mindeniknek tulajdonítottak. Vitruviusz két fejezetben fejtegeti, melyik istent milyen nagyságú s alakú temp-

lom illeti. De mint a hellén vallás túlnyomólag érzéki, természetű, erkölceiben tiszta, világnézeteiben vidám, a sors viszontagságaiban megnyugvó volt, úgy vidám, mosolygó, békét lehellő s mindenek fölött szép volt templomainak színe és alaka is; az isten, ki bennök lakozott, nem egy komoly, sötét, haragos isten, hanem az öröme, vidámnak, fénynek istene. Mennyire különböznek ezek a keresztyén góth egyházak hegyes tornyaitól, silány oszlopaitól, megszakadozott ívezeteitől, sötét, boltozataitól, csoda faragványaitól, melyek másrésről a keresztyén borongó vallásos érzetnek, a myszticusz szpiritualizmusznak, a test és lélek örökös küzdésének, szóval egy meghasonlott kedélynek ép oly hív képviselői, mint a hellén templomok derült és szymmetricusz harmóniája a hellén élet s elmevilág derültségét híven kifejezi.

Mi a hellén templomokat még jellemzi, az egy bizonyos örök ifjúság. Míg nálunk észak felé a legtisztább márványépület ködben, esőben, hidegben zöld vagy épen fekete lesz, itt a templomok ezer évek múlva is tiszták, mocsoktalanok, fehérek. E szerencsés hon tiszta ege s ragyogó napfénye a pároszi és penteliki márványnak legfőlebb egy aransárga színt kölcsönöz, mely hasonló az érett búzakalász vagy az őszi lomb kecses zínéhez.

Vége e templomok, mint a szobrok is, sehol nem oly szépek s fölségesek mint itt, mint Görögországban, mert sehol nincsenek így illő helyeiken. Egész Hellász egy plasztikai föld, de különösen Attika plasztikai vidék, mely lakóiban szükségképen kifejté a plasztikai alakok érzékét; a hegyek és színek mindenütt nem északilag buja tenyészet, de határozott, eleven alakzataik, mint

este és reggel rózsás, nappal aranyos kék meleg színeik által szépek, elég messze fekszenek, hogy a kilátást el ne zárják és elég közel, hogy az épületeknek möglettül (Hintergrund) szolgáljanak. S a bölcs természet nemcsak tehetséget és alkalmat, de módot és anyagot is nyújtott nekik azt felhasználni, teremtven hegyekben és szigeteikben, Pentelikben és Pároszban a legszebb márványt, mi valahol építészek és szobrászok szolgálatára állt. Adjuk ezekhez a lég szárazságát s átlátszóságát, melyben Szakontala keleti költő szerint: semmi nincs távol és semmi nincs közel, s mely nemcsak épen megőrzé remekműveiket, — földrengés s emberi pusztítás nélkül azok feuállottak volna az idők végéig,—de a néppel éreztető, láttatá is a szélzetek (contour) szépségét, s így segítő a nemzeti ízlés képződését, a vallásos érzést táplálván, a dicső tettek emlékezetét megőrkítvén hazafiak,' költők, bölcsek, héroszok, istenek szobrai által, melyek nemcsak paloták s templomok belsejében állítottak fel, hanem az épületek s csarnokok tetőin is, a szabad köztereken, a házak falain, a szent berkekben s a nyilvános sétahelyeken, mint a messze ragyogó oszlopos templomokat rendszeren hegyek kopasz ormaira építették, hol azok, a néptől csodáltatva, tartósság tekintetében vetélkedni látszottak az örök bérczekkel, melyekből alkottattak. Nekünk északon lehetnek nagy szobrászaink, de szobrászat és építészet soha nem fog az lehetni, mi Hellászban volt, mi szobrainkat csak a homályos múzeumokban fogjuk néha-néha nézegetni, míg a hellén nép azokat szabad helyen, ligetekben, hegycsúcsokon, napfényben folyvást csodálta.

Kell ismerni a göröghoni léget, a göröghoni napot, s az itteni táj jellemét, mely teljes varázsában magát

csak a távokban mutatja, hogy magunknak e látvány szépségéről valódi fogalmunk legyen.

Sem déli Olaszország, sem Kalábria, Sem Szicília nem nyújt fogalmat a görögthoni távolságokról, melyekben a hegyalakok phidiászi és praxiteleszi tökéletes alakban, határozottan és plasztikai lag, és oly színpompában jelennek meg, melyhez arányok harmóniájában, a színek változatosságában, s az átmenetek könnyűségében semmi más nem hasonlítható. Van elég ország, mely tájképi tekintetben, jobban lévén művelve, s növényi tenyészeté dúsabb lévén, Görögországot haladja; de hegyei, festői szirtsoportozatai, gyönyörű távolságai csak Görögországnak vannak; tiszta légzete ennek egy fényes tenger, melyben az ormok mint meg annyi szépalakú szigetnek jelennek meg.

Ilyen az athénei Akropolisz. De hajdan nem ilyen volt. Alig 8—9 holdnyi területén annyi oltár, emlék, szobor, templom, drágaság s műkincs volt, mennyi ily kis téren világ kezdete óta sehol nem találtatott. Egyszersmind volt ez: erősség, szent hely, kincstár és m űgyű j temén y, összege mind annak, mit a helyén szellem szépet s nagyot teremtett, űgy is mondák, hogy mint Athéné szíve Hellásznak, az Akropolisz viszont szíve Athénének, és szentsége, szépsége, sőt a la ka által nagy szirtoltára az isteneknek, s ki benne egy helyet elnyert, az emberi apotheozisz dicsőségében részesült.

Hajdan innen, e magas helyről, méltó büszkeséggel tekinthetett körül egy athénei szabad polgár. Lábainál terült balra a kék tenger három népes öböllel, melyekhez széles, és minden ötven lépésnyire toronnyal ékesített kőfal vezetett, a fényes Aeginán, a dicső Szalámi-

szón túl Korinth s Argosz csúcsai emelkedtek, a gazdag s pompás Eleuzisztól észak felé menve Parnesz szirtein Phylae és Deceleia őrvárait látta, tovább Penteliket a becses márványoknak helyét, keletre a régiektől rózsza színűnek méltán nevezett Hymett hegyerinczét dolgos méheivel, köröskörül az élénk várost, számtalan templomaival, csarnokaival, oltáraival, középületeivel, gymnaziaumaival, a Kephisszosz és Ilyszszosz vize tündökölve futott zöld szőlőngasok s olajfaligetek sűrűjében, mosolygó halmokon pásztorok hízott nyájakat legeltettek, itt-ott ünnepi búcsúmén etek tűntek el valamely szent berekben. És most e hegyről mit látok? Elpusztultak az öblök, a pompás kőfal kerítvény összeomlott, ledőltek a templomok, hitvány porban száll el mi szép szobor volt, a város kicsiny és szegény, itt-ott egy rongyos albán száraz galylyal terhelt szamarat vezet a város felé, az Ilyszszosz medre üres és száraz, s késő ősz lévén eleven zölddel szemem sehol nem találkozik, minden kiholt, kiégett, csak a szél sóhajt s egy él, — a múlt idők nagy emlékezete.

VII.

Athéné, az új, bár ország fővárosa s fejedelmi székhely, sem nagy, sem szép, sem tiszta. Fekszik az Akropolisz északi oldalán, a Hadrianusz kapu, a Lykabettosz hegy, és Thezeusz temploma közt háromszöglézet képezve; a régi a várhegy déli részén egy szűk völgy¹ben, s a Muzeion, Pnyx és Nymphák szirtének oldalán állott, mely fekvés ha kevésbé térés, de egészségesebb s festőibb volt, földve az északi széltől télben, nyitva a hűg tengeri fuvalomnak nyárban, s fölséges kilátást nyújtva a körülálló hegyekre, a zúgó tengerre, s túl ezen a Pe-

loponéz kéklő csúcsaira. E választásban is a régiek tapasztalt bölcseségére ismerünk.

Két kora van Athénének, a pogány és a keresztényen kor. Amabban folyvást nőtt, épült, szépült, virágzott, s dicsőségben fenállt, ebben szakadatlanul hanyatlott, sülyedt, pusztult, és szenvedti mint nem szenvedt egy város sem. Mert más városok mint Babylon és Palmyra, Memphisz és Ninive összedőlven, végképen elenyésztek, megholtak mint az ember meghal, s a sírhalom fölött béke és csend van, a halott nem érez többé; de Athéné majd két ezer év folytán kínlódott mint szerencsétlen beteg, ki élni nem tud, meghalni nem tud E városnak tartatott volna ion a történetben páratlan azon sors, hogy másodszor is virágozzék? E pompás romok egy új dicső városnak volnának elhintett magvai, s a réginek helyén egy új fogna kelni, mint a leégett, elpusztult erdőn az elpergett magvakból új erdő támad? Azok is óhajtják, kik nem reményük.

A kheroneai csatával, 338-ban K. sz. e. Görögország, s vele Athéné függetlenségének napja leszállt. Nagy Sándor után Athéné megszűnt hatalmas s szabad lenni, de fénye megmaradt. Roma máik pályája délpontján állt, s még mindig elismerte a hellének, s különösen Athéné szellemi felsőbbségét. Cicero maga így irt: »Emlékezzél, Quintiusz, hogy te azon görögöknek parancsolsz, kik a világ népeit civilizálták, tanítván őket a szelidségre s emberiségre, s kiknek maga Roma is minden tudományát köszöni.« Azonban Athéné folytonos szenvedései azon időtől számítandók, midőn a romaiak kelet dorgaiba avatkozni kezdtek. Ellentállván nekik, már Szylla feldúlta Kekropsz városát, s Plutarchusz szerint vér borítá az egész Kerameikoszt, úgy hogy az a házak küszöbén

kifolyt. Később, a polgári háborúkban, Athéné Pornpejusz mellé állt, ügyét a szabadságének tartván, Brutuszuak szobrot emelt, majd Antoniuszt segíté Augusztus?, ellen, szóval balsorsa mindig azon párthoz csatlá, mely vesztett, s így mindannyiszor kegyetlenül meglakolt.

Tibériusz és Germanicusz alatt némi nyugalmat élvezett, mint Nero és Nerva alatt is, sőt Hadriánusz, Antoninusz, és Mareusz Aureliusz alatt egy második virágzásnak indult. Múltjának nagysága előtt a császárok tisztelettel meghajoltak. De ez nem soká tartott. Az északi vad népek, melyeknek maga Roma is áldozatul esék, Görögországba is elhatottak. A III-ik század közepén jöttek a sczythák, dülva mint vihar, égetve Attika mezejét, rongálva templomait, ezen idő óta rom az Olymposzi Jupiter temploma. A IV-ik század végén érkezett Alarik, a góthok pusztító királya, úgy hogy bár Athéné még mindig a tudományok s művészetek székhelye volt, egy korbéli író szerint, az V. században az egy megégetett áldozatmarha bőréhez hasonlított.

De a VI-ik század közepe azon időpont, mióta Athéné folyvást alább-alább egy tartományi városkává sülvedett. Ez időbe esik az a roppant népvándorlás, midőn a Duna és Balticum közti népek az Alitok, Szlávok, Hunnok terhes fellepkint rohanva, Görögországot csaknem évenként, minden esetre sűrűn egymásután elborították; s az egész byzantini birodalomban egy tájat, egy hegyet, egy völgyet sem hagyának pusztítlanul. Ettől kezdve majd öt, sőt hét száz évig hallgat Athénéről a történet. E némaság a sír némasága. A várost lakói elhagyák, s Attika négy századon át embertelen pusztaság vala. Mint őseik egykor a persák elől, ők is Szalamisz szigetébe menekülének, templomokat s lakokat

építve ott magoknak. Csak néhány lakos maradt az Akropoliszban, s a barlangok és bástya tornyok rejtekeiben. De ezeket viszont a Peloponézból bekóborlott rablók háborgatták, kik zsákmányaikkal a hegyek közzé sietve visszavonultak. Úgyhogy végre az utcákon is fák nőttek, s a gyönyörű városból vad erdő lőn, míg azt egy borzasztó tűz nem hamvasztá el, mi a még állott számos emlékeket, szobrokat s épületeket is vagy megrongálta, vagy megemésztette. És még ezzel sem volt vége a számtalan csapásnak. Következék rájuk egy földalatti tűz, mely mind a pyreuszi szőlőket, mind a kephiszszoszi olajerdőt, s mind azon berkeket, melyek ettől kezdve a Hymettosz hegyéig s a tengerpartig terültek, végképen elhamvasztá, s mint egy akkori krónikás írja: a tűz dühének gátot csak a hullámok vetettek. Képzeltetni mi bús hely volt ekkor Athéné s mi kietlen tartomány Attika, — ezért ki a consztantinápoli udvarban kegyet vesztett, szokás volt azt ide számúzni.

Csak a X-ik század elején merülnek fel róla ismét némi, de igen hiányos tudósítások. Népe szegény, kevés volt, bár Attikának csaknem egész lakossága e városba szorult. Ily feldúlt állapotban jutott osztályrészül 1204-ben, a byzantini birodalom összeomlása után, egy kalandos burgundi fejedelemnek, ki athénei berczeg czimét vévé föl. Azon harmadfél század alatt aztán míg Athéné majd burgundi, majd spanyol, majd florencziai eredetű hercegek kormánya alatt állott, bár a követelők folytonos harcrai miatt kevés nyugta volt, némi anyagi jólétre kezdett vergődni, az új udvar új bár idegen népet vonzott bele, a régi görög, utóbbi romai sztylű épületekhez nyugoti alaknak járultak, az Akropolisz csodaszép oszlopsorai fölött vastag, idomatlan bástyatornyuk

kietlenül nyúltak fel, szóval a Szolon s Periklész elaszszicusz honában a hűbéri kormány fészkelte meg magát, sötétlő lovagváraival a hegyormokon, vad törvényeivel s szokásaival a közéletben.

Azonban még ezután következék be az utolsó, s talán legerhesebb szolgaság; mely alatt Athéné 372 évig nyögött. 1453-ban a törökök hatalmába került. Kétszer kísérték meg a velenceiek, 1464-ben és 1687-ben, visszafoglalni, de siker nélkül. Ez utóbbi évben történt ostrom alkalmával rombolók össze a velencei bombák a büszke Parthenont, a Propylaeumokat s a Nike (Victoria) templomát, s ekkor Athéné újra feldúlott. Három évig lakatlan maradt, népe Peloponézos a velenceiktől bírt szigetekbe menekült. Apródonkint téré vissza a puszta városba mintegy nyolczvan görög család, kikhez még némely törökök, s később számos albánok járultak. Ezeknek ivadékai változatlanul laktak itt mind addig, míg 1821-ben a szabadságháború kiütött.

Ha tehát meggondoljuk, Athéné s Attika népe és földje 1833 esztendő folytában mi borzasztó csapásokat, dúlásokat, elnyomásokat szenvedett, nem azon kell csodálkoznunk, hogy régi emlékeiből ily kevés áll fen, hanem azon, hogy azokból csodálatosan csak ennyi is megmaradt, és hogy puszta nevén túl a város maga is áll.

1822-ben üzetének belője ki a törökök, de négy év múlva ezek azt újra visszafoglalák, s csak 1833-ban márczius 29-kén adák át végkép a független görög kormánynak. E körülmény volt oka, hogy Athéné, mely a dicső forradalom előtt 12—15,000 lakossal bírta, 1833-ban alig számlált 3—4000-et, kik szegények voltak, faházakban s romok közt lakoztak, s a folyvást

pusztítgatott vidéket sem kedveik, sem idejük nem volt művelni.

Ottó király 1834-ben december 1-jén választá Athénét székhelyéül, s azóta az mint egy varázsütésre növekedett, népesedett és szépült. Lakosainak száma jelenleg 30,000, és házaié 2200-at halad, több jeles épület ékesíti, a királyi palota penteliki márványból alkotva, az egyetem, a csillagászati intézet, a bank, a katonai laktanya, s itt-ott, kivált a Patiszszia út felé, sok csinos, mondhatni szép magánlakok épülnek naponkint. Ezeket rendesen kis udvar választja el az utcától, hátul kert van, a bemenetel nem elől, de oldalt nyílik, minek az a haszna, hogy a földszinti osztály egész széleiben lakható, föld alatt az étterem van, ritka ház két emeletes. Ellenben az ó város, mely az Akropolisz tövében nyúlik el, festett fakunyhók tömkelegé, piszkos, apró, kényelmetlen, nincs sem üveglak, sem erkély, sem kémény, ott megy ki a füst, hol a fődélén utat talál. A bazárok is nyomorult faalkotványok, mikben a mesteremberek keleti szokás szerint nyílt padozatokon dolgoznak, s a kalmárok tarka halmazban árulják mi eladni valójok van, tükör, szalag, dohány, foghagyma, shál, fige, selyem, fegyver, piros gránát, alma egymás mellett van festőileg kirakva.

Keleti s nyugoti, muzulmán és keresztyén szokás bizar vegyületben lepi meg az utazót. Itt egy törökös boltban a kalmár keresztbe vetett lábakkal ül, s ujjai közt az arab olvasót mozsolgtatja, s mellette europailag bútorozott kávéházban billiárdot játszanak; ott a máltai s albán napszámosok ásitozva csoportoznak, közel egy rakás görög úrsereg aranyos öltözetben politikai dolgokról vitáznak; itt egy szyrai lakos nargillát szörpölve szí,

odább mások havannai dohányt szivaroznak; ez nemzeti görög fusztanellába van öltözködve, hosszú csizmával, az angol felöltöny alatt török bugyogót s veres fezt visel; s mint zavarosan üti meg a fület a sokféle nyelv, görög, francia, olasz, német, úgy különbéle a tárgy, melyről beszélnek, honi és idegen, francia divat s az orosz politica, hazafiul kérdés és kereskedői hírek, szóval e nép most is az, mi Periklész s Alkibiadesz korában volt: élénk, szenvedélyes, közlekedő, elmés, csacska, kíváncsi. A borbélyműhely most is, mint hajdan volt, e népnek kedves gyűlhelye, mert ott hall újat, a kávéházak ajtóit, az utcákat, a bazárok, mik az egykori Porticusok s az Agorák helyét pótolják, most is tömvek; mint a régi athénei nép szabad ég alatt tölté a nap legnagyobb részét, ott tölti a mostani is. Sőt ott tölti az éjjelt is márcziustól szeptemberig, éjjel járva számtalan férfit láttam az utcán aludni, a nők a házak lapos tetőin alusznak.

Ez egyszerű észrevétel fontos körülmény, mely nélkül a régi attikai szokásokbul s irókbul sokat nem lehet megérteni. Oka ennek az attikai föld s attikai éghajlat két tulajdonában fekszik. E nép csak isteneinek épített nagyszerű, felséges házakat, a polgárok, a leggazdagabbak is, aránylag kis épületekben laktak. Athéné egy vékony földtül borított téren áll, melyből Pláto kifejezése szerint, a szirtek sűrűn kiülnek, mint a sovány testből a csont kiül. E körülmény nagy építésekben a polgárokat gátolta, de ők azt eszélyesen felhasználni is tudták. E szirtekben csináltak ők mindent falakat bennök vájtak, azokat padozattá simították, sírokat azokban vágtak, lépcsőket, ülőhelyeket, csatornákat, szobroknak vakablakokat (Nische) metszettek ki

belőlök, — még most is látni a Nymphák bérczén az apró házak alapjait. Így mint a nép autochton, földből származó volt, az volt maga a város is. De minek is csináltak volna tágas házakat, mikor napjaik legnagyobb részét szabad ég alatt tölték? hisz erre hívta fel őket az éghajlat örökös szépsége s szelidsége, a lég ragyogása, a tengerről fuvalló szellő hűsse, hol egész havak múlnak el eső és felleg nélkül. Ezért mondja Euripides egy helyett az athénieikről, hogy ők élvezve forognak az átlátszólag szép szabadban. Nem is volt náluk szokás fedett fővel jární, ezt csak az idegenek s utasok tették. Innen van hogy minden dolgaikat szabad ég alatt végezték, ott jártak búcsút, ott imádkoztak, ott tartottak népgyűlést, ott nézték a színi előadásokat.

Bár Athéné új város, utczáinak tömkelegé hasonlít a krétai labyrinthhoz, ha három utczája nem volna mely benne némi ariadnei fonalul szolgál. Északról délre két rendesb utca hasítja végig, egyik a Minerva-utca mely Hadriánus kapujánál, másik az Aeolos mely a szelek tornyánál végződik, mindkettő az Akropolis tövében. Ezeket viszont nyugotrul kelet felé átmetszi a hosszú Hermes-utca, mely a királyi palotáig vezet, s nem egyéb mint a Pireusi ut folytatása. Ennek elején áll egy magános pálmafa, pikkelyes derekával s tetején lehajtó hosszú leveleivel hasonló egy főlegyenesedett kígyóhoz, de még is meglepő látvány, emlékeztet a törökök, a puszták e vad szülőltének itteni szomorú uralkodására, mely alatt elfonnyadt minden, mint a tőle nem messze emelkedő Thezeusz temploma Görögország szép idejére emlékeztet.

De e három rendesebb utcát kivéve, a többi görbe, egyenetlen, rövid, szűk mind, s valamennyi, kivétel nél-

kl mocskos, szemetes, kövezetten, világitatlan, s e sok hiány még felőtőbb midőn azon apró utczákat Periklész, Phidiász, Szophoklesz, Demoszthenesz fenhangzó neveiről halljuk hívatni. Ezen kívül, mely hely hajdan valami által híres volt, annak nevét kapta, így adattak többeknek a Triposz, Areopagusz, Pökile, Buleuterion nevek, — mint egy nagy ember, egy jeles hazafi, hitvány ivadéka hosszú sorának a magáét adja. De itt az athénei nép menthető, sőt dicséretet érdemel, hogy fiai kegyelettel viseltetnek nagy őseinek emléke iránt, mely legnagyobb kincse. E volt az, mi az utolsó szabadságháboru alkalmával szájról szájra adatván Europa népeinél, rokonszenvet gerjeszte iránta küzdésében, és nyűgöt, mely Görögországnak köszönheti művelődését, háláját lefizető, segítvén öt kiszabadítani a rabság békóiból.

Különösen megleptek itt engemet a templomok, nem nagyságuk, de parányiságuk által. A forradalom előtt 115 volt, jelenleg 15 van. Mind byzantini sztylben van építve, keresztalakban, dombtetőkkel, de bennök legérdekesebbek azon régi oszlop- s szobordarabok, mik falaikba beépítvék. De ez mind oly kicsiny mintha nem emberek, de játszó gyermekek számára alkottattak volna. Ez apró egyházakról szemünk a régi templomok romaira fordulván, akaratlanul is összehasonlítást vagyunk köztük kénytelenek tenni, s csodálni a pogány kort, mely isteneinek oly dicső, oly művészi, oly roppant templomokat emelt. Ez összehasonlítás nyújtja legmeglepőbb mértékét a régi és új, a pogány és keresztyén görög nép közti végtelen különbségnek. Mi parányi s mi alacsony még a metropolitán-egyház is, a Hermesz-ntczában, s a Parthenon a hegyen mi fölséges. a Jupiteré a völgyben mi nagyszerű még omladékiban is. Ezeknek minden osz-

lopa most is gyönyörű mint egy égbe emelkedő isteni himnusz.

Athéné utczái tízszer oly élénkek s festőiek, mint egy hasonló népességű északi városéi, élénké teszik az örökké a szabadban élő, járó, dolgozó, vitázó férfiak, festőiekké teszik oly tarka mint szép ruházataik. Két fajt lehet itt megkülönböztetni, a hellént, mely az úri s közép rendet, és az albánt, mely a dolgozó néposztályt képezi.

A mostani görög faj arcvonásiban az antik szobrok mintáit hiában keresnök, s alkalmasint azok akkor is művészi ideálok, a lángeszű szobrászok teremtményei voltak; azonban kerekded arcukban a kecs, szemeikben a tűz, szabatos s éles orrukon s egyéb vonásaikban a finomság, természetben a szikár karcsúság most sem hiányzik. Nagy ritkaság itt kövér férfiút látni, minek oka talán a józan életmód, a legtöbb szikár, hajlékony; a vékony darázs derékra még a vének is sokat tartanak, mint Achillesz egykor. Öltözetük, mi albán eredetűnek méltán tartatik, ragyogó, szép, bár asszonyilag lágy s kaczer fejükön félre vetett veres fezt viselnek, melyről kékszinű selyem-bojt lóg le; rövid mellényük gazdagon kivarra, a testhez tapad, melyre egy hosszabb dolmányt öltenek, könyöktől kezdve nyílt lobogó újakkal, mikből hófehér ing habzik ki; az ing galléra szélesen terül nyakuk körül, derekaikat shálóvvel a lehető legvékonyabbra szorítják, — ebben áll a fő szépség, — s ettől kezdve térdökig egy számlálhatlan redősokaságú tiszta patyolat bugyogó (fusztanella) hullámszik le. Lábszáraikra posztó vagy bőr, hol veres, hol kék színű harisnyát (Gamasch) gombolnak, mely a dolmánynyal hasonló színű, és sújtásban ép oly gazdag, lábaikon hegyes orrú czipőt vagy

török sarut viselnek. A mi e népben csodálni való, az járásának kellemes könnyűsége. Mi nemesen, mi büszkén hordják testeiket, mi méltósággal s kecseljesen hullámozgatják tagjaikat, nem jární, de lebegni látszanak, mozdulatuk oly természetes és oly művészileg szép; ez alakokat látva visszavarázsolva érezzük magunkat az antik plasztikai világba, mely a testi alakok, mozdulatok, állások szépségének érzésében mind e napig utolérhetetlen. Igaz, az ókor szokásaival, öltözetével kiválólag alkalmas volt a plasztikai szépség érzékét népben s művészen kifejteni, csak emlékezzünk az ünnepi búcsúkra, miknek egyikét Phidiász a Parthenon oldalán márványban örökíté, a gymnasiumokra, a sztádiumokra, a hipodrómokra, hol a meztelen emberi test, játszva, erőködve, viva, száz meg száz alakban mutatkozott, a harci, ünnepi, házi öltözetekre, melyek mind a testi tökélynek nem elfedésére de kiemelésére voltak számítva, — ha egyebet nem, a plasztikai szépség érzékét őseitől a görög nép, úgy az úri rend, mint a napszámos, híven öröklötté.

A nőnem kevésbé szép, alkalmasint hajdan is így volt, különben nem tudnám okát adni azon körülménynek, hogy szobrászaik főleg férfialakokban jeleskedtek. Jelenleg a középrendű s úri nők európai divat szerint öltözködnek, legfőlebb a veres fezt veszik hozzá nemzeti jelül, mi a nyugati viselethez épen nem illik, s a nőknek bizonyos fiúi képet ad, mit kellemesnek nem lehet mondani. Különben nőket utcán itt ritkán látni, ők most is a hajdani gynezeumi életet élik, mindig hon ülnek, kísérő nélkül sehova sem mennek, ez elzárkózottság egyébiránt nem görög-nemzeti, ez általános keleti szokás, mely itt csak kezdődik. Piaczra s bazarba vásárolni a férfiak járnak, s előkelő urakat láttam, kik reggelen-

kint zöldséget, kenyeret, halat vittek haza hónap alatt, sőt a piacz reggel itt az urak találkozási helye, mint nálunk a szakácsnéké, igaz görögnél az aristocratiai gőg ismeretlen, ha valahol, itt valóság az egyenlőség eszméje. Egy nem rég leköszönt miniszter rokona szolgálta a vendéglőben, hol laktam, s ennek magaviseléséről ő tudakozódni nem egyszer eljött a birtokoshoz. Csak a consztantinápoli phanarioták bitorolják a hercegi s efféle címeket, de nem itt, nem a görögök közt, náluk olyan cím nem ajánlat, sőt megvetést gerjeszt, innen van, hogy azok Európában utazván, két kártyajegyet használnak, cízzel az idegenek, pusztá keresztnévükkel, (a családnév még nem általános) a görögök számára.

Ellenben szép, festői, az albán faj közasszonyainak egyszerű öltözete, mely egész Görögországban ugyanaz. All ez egy fehér színű gyapjú ingszerű zubbonyból, mely nyaktól lábbig lehullámzik, s derékon alatt egy veres övvel szorittatik össze. Erre egy más, szintén fehér, szintén gyapjú szövetű, hasonló szabású, de rövidebb öltönyt vesznek, melynek hátán, a természet szerint, két fekete esik foly, s ha az öltözet ünnepi, a lányoké veres, a nőké barna hímzéssel van szegélyezve. E ruházat egészen az antik szobrok gyönyörű dús redőzeteire emlékeztet, mint a fehér fejkendő tekerőzésének modora is. A régi szobrászok e ruházatot műveiken azért alkalmazták, mivel valóban plasztikai volt, de a mostaniak mit csinálhatnak az utálatos frakkból? Ki egy athénei albán nőt lát, övvel derekán, mely öltönyt egyedül tartja össze, csak az értheti a claszszicusz költők epithetonjait, Homérét, ki »szépen övezett,« Pindárét, ki »mélyen övezett» nőkről beszél, s valóban ezek öveiket a csipőknél mé-

lejobban, csaknem ágyékaikon hordják. Így volt az ó görögöknél igaz értelme e kifejezésnek: a leány övét feloldani, t. i. mint mely ruházatát egyedül tartá össze. Mi később képes beszéddé vált, az kezdetben szó szerint s plasztikailag igaz volt, s ily magyarázatát az ó görög világnak s szokásnak az új minduntalan nyújtja.

Jól esik lelkünknek minden, miben a régi görög élet nyomára ismerünk, hozzá úgy is kevésben hasonlít, tőle sokban különbözik. Itt járván, ez országban, hol oly ritkán esik, hol felleg ritkán hullatt esőt, hol az égi nedv oly nagy áldás, megfoghatóvá válik előttünk, hogy a jótevő harmat mint egy isten tiszteltetett. Itt értjük a régi költők leírását, kik a rózsza újjú Auróráról beszélnek, ki a nap ajtóit megnyitván s jöttét bejelentvén, eltűnik. Nálunk a nap maga jelenti magát; alig pirul a hajnal, mindjárt kibúvik a nap, tisztán, ködfá.'tyol nélkül, s fényes arcza azonnal elvakítja a szemet. Mondhatni, nálunk nincs előfutó hajnal, mely a nap közeledtét hirdetné. Ellenben itt, midőn a nap a láthatár felé közeledik, a lég, mely a mienknél tisztább és köuynebb, a legszebb rózsaszíntől ömlik át, s a napot a hegyek magas sora sokáig elfödven, e piros sugárzás hosszan tart; ez a görög költők rózsza újjú Hajnala, s csak midőn ez elhalványul teljesen, akkor tűn fel egyszerre a hegyek orma mögül Phoebosz a nap istene, kinek érkezését jelenti Aurora. Ebből látni, hogy a mythologiai mese képes előadása volt egy helybeli igaz tüneménynek, s hogy a régi költők nemcsak jeles, de pontos, hű festői is voltak a természetnek.

Már említém fölebb, hogy a görög nép a keresztyén vallást fölvévén, templomaiban a pogány istenség helyét azon keresztyén eszme foglalta el, mely vele ro-

kon volt. Parthenonban a szűz Minerváét szűz Mária, Theuszét a hőstét Szent-György a szörnyeket leölő, Poszeidonét Szent Miklós a hajósok védője. De úgy látszik, a pogány cultusz több szertartásait is átültette e nép új vallásába. Husvétkor a bárány egy görög család házában sem hiányozhatik, Athénében 10 — 12,000-et, egész Görögországban legalább 150 000-et leölnek ez ünnep alkalmával. Midőn láttam a görögöket, hogy a bárányt nyakszirteiken körül kanyarítva viszik haza, elől melleiken lefüggő lábainál fogva, az a régi Hermész jutott eszembe, ki a pogányoknál a nyájak istene s védője volt. És e Hermészt a régi szobrászok ép így bárányt vive ábrázolták. Csakhogy Hermészből a kereszttyén népnél Krisztus lőn, képezve a jó pásztort, ki az elveszett bárányt örömmel viszi haza vállain.

Tudjuk, a görög vallásúaknál legnagyobb ünnep a husvét, érzéki szempontból is, mivel bezárja a bojtot, melyet e nép teljes szigorúságában megtartván, örvend a közelgő élvnek; dogmai tekintetben is, mivel Krisztus ekkor támad fel. Több napig tart ez ünnep; minden egyház fuladásig tömve van; a Krisztus képe vagy szobra virágos koporsóban fekvé az egyházban, onnan éjjel kivetetik, s panaszos, fájdalmas ének közt nagy pompával hordatik végig az utezákon. A csillogó gyertyák s lobogó fáklyák fénye kísérteti világot terjeszt maga körül a sötét éjben. E fáklyás búcsú engem az eleuziszi éjjeli búcsúra emlékeztetett. Itt is Czeresz (vagy Demeter) fájdalmát így ünnepelték, ki elrabolt lyánya után epedett; itt is örömben végződik a panasz, midőn az visszatér, s Bacchusszal egyesülve a földön a kalász s szőlőfürt áldásait terjeszti el. Az eleuziszi ünnepeknél ép úgy mint itt a húsvétiaknál, két ellenkező érzemény

gyors egymásra következését látni, mint ott Prozerpina föld alá szállását bánatos panasz kísérte, úgy böjttel és bánattal ünnepük a keresztyén görögök is a megváltó halálát; és mint ott Prozerpina megjelenését öröm, táncz, vigalom követte, úgy itt az éjféli óra utolsó kondulása után a nép a kínos böjt után a legzabolátlanabb élvezet ölébe veti magát. Alig kiáltá ki a pap: »Krisztus föltámadt, ő valóban föltámadt,« a zaj kezdődik, a házak megtelnek, az utczákon öröm kiáltozva futkos a nép, vig dal hangzik mindenfelé, lődöznek, rakétákat bocsátgatnak, a húsvéti bárány sülni kezd a készen tartott tűz körül, a borkorsó előhozatik, melyhez másfél hónapig nem nyúltak, az ismerősök jobbra, balra, utón útfélen csókolgatják egymást, mondva: „Christos aneste“ (Krisztus feltámadt), mire a másik feleli: „Alethos aneste“ (valóban, ő feltámadt). Szóval, a régi istenek eltűntek, újak jöttek, de egyben másban a régi cultusz megmaradt.

E három napig tartó húsvéti innep a legkedvezőbb alkalom látni a nép festő csoportozatait, vagy Ju-, piter templomának márvány oszlopai alatt, vagy azon zöld halmon, mely az Areopagosz, Pnyx, és a Thezeus temploma között szelíden emelkedik. Szépek kivált az albán nők csoportozatai. Némelyik fején éket hord, mely arany és ezüst pénzek füzeteiből áll, az alsó sor legtágabban s legritkábban füzött pénzdarabjai minden mozdulatnál mint megannyi harangocskák csengenek. Némelynek fejét egy turbánszerű fehér szövet övedzi körül, mint egy egyiptomi múmiáét, s gazdagon, minden esetre csillogón hímzett hosszú ruhájok dús redőzetben nyúlván le, e nők egy régi korbelti papné szobrához hasonlítanak. Valóban, midőn e sok ezer meg ezer keleti, nekem min-

den esetre idegen új öltözetű népet csoportokra oszolva szemléltem, a torzonborz bajuszos vén palikárokat, kik a fehér bő fusztanellában s vállaikon juhbőrrel tűz mellett ülve, homéri módon egész bárányokat sütnek a szabadban, másokat láték fekvé a Nymphák h aj mán, vagy itt ülve ott állongva Tbézeusz nap-aranyozta rajirvány oszlopai között, s midőn balra az Akropoliszt, az Areopaguszt, a Hymettoszt, szemközt a-Pnyxet, Pireuszt, jobbra Szalamisz kéklő szigetét, tnl a fényben tündöklő Akrokorinthot láttam, mintha álmodtam, mintha a régi görög népet láttam volna Thézeusz templomának most is épen álló csarnoka alatt hemzsegni; múlt és jelen e pillanatban megkülönböztetheteniül összefolyt lelkemben.

Táncz lévén minden görög ünnep kiegészítő része, most is, úgy mint hajdan, itt is több tánczcsoportot képezett a nép, külön a férfiak, külön a nők, mert együtt ezek itt soha nem tánczolnak. Húsz, harmincz, negyven személy vagy kezét vagy kendőt fogva egy nagy kört alakít: s két három zenész a körben áll, vagy egy régi csonka sirszobron ül, s lassabb vagy gyorsabb melódiával mértéket szab a most csendes, majd rohanó táncznak. Egy vezér vezeti a tánczot, és komoly méltósággal teszi a legnehezebb, legkülönösebb, legszeszélyesebb szökeket, mozdulatokat, miket a többiek lehetőleg híven, de másod szerepben maradva, utánoznak. Ez nem táncz európai értelemben, inkább pantomim, mesterséges kanyarodások folyama; a nép Romaik-nak nevezi, de bizonyosan nem egyéb, mint egy a pogány kor különféle tánczai közül. Én azt hiszem a régi crétai (mai neve szerint candiai) táncz ez, melyre még Thézeusz tanítá kíváncsi kortársait, a táncz kanyarulatai által mutatván nekik a labirinth tekervényeit, midőn Crétából mint győző téré

meg. E táncz hajdan több részből állt; midőn zsinórral lejték, ez Ariadne fonalát képezte, melylyel Thézeusz a tömkelegből kiségité; midőn kendővel, ez a hérosz által elhagyatott Ariadne fájdalmát jelenté, s hajdan ének járult e tánczhoz. Ariadne mondá: „Hajó, mely elszálltál, és elvitted kedvesemet, szemeim fényét, térj vissza, s vagy hozd nekem őt is vissza, vagy vigy magaddal engemet is.“ Ezt mondá a vezértánczos, és a többi mint kar felele: „Ura a hajónak, parancsolom, és te hajó, lelkem, mi lesz életemből? vagy jöjj vissza s add őt nekem vissza, vagy vigy engem is el magaddal.“ Rég nem áll a labyrinth, rég nem ismeri a nép Thézeusz nevét sem, de az esemény k é p e í m e tánczban most is él.

Több ilyen mythologiai s történeti tánczok megvanak most is Görögország különböző tartományaiban, mint a pyrrhuszi, az arnót, a valach, az aratási és szüreti táncz, mely nem egyéb mint az, melyet hajdan a hellének Céresz és Dionyszosz ünnepeinek alkalmával tánczoltak. Több szigetekben divatos most is a Flóra táncz. Tavaszkor a zöld mezőre kimegy a lánysereg, összeszedik a völgyek és halmok legszebb virágait, azokkal fólékesitik egész testöket, de legszebben a vezérlőt, ki Flórát s a Tavaszt képviseli, kinek visszajöttét hymnusokkal dicsérik. „Isten hozott Nympha, Májusz hónapjának istennője,“ zengi a vezérlő, s a kar feleli: „Májusz hónapjának istennője, Májusz hónapjának bájos istennője!“

Az arnót hadi táncz, nevét az arnótáktól vette, kik a régi Macedóniát lakják, s mind e napig megőrzék őseik katonai jellemét. Ezt még a múlt században Constantinápoly piacznán 200—300 görög mészáros évenként tánczolta, kik öveiknél tartva egymást, ekkép egy roppant kört képeztek. A vezér csillogó, gazdag ruhájával s süve-

gén lengő hossza tollakkal tűnt ki, s ez és még tizenöt kapitány, kik szinte mint az egész sereg, késsel és bikacsökkel voltak felfegyverkezve, néhanéha egy külön csapatra oszoltak. A vezér Nagy Sándor, a tizenöt társ kapitányainak szerepét viselte. Egy hosszú táncz ez, mely két seregnek harci mozdulatait elejétől végig mimeli. Most a kapitányok széthordják a vezér parancsait, majd ez a kapitányok kíséretében a sereg fölött szemlét tart, később megjelen egy más kör, mely Dáriusz táborát képviseli, ekkor a vezér s a kapitányok szűk tánczkörbe gyűlve mintegy haditanácsot tartanak, míg végre, de mindig tánczolva, mozogva, néha föloszolva, néha összegyűlve, s most lassú majd rohanó zenemérték szerint, a két kör összecsap, épen úgy mintha két hadsereg csapna össze, — sőt a késsel s bikacsökkel felfegyverzett tánczosok gyakran igazán s vértontva összeütköztek, mely miatt később e táncz el is tiltatott. E tánczczal a nép Nagy Sándor tetteit örökíté meg, bizonyítja a dal melylyel a tánczot a lantosok kísérik, mely így kezdődött: „Hol van Sándor, a macedóniai, ki az egész világnak parancsolt?“ Hajdan a görögöknél a táncz képes ábrázolása volt a szokásoknak s a történeteknek. Ezért mondja Lucianug bogy jó tánczosban megkívántatik, mikép legyen ügyes pantomim, hogy jártas legyen a mythologiában s az istenek történetében. Ünnepek alkalmával a liymnuszok az istenek dicséretét zengték, a tánczok pedig életök főbb eseményeit ábrázolták. Így adták elő tánczban Bacchusz diadalát, Vulcánusz mennyegzőjét, Diana és Endymion szerelmét, Páris ítéletét, Europa elragadtatását, Céreszt, midőn Prozerpinát kereste, Thézeusz csavargásait a labyrinthusban, stb. A tánczok megannyi mozgó képek voltak, hol minden tagmozdulat, minden lépés az előadott

történet egy vagy más eseményére vonatkozott. Plutarchus szerint Athénében szokás volt s kitüntetés egy nemes családok nevét adni tánczoknak, melyek valamely emlékezetre méltó tett körülményeit ábrázolták. Többnyire kört, koszorút képeztek, mint domborművekben a nymphákat látjuk, kik kezét fogva lengenek, és mint azt leírja Homérosz Achillesz paizsán, avagy mint az idylli költőknél Diána rajzoltatik, Délosz begyein vagy Eurotasz partján kísérő leányaival együtt körben forogva.

Kezdetben tehát a táncz vallásos s történeti jelentőséggel bírt a helléneknél, s mint ilyenek nemzeti, sőt erkölcsi fontossága volt, de most töredékesen van meg az üres forma is, a lélek belőle rég eltűnt; mi eredetében a nevezetes dolgok emlékezete föntartásának művészeti kellemes eszköze volt, itt is, mint Europaszerte, az időtöltés s liiu mulatozás pusztá eszközévé lön.

Kinizsi kenyérmezői bős tánczára emlékezem e gondolatoknál. Hogy nem akadt magyar dal s tánczművész, Siki e ritka jelenetet énekarban s tánczban megörökítette volna? Emlékezete, mint más sok nagy embereinké, csak a könyvek bolt betűiben penészedik, míg azt dallal s tánczczal, öszekötve e kettőt, a nép mindennapi ünnepeibe szőni, s így szívében korról korra, ivadékról ivadékra halhatlanítani lehetett volna.

Engem itt főképp az érdekel, mi a múltra emlékeztet. Az új Görögországban, mely még csak kezdődik, a régi Hallásznak fenmaradt romai és szokásai vonzanak, s mind Athénében, mind egyebütt utazásom közben sok életképet, szokást, ünnepet találtam, mit e nép az ókorból öröklött. Láttam két vak énekest, kik a szabadságharcz dalait s hőseit, Kanariszt és Botzariszt zengték,

mint hajdan a szinte vak Homérosz Achilleszt és Ulyszseszt zengte; ma is ép úgy összegyűlnek az asszonyok a források körül, s a korsónak alaka, melyre könyökölve csevegnek, ép az milyen volt két ezer év előtt; földetlen szekeren, melynek kerekei egy darab fából kimetszvélo egy sereg leányt láttam, fejük mezei virágokkal volt tele tűzve, váltva énekeltek mint Virgil monda: Amant, alterna Camáenae (Eccl. III.) s a páros ökröt botjával egy öreg ember hajtotta, ki közöttök ült, mosolyogva az ifjak pajzanságán, kik ősz hajába egy-egy virágszálat tűzögettek; most is a hegyeket lakó nép fülön fogva csókolja meg egymást, mint Theokrytoszban olvassuk: „Nem szeretem Alcippát, mondja nála egy pásztor, mert midőn két szép galambot ajándékoztam neki, nem csókolt meg füleimnél tartva.“ Ki itt nem utazott, az a görög írókat soha nem fogja teljesen érteni; csak akkor fogjuk hű leírásaikat csodálni, midőn azokat itt a valósággal részletesen, színről színre összehasonlíthatjuk.

A pogány kor szokásaira a temetési szertartásnál is ráismerni.

Egyszer egy halotti menethez csatlakozám, mely az Iliszsusz túl partján levő sírkertbe lassú lépéssel haladt. Bizonyos egyhangú, szomorú zene s a papok orrhangon mondott éneklése kísérte a bús menetet. Elöl néhány gyermek járdált, egy képet vitt, más keresztet, s utánok egy férfi a koporsó födelét vállain. Mert a koporsó itt nyíltan vitetik, benne látni a sárga halottat, mely nemcsak legszebb ruhájába felöltöztetve van, nemcsak narciszszal s más illatozó virágokkal behintve, de sokszor ajkait karminnal is megfestik, hogy ekkép a halál képe annál kevésbbé legyen borzasztó. Útközben

egy templomba tere be a menet, hol imádság mondatván a halott fölött, ennek végével a rokonok s barátok sorban megcsókolták a hideg halottnak arcját és kezeit. Kiérvén a temetőbe, a sírra kereszt helyett azon két rudat szúrják, melyen a koporsó kivetetett, s egyiknek végére egy korsót akasztottak, melynek azonban fenekét betörték.

Szokásban van itt főtt búzából s malozsából kalácsot sütni (neve: kollyva), s azt a templomban a „hieron“ vagy oltárfal előtt a földre helyezni, ez egy adomány, melylyel az élő rokonok a megholt árnyékának áldoznak. A köznép azt hiszi, mikép isteni tisztelet közben a megholt lelke látatlanul megjelen, s a búzából egy szemet elvisz. Mind ezekben, a nyílt koporsóban, a virággal megkoszorúzott s felöltöztetett halottnak, a koporsóban, mely a sírhalomra tétetik, a búza-áldozatban, mely a Céresz ünnepében szerepelt árpaszemeket pótolja, a húsvéti éjjeli búcsúban fáklyafénynél, melyek az eleuziszi ünnepek utánzásai, mind ezekben a haj dánkor szokásainak maradványaira ismerünk. A görög egyház szertartásait vizsgálat alá véve, kétséget nem szenved, hogy abban két vallás egyesülésének elemeire találunk; elfogadta a keresztényen dogmát, de úgy, hogy a régi pogány cultusz külső szertartásaiból sokat megtartott. Ezeknek nyomaira akadunk a r. catholicus cultuszban is, miket ez az első századokban a görög egyháztól vőn át, mely akkor a keresztényiség belső és külső alakulásában irányadó volt, de a hasonlatosság itt meglepőbb mint hol azok származtak, itt érezzük valóban, hogy régi classicus világbeli a forma, csak értelme s jelentése változott.

Főlebb említék két vak lantost, kik ünnepnapokon a népet hazafiul dalokkal lelkesítették. Egyszer, a Jupiter templomának oszlopai körül tartott mezei ünnep

alkalmával hallám őket, hol majd öt óráig új meg új énekkel mulatgatók az összegyűlt népet, mely közt sok öreg palikár is volt, mint arczaikon a számos sebhelyek mutatták, s ezek öveikbe szúrt ezüstös hosszú pisztolyaikra hajtva őszbe borult fejüket, a múlton édesen merengve figyeltek énekökre a szabadságharczról, melyben résztvettek ők is. Egy ismerősöm szíves volt belőlök egyet nekem megszerezni, lefordítani, s azt magyar versben íme adom, mint egy példányát az új görög költészetnek.

D h i m o s z s í r j a .

A nap leszállt, s intésére várakoz Dhimosz serge,
 Vízet, fiuk, mond ő, — mert az estebéd már közelge,
 Te még öcsém, Lambraki, ülj mellém a fii pázsitán,
 Vén fegyverim vedd át, te lélszsz utánam a kapitány.
 De ez árva kardot itt, azt mindnyájatoknak hagyom,
 Vele zöld galyt vágtok, legyen fáradtnak az nyugágyom,
 Egy papot is hozzatok, hogy neki megvalljam bűnöm,
 Armatol és Klephti *) éltét ötven év óta üzöm.
 Most itt az idő, itt a halál, most sírba kell lemennem,
 Csináljátok nagyra, tágra, hogy lehessen mit tennem,
 Hogy puskám ott megtölthessem, s harcolhassak fenállva,
 Hagyjatok egy ablakot is, ne legyen becsinálva,
 Hogy a fecskét jönni lássam, mely elhossa a tavaszt,
 És halljam a fiilemilét, midőn üdvözli azt.“

*) E két nevezet annyi mint betyár, rabló, haramia, kik t. i. hol a töröknek álltak ellent mint a haza elnyomóinak, hol iildöztetve, rablásra vetemedtek, s e kétes természetű helyzetben míg a kormány gonosztévőknek bélyegezte, polgártársaiktól mint a szabadság bajnokai tisztelteitek. Minden esetre ők voltak a szabadságharcznak előkészítői, s magvai a forradalomnak.

(Tovább nincs folytatva a kézirat.)